

ISSN 1694-5220

**Министерство образования и науки
Кыргызской Республики
КЫРГЫЗСКО-УЗБЕКСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ**

**НАУКА
ОБРАЗОВАНИЕ
ТЕХНИКА**

Международный научный журнал

Выходит четыре раза в год

№ 3, 4 (57), 2016

Ош-2016

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ ЖУРНАЛА

- Райымбаев Ч.К.** - главный редактор, ректор Кыргызско-Узбекского университета, кандидат экономических наук, доцент (экономические науки);
- Исманов М.М.** - заместитель главного редактора, проректор по науке, кандидат технических наук, доцент (горное машиностроение);
- Касымов М.К.** - ответственный секретарь, редактор научного журнала «НОТ».

Технические науки

- Абидов А.О.** - доктор технических наук, профессор, академик МИА (транспортное и горное машиностроение);
- Исманжанов А.И.** - доктор технических наук, профессор КУУ (энергетика, физика);
- Мамасаидов М.Т.** - доктор технических наук, академик НАН КР, профессор КУУ (транспортное и горное машиностроение, горное дело);
- Маруфий А.Т.** - доктор технических наук, профессор (строительная механика);
- Мендекеев Р.А.** - доктор технических наук, профессор (горные, строительные и дорожные машины);
- Текенов Ж.Т.** - доктор технических наук, профессор, академик НАН КР (горное дело, физика);

Физико-математические науки

- Алымкулов К.А.** - доктор физико-математических наук, профессор, заведующий кафедрой КУУ (высшая и прикладная математика);
- Джурасев А.М.** - доктор физико-математических наук, профессор (физика, высшая и прикладная математика);
- Сатыбаев А.Дж.** - доктор физико-математических наук, профессор (информатика, вычислительная техника и управление);
- Ташполотов Ы.Т.** - доктор физико-математических наук, профессор заведующий кафедрой КУУ (физика, механика);

Химико-биологические науки

- Балбаев М.К.** - доктор химических наук, профессор (химия и химические технологии);
- Жумабаева Т.Т.** - доктор биологических наук, профессор (химические и биологические науки);
- Каримова Б.К.** - доктор биологических наук, профессор (химические и биологические науки);
- Мурзубраимов Б.М.** - доктор химических наук, профессор, академик НАН КР (химия и химические технологии);
- Арзнев Ж.А.** - доктор технических наук (химия и химические технологии);

Философские науки

- Балтабаева А.Т.** - доктор философских наук, профессор КУУ (социальная философия, история, социология);
- Карабеков К.** - доктор философских наук, профессор (социальная философия, теория познания);
- Кулназаров А.К.** - доктор философских наук, профессор КУУ (социальная философия, теория познания, социология);

Шарипова Э.К. - доктор философских наук, профессор (социальная философия и социология);

Исторические науки

Асанканов А.А. - доктор исторических наук, член-корр. НАН КР, профессор (исторические науки);

Нурумбетов Б.А. - доктор исторических наук, профессор (исторические науки);

Сатыбалдиева Ч.Т. - кандидат исторических наук, доцент КУУ (исторические науки);

Экономические науки

Купуев П.К. - доктор экономических наук, профессор (экономические науки);

Кулгаев Т.Ч. - доктор экономических наук, профессор (экономические науки);

Маматурдиев Г.М. - доктор экономических наук, профессор КУУ (экономические науки);

Примов Э.Б. - доктор экономических наук, профессор КУУ (экономические науки);

Филологические науки

Абдувалиев И. - доктор филологических наук, профессор (кыргызский язык и литература, филология);

Зулпукаров К.З. - доктор филологических наук, профессор (сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание);

Исаков К.А. - доктор филологических наук, профессор (кыргызский язык и литература);

Сарыков С.Т. - кандидат филологических наук, доцент КУУ (кыргызский язык и литература);

Педагогические науки

Бабаев Д.Б. - доктор педагогических наук, профессор (педагогические науки);

Джураев М.Дж. - доктор педагогических наук, профессор (педагогические науки);

Узакбаев И.С. - кандидат педагогических наук, доцент КУУ (педагогические науки);

Юридические науки

Кулдышева Ч.К. - доктор юридических наук, профессор (теория и права государства; история учений о праве и государстве; конституционное право; муниципальное право);

Кокоева А.М. - кандидат юридических наук, доцент КУУ (юридические науки);

Жусупов Б.А. - кандидат юридических наук, доцент (юридические науки);

Медицинские науки

Маманазаров Дж.М. - доктор медицинских наук, профессор, директор НИЦ КУУ (медицинские науки).

Мамасаидов А.Т. - доктор медицинских наук, профессор (медицинские науки);

Джумаев Р.М. - кандидат медицинских наук, доцент КУУ (медицинские науки);

Географические науки

Низамиев А.Г. - доктор географических наук, профессор (географические науки);

Камилова Л.И. - кандидат географических наук, доцент КУУ (географические науки);

Обдунов Э.А. - кандидат географических наук, доцент (географические науки);

Учредитель:

Кыргызско-Узбекский университет
Журнал зарегистрирован
Министерством юстиции
Кыргызской Республики
Рег. свидетельство № 387 от 23.06.1999 г.

Адрес редакции:

723503, Кыргызстан, г. Ош, ул. Исанова, 79
Тел.: (+996-3222) 4-87-22, 4-87-13, 5-53-45
Факс: 4-87-22, 5-53-45
E-mail: info@not.kg,
ismanov1970@mail.ru
Web сайт: www.not.kg
Подписной индекс: 77361

Журнал включен в систему российского индекса научного цитирования (РИНЦ).
Договор о размещении журнала «НОТ» в научной электронной библиотеке (НЭБ РИНЦ,
elibrary.ru) № 717-11/2015 от 12.11.2015 г.

Журнал входит в перечень научных и научно-технических периодических изданий,
рекомендованных Высшей аттестационной комиссией Кыргызской Республики для
опубликования научных результатов диссертационных работ.

Статьи, принятые к публикации, размещаются в полнотекстовом формате на сайте
научной электронной библиотеки eLIBRARY.RU и not.kg КУУ.

Зарегистрирован в Национальной книжной палате Кыргызской Республики.

ISSN 1694-5220

© Кырг.-Узб. унив., 2016

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

Журнал «Наука. Образование. Техника» издаётся Кыргызско-Узбекским университетом 4 раза в год. В нем публикуются результаты научных исследований по всем направлениям наук.

Статья может быть представлена на русском, английском и кыргызском языках.

Решение о публикации принимается редакционным советом журнала после рецензирования, учитывая научную новизну, значимость и актуальность представленных материалов.

Порядок оформления статей в журнале «Наука. Образование. Техника»:

1. Статья, поступающая для публикации, должна сопровождаться, как правило, с рецензией ведущих учёных.

2. К статье прилагается аннотация и ключевые слова на кыргызском, русском и английском языках с указанием названия и автора статьи.

3. Особое внимание следует обратить на ясность и лаконичность стиля, точность и последовательность в изложении материала. Статья структурно должна иметь вводную часть, основное содержание и завершаться выводом или заключением, библиографией использованной литературы.

4. Статья подписывается автором(ами). Статья представляется в электронном варианте с распечаткой текста шрифтом Times New Roman № 14, через 1,5 интервал, в одном экземпляре на формате А4. Текст должен быть записан в формате *.doc или *.docx. Поля: верхнее – 20 мм, нижнее – 20 мм, правое – 15 мм, левое – 30 мм. Иногородние авторы могут направить статьи по электронной почте.

5. Все иллюстрации должны быть представлены в формате *.jpeg с разрешениями 300 dpi и выше для штриховых рисунков и 600 dpi для фотографий. Все формулы должны быть набраны редактором математических формул Equation.

6. Общий объем рукописи, включая литературу, таблицы и иллюстрации, не должен превышать 12 страниц.

7. Необходимо дать сведения об авторах (фамилия, имя, отчество; год рождения; учёная степень и звание; область исследований; номер телефона, E-mail) и желательна фотография для создания банка данных.

Структура рукописи

Текст оформляется в следующей последовательности:

1. УДК (индекс по таблицам Универсальной десятичной классификации) располагается слева сверху.

2. Инициалы и фамилия (фамилии) автора (авторов) располагаются справа сверху.

3. Название статьи (на кыргызском, русском и англ. языках) на следующей строке.

4. Аннотация (на кыргызском, русском и англ. языках, на следующих строках, 80-120 слов).

5. Ключевые слова (8-12 слов, не более двух строк).

6. Основной текст. Все таблицы, иллюстрации (графики, рисунки, фото), сноски и др. должны быть приведены полностью, в соответствующем месте статьи. Рисунки должны иметь подрисуночные надписи, которые могут располагаться также на отдельных листах, в тексте должны быть сделаны ссылки на рисунки. Текст завершается выводом (заключением) и библиографией (литературой).

7. Условные обозначения единиц измерений и общепринятые сокращения терминов должны быть согласно ГОСТу и правилам орфографии.

8. Список литературы нумеруется в порядке ссылок по тексту. Ссылки помещаются в прямые скобки, например, [3], [1-3]. Библиографическое описание каждого источника должно быть оформлено по ГОСТ 7.1-2003.

9. Текст статьи может быть сокращен в результате редподготовки. Отношение редакции к спорным вопросам может быть отражено в предисловии или комментарии к статье.

Журнал распространяется по подписке через каталоги государственного предприятия «Кыргыз почтасы» (индекс – 77361), а также путем прямой редакционной подписки.

Материалы следует направлять по адресу:

723503, г. Ош, ул. Исанова 79, Кыргызско-Узбекский университет, 2-й учебный корпус.

Редакция научного журнала «Наука. Образование. Техника.»

Тел./факс: (03222) 4-87-22, 4-87-13, 5-53-45.

E-mail: info@not.kg, ismanov1970@mail.ru

Web сайт: www.not.kg

I. ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 699.841

Эргешов Э.С.
старший преподаватель, Ошский технологический университет
Абдуллаев У.Д.
преподаватель, Ошский технологический университет

АНАЛИЗ РАБОТЫ НЕСУЩИХ ЭЛЕМЕНТОВ ЗДАНИЙ ПРИ СЕЙСМИЧЕСКИХ ВОЗДЕЙСТВИЯХ

В данной статье рассматривается сейсмические воздействия и их разрушительный эффект, а также описывается сущность этого воздействия, которое до сих пор не учитывалось и на этой основе сформулированы эффективные универсальные принципы сейсмозащиты от любого сейсмического воздействия. Сопоставлены основные параметры между вибрационными колебательными нагрузками, принятыми в официальных сейсмических расчетах и реальными сейсмическими ударно-волновыми нагрузками. Аналитически логические доводы обоснованы только расчетными формулами. Представленные выводы убедительны, но требуется выполнить практические исследования, которые более точно покажут и утвердят результаты по определению сейсмической силы и откорректируют периоды колебания сейсмической силы с учетом веса (массы) здания в зависимости от площади опирания на плитную часть. Данная статья научно обосновывает работу несущих элементов здания при сейсмических воздействиях, но требует практических исследований и подтверждения.

Ключевые слова: сейсмозащита, разрушительный эффект, площадь контакта, сейсмические нагрузки, ударно-волновые воздействия, колебательные нагрузки.

СЕЙСМИКАЛЫК КҮЧТӨРДҮН ТААСИРИ АСТЫНДА ИМАРАТТАРДЫН ЖҮК КӨТӨРҮҮЧҮ ЭЛЕМЕНТТЕРИНИН ИШТӨӨСҮН АНАЛИЗДӨӨ

Бул макалада сейсмикалык күчтөрдүн таасири жана алардын кыйраткыч эффекти талкууланат. Ошондой эле, бул күчтөрдүн буга чейин эске алынбаган мааниси ачылып, анын негизинде сейсмикалык күчтөрдүн коргонуунун универсалдуу принциптери аныкталган. Официалдуу түрдөгү сейсмикалык эсептөөлөрдү колдонулган вибрациялык-термелүү күчтөр менен сейсмикалык урма-толкундуу күчтөрдүн негизги параметрлери салыштырылды. Так жыйынтыктар алынган бирок, имараттын массасын эске алуу менен сейсмикалык күчтөрдүн термелүү мезгилин корректирлөө жана аны аныктоо үчүн практикалык изилдөөлөрдү жүргүзүү талап кылынат.

Негизги сөздөр: сейсмикалык коргоо, кыйратуучу таасири, тийген аймак, сейсмикалык жүктөр, урма-толкундардын таасири, термелүү жүктөрү.

ANALYSIS OF THE WORK OF BEARING ELEMENTS IN BUILDINGS

This article discusses the seismic effects and their devastating effects. Also, describes the essence of this effect, which has not yet been taken into account, and on this basis, to provide effective universal principles of seismic protection from any seismic impact. Were compared between the basic parameters of vibrating vibrational loads accepted in the official seismic calculations and real seismic shock wave loads. Analytically logical arguments justified only calculation formulas. The presented findings are convincing, but is required to perform practical research that more accurately show and endorse the results to determine the seismic forces and adjust the oscillation period of

seismic forces based on the weight (mass) of the building, depending on the bearing area on the part of the slab. I believe that the scientific article substantiates the work of bearing elements of a building under seismic effects, but requires practical research and validation.

Keywords: *seismic protection, destructive effect, the contact area, seismic loads, shock-wave impact, vibration loads.*

Большие бедствия населению земного шара ежегодно приносят землетрясения, многие из которых сопровождаются разрушениями сооружений, пожарами и, как следствие, гибелью людей. Землетрясения в Канто (Япония), Калифорнии (США), Агадире (Африка), Скопле (Югославия), Анкоридже (Аляска), Ашхабаде, Ташкенте, Спитаке (СССР) и многие другие, сравнительно недавно происшедшие, унесли десятки тысяч человеческих жизней, принесли большой материальный ущерб. Сама собой ясна важность обеспечения сейсмостойкости сооружений на этих территориях. Успешное решение этой проблемы обеспечивает гарантию безопасности от сейсмического риска для проживания людей на сейсмически опасных территориях [1-10].

В среднем затраты на усиление конструкций, применение антисейсмических мероприятий необходимое для надежного восприятия ими сейсмических сил, подорожание составляют от 8 до 25% общей стоимости сооружения и зависят прежде всего от возможной максимальной силы землетрясения. Прогноз ее определяется сейсмологическими изысканиями, на основе которых разработаны карты сейсмической активности различных районов страны.

В мире по мере необходимости ведется строительство зданий и сооружений в сейсмически опасных районах в соответствии с требованиями сейсмических норм и правил, где стандартные силы землетрясения составляет 7, 8 и 9 баллов. Но несмотря на это, анализ всех последних разрушительных землетрясений и их последствий учеными сейсмостойкого строительства все-таки привели к положительным результатам. Но необходимо отметить что, проблему надежной сейсмозащиты зданий и сооружений на стадии максимально-разрушительные землетрясения (далее МРЗ) не решено. Несмотря на это проектируют сейсмоустойчивые здания, которые должны не только однократно выдержать сильное землетрясение, но быть способными дальше функционировать и соблюдать технологические режимы производства, а также продолжать выдерживать новые толчки, без повреждения несущих конструкций.

При проектировании сейсмостойких конструкций весьма важен правильный выбор конструктивных схем, материалов и так называемых конструктивных (т. е. не оцениваемых расчетом) мероприятий. Конечно, по мере развития теории сейсмостойкости и ее сейсмологических основ, представляющих исходные данные для оценки сейсмических нагрузок, можно будет отказаться от многих конструктивных рекомендаций и ограничений, которыми в настоящее время отягощены нормативные и инструктивные материалы по вопросам сейсмостойкости.

За последние годы величины расчетных сейсмических ускорений были увеличены в отечественных и зарубежных нормах в среднем в 5 раз. Тем не менее, такая мера ничуть не повысила реальную сейсмостойкость зданий [1,2]. Значит, нынешние сейсмические расчеты и меры сейсмозащиты не отражают реального сейсмического воздействия. Но уже теперь

можно описать сущность этого воздействия, которое до сих пор не учитывалось, и на этой основе сформулировать эффективные универсальные принципы сейсмозащиты от любого сейсмического воздействия.

Сейсмические воздействия могут проявиться только в динамическом смещении опор на каждом надземном сооружении. Именно поэтому оно гораздо менее опасно, чем прямое силовое воздействие, которое не может быть ослаблено никакими специальными конструктивными мерами и потому может быть воспринято только за счет увеличения толщины и прочности конструкции.

Разрушительный эффект сейсмического воздействия можно регулировать, если этот эффект пропорционален площади поперечного сечения стен и колонн первого этажа, связывающих здание с фундаментом. Следовательно, этот эффект можно сильно уменьшить, сведя к минимуму площадь контакта. Но при этом одновременно необходимо защитить от разрушения путем среза и раздавливания «утонченные» связующие элементы, используя для них лишь высокопрочные материалы, хорошо воспринимающие растяжение и срез. Кроме того, надо изолировать наземную часть здания от проникновения в него сейсмической энергии и любого сейсмического движения, вызванного сейсмическим воздействием. Так как это движение может распространяться лишь волновым путем, необходимо отсечь любые волны от здания и исключить их распространение, введя особый сейсмоизолирующий элемент. Им может быть толстая железобетонная плита, приподнятая над землей на «не срезаемых» сваях и песчаной подушке. Оси колонн, стоящих на этой толстой плите, должны быть сдвинуты относительно осей свай для того, чтобы исключить прямое сквозное распространение сейсмических волн среза или сжатия.

Чтобы наглядно показать качественные различия между вибрационными колебательными нагрузками, принятыми в официальных сейсмических расчетах, и реальными сейсмическими ударно-волновыми нагрузками, способными произвести все реальные сдвиговые разрушения несущих элементов зданий, произведем их сопоставление по основным параметрам.

Поскольку основными факторами, определяющими разрушение конструкций, являются величины напряжений и время их воздействия, мы будем сопоставлять эти параметры.

Итак, в колебательных нагрузках напряжения пропорциональны большой массе здания и его колеблющимся элементам (например, дисков перекрытий), а ударно-волновые воздействия – они прямо от нее не зависят, но зависят от плотности материала.

В колебательных нагрузках напряжения падают с ростом площади сечения стен, стоек и колонн, а ударно-волновые воздействия – они от нее либо не зависят, либо вместе с ней возрастают (особенно при росте площади стен 1-го этажа). Кроме того, они зависят от модуля сдвига материала стен и колонн.

В колебательных нагрузках напряжения пропорциональны малому ускорению больших колеблющихся масс здания, а ударно-волновые воздействия пропорциональны скорости материала во фронте волны, т.е. весьма велика и может превосходить скорость разрушения материала, а потому напряжения могут существенно превосходить статическую прочность материала конструкций.

В колебательных нагрузках суммарная горизонтальная сила, приложенная к зданию, слабо

зависит от площади сечения связей между зданиями и фундаментом, а ударно-волновые воздействия – пропорциональна ей (что и определяет суть основного принципа сейсмозащиты, состоящего в предельном ее уменьшении).

В колебательных нагрузках несущая способность элемента определяется предельной силой, воспринимаемой им, а ударно-волновые воздействия его предельным прочностным импульсом, или максимумом количества движения при ударе, воспринимаемого без плотного разрушения элемента.

В колебательных нагрузках разрешимость элемента описывается его статической прочностью R_t . Она зависит от скорости нагружения и не может быть превзойдена. В ударно-волновом воздействии напряжения могут оказаться много выше, чем R_t , и надо вводить мгновенную (теоретическую) прочность бездефектного материала R_m , превышающую R_t на 2-3 порядка. При этом скорость разрушения материала становится ключевой константой для описания процесса ударного разрушения. Ранее в прочностных расчетах такое понятие вообще отсутствовало.

В колебательных нагрузках напряжения относительно невелики, но зато они действуют постоянно и должны успевать разрушить бетон путем отрыва при изгибе; в ударно-волновом воздействии они не создают изгиба, но создают срез (без изгиба). Они очень велики, но кратковременны и превышают сжимающие напряжения от вертикальных нагрузок.

В колебательных нагрузках резонансные горизонтальное усилие возникает при совпадении частот колебаний здания и грунта. Оно возникает как бы в самом здании, а ударно-волновом воздействии – оно определяется от грунта через опоры, которые служат его проводниками, и не зависит прямо от частотных характеристик здания.

Для описания процесса ударно-волнового разрушения будем использовать понятие скорости разрушения $V=f(\tau)$ полу хрупкого материала (типа бетона), которое мы определяем ни как максимально возможную, а как реальную среднюю скорость роста магистральной трещины, движущейся по нормали к оси σ^+ [2]. Предполагается, что рост магистральной трещины начинается с нуля в зоне, где за фронтом квазиударной волны сдвига скачком появляется большое напряжение $\tau = \sigma^+ \gg R_{bt}$ и длится до расчленения ею элемента. При этом ее скорость может и не достичь максимума.

При пробегании ударно-сдвиговой волны по колонне за ее фронтом наиболее опасные микротрещины растут по нормали к оси главных растягивающих напряжений σ^+ , т. е. примерно под углом $\pi/4$ к оси колонны, и тем самым создают появление и рост магистральной трещины, пересекающей колонну. Разрушение колонны или любой сдвигаемой области завершается слиянием микротрещин в сквозную наклонную магистральную трещину и расчленением колонны или стены. Время разрушения t_b пропорционально толщине колонны h или минимальному размеру разрушаемой области $\Delta = v_p t_p$. За фронтом сдвиговой волны во всем сечении колонны скачком появляются большие сдвиговые деформации и касательные напряжения $\tau = G V_b C^{-1}$ и начинается процесс разрушения, т.е. роста и слияния микротрещин, идущий со средней скоростью V_p , которая может быть много ниже своего максимум C , близкого к скорости звука.

В [2] мы предложили и обосновали экспериментально следующую формулу для скорости

V_p в растянутой и сжато-растянутой, т.е. сдвигаемой зоне бетона.

$$V_p = C^{\delta} R_T^{-1}; R_T = E/50$$

$$\sigma = \tau = G V_b C^{-1}, \quad (1)$$

где C – скорость звука в бетоне; E и G – соответственно модуль Юнга и сдвига; R_T – теоретическая прочность бетона; V_b и V_r – скорость материала во фронте ударной волны в бетоне и грунте.

Из (1) можно получить следующую связь между скоростями V_p и V_b

$$V_p = v_b G R_T^{-1} = 20 V_b.$$

Учтя, что $V_r \approx 10 V_b$, получим $V_p \approx 2 V_r$.

Зная максимальную скорость грунта V_r и время действия импульса t , можно проверить условие ударно-сдвиговой прочности полу хрупкого элемента или области с минимальным размером Δ по формуле:

$$t \leq t_p = \Delta V_p^{-1} = \Delta / 20 V_b \text{ или} \\ t \leq t_p = \Delta R_T G^{-1} V_b = \Delta^1 V_r^{-1}, \quad (2)$$

где t – время воздействия опасного ударного импульса сжатия в грунте.

Определим на основе этих формул те значения параметров сейсмической квазиударной волны в грунте, которые могут вызвать срез железобетонной колонны, типичный для землетрясений. За фронтом ударной волны по колонне бежит область сдвига, которая стремится трансформироваться в устойчивую изгибную форму. Скорость сложного процесса трансформации и его время $t_1 = 0.25T$ попадают с ростом длины l_1 сдвиговой зоны. При $l_1 = l$ имеем

$$t_1 = 0.25T = l^2 (8\pi h)^{-1} \cdot (12\rho)^{1/2} E^{-1/2} \quad (3)$$

Определим численные значения параметров импульсного воздействия, способного срезать реальную колонну. Задаемся следующими параметрами колонны:

$$l = 2,5 \text{ м}; \rho = 2,5 \text{ т/м}^3; h = 0,25 \text{ м}; A = h^2; E = 3 \cdot 10^5 \text{ кг/см}^2; G = 0,4E; R_T = 0,05G.$$

При этих параметрах, согласно (3), $t_1 = 1 \cdot 10^{-3}$ с. Если принять, что волновые напряжения τ возрастают не скачком (т.е. фронт волны не вертикальный), а ускорения конечны и средние растягивающие напряжения σ^+ равны половине максимальных, то за время их действия $t = 0,5t_1 = 0,5 \cdot 10^{-3}$ с колонна должна успеть разрушиться, т.е. быть срезанной. Для этого время разрушения должно быть меньше, чем время действия сдвига. Из условия $t \leq t_p$ при $\Delta = h$ с учетом (3) находим требуемую массовую скорость сдвига в колонне V_b и требуемую скорость разрушения

$$V_p = h t^{-1}; V_p = 0,25 \cdot 2n 10^3 \text{ с}^{-1} = 500 \text{ м/с}; {}^1V_b = R_T G^{-1} V_p = V_p / 20 = 25 \text{ м/с}.$$

При этом средние растягивающие напряжения σ^+ в бетоне очень кратковременно, т.е. на доли секунды ($0,5 \cdot 10^{-3}$ с), должны достигнуть огромной величины: $\sigma^+ = \tau = G V_b C^{-1} = 750 \text{ кг/см}^2$, что возможно лишь при очень большой скорости сдвига V_b и грунта в волне V_r . Во фронте бегущей волны средняя массовая скорость грунта V_r примерно на порядок больше скорости бетона, т.е. $V_r \approx 10 V_b = 250 \text{ м/с}$, тогда среднее ускорение во фронте ударной волны в грунте j_r равно $j_r = 2 V_r t^{-1} = 1 \cdot 10^6 \text{ м/с}^2 = g \cdot 10^5$

Итак, для сдвигового разрушения колонны в грунте во фронте ударной волны должны на мгновения возникнуть огромные ускорения величиной $10^5 g$, скорости грунта порядка 250 м/с и

бетона в 25м/с, действующие в течение половины миллисекунды ($t=0,5 \cdot 10^{-3}$ с) в данной точке.

Для расчета по формуле (2) надо знать среднюю скорость грунта V_r и время действия опасного импульса t . Однако сейсмометры косвенно могут дать нам лишь произведение этих величин в виде $\delta=V_r t$, где δ – это максимальное смещение грунта при действии самого опасного импульса S . Дадим вариант расчетной формулы при сейсмическом срезе, исходя из того, что задана величина δ . Следует подчеркнуть, что на сейсмограммах всегда вместо δ мы видим амплитудный всплеск δ_1 , вызванный 1-ым изгибным колебанием маятника или осциллятора, после очень малого начального ударно-волнового сдвига стержня маятника или пружины прибора: $\delta_1 = \delta K_{тр1}$.

При этом видимый на сейсмограмме всплеск δ_1 может на порядки превышать реальное смещение грунта δ , т.е. $\delta_1 > \delta$. Здесь K – коэффициент, зависящий от коэффициента затухания колебаний демпфированной пружины; r и r_1 коэффициенты ее сдвиговой и изгибной жесткости:

$$r = G_1 l_1^{-1} h_1^2; r_1 = 12 E_1 h_1^4 l_1^{-3} 12^{-1}$$

$$r_1 r^{-1} = 2,5 h_1^2 l_1^{-2} \delta = \delta_1 2,5 h_1^2 K^{-1} l_1^{-2}, \quad (4)$$

где – G_1, E_1, l_1 и h_1 – модули, длина и толщина пружины сейсмометра.

Условие неразрушимости колонны при ударном сдвиге состоит в том, чтобы внешний импульс S не превышал предельно допустимого внутреннего импульса

$$S_p = t_p^{\min} \tau_{\max} A, \text{ где } t_p^{\min} = h(V_p^{\max})^{-1};$$

$$t_p^{\min} = h c^{-1}; \tau_{\max} = R_r = G/20 \quad (5)$$

из условия $S = S_p$ имеем

$$h A G (20 C)^{-1} = t A G V_b C^{-1}$$

$$V_b = 0,1 V_r \quad (6)$$

Отсюда: $0,1 t V_r = 0,1 \delta \leq h/20$. Т.е. ключевое условие не срезаемости колонны принимает вид $\delta \leq 0,5 h$, где δ находится по пику сейсмограммы δ_1 согласно (4). Если базой сейсмометра служит не деформируемый осциллятор, а обычный маятник, то формула (4) принимает иной вид.

ВЫВОДЫ:

1. Раз волна сдвига «забегает» в здание через опорные элементы (стены и колонны), значит площадь их поперечного сечения должна быть сведена к минимуму, необходимому для восприятия вертикальной и ветровой нагрузки. Высота этих элементов должна быть достаточна для ограничения их сдвиговых деформаций.
2. Надо обеспечить неразрушимость этих связей между зданием и его основанием, используя для них материал с высокой прочностью на растяжение и срез (типа стали) и исключить хрупкие материалы.
3. Чтобы бороться с волной, проникшей в здание через связи, можно отсечь ее от здания, поставив внизу на ее пути некий массивный элемент (типа толстой плиты). Эта преграда должна отразить часть волны, а вторую часть рассеять, распределив ее на большую площадь преграды. При этом остальная верхняя часть здания будет защищена от волнового среза и будет работать лишь на вторичные колебания.
4. Необходимо обеспечить еще и наличие в здании некой неразрушимой зоны сдвига, где будет локализовано кратковременное взаимное смещение здания и фундамента. Проще всего

создать эту зону можно за счет выступающих из грунта «не срезаемых» свай, несущих толстую плиту.

5. Вместо отсечения волны сдвига можно использовать не срезаемые несущие элементы (например, стальной каркас). В этом случае волна сдвига беспрепятственно «бегает» по каркасу, не вызывая его сдвигового разрушения. Но тогда придется предусмотреть специальные меры по обеспечению не обрушимости перекрытий и всех второстепенных элементов здания путем соответствующего крепления их к каркасу.

Здание не должно иметь «слабых» зон и обрушаемых элементов. Оно должно воспринимать минимум сейсмической энергии за счет конструктивного решения опорной зоны, и именно это должно являться основой сейсмозащиты.

Литература:

1. **Поляков, С. В.** Сейсмостойкость строительных конструкций [Текст] / С. В. Поляков. – Москва: Стройиздат, 1988. – 304 с.
2. Проектирование сейсмостойких зданий [Текст] / [С. В. Поляков, Ф. В. Бобров, Ю. Д. Быченков и др.] – Москва: Стройиздат, 1971. – С. 154-164.
3. **Корчинский, И. Л.** Сейсмостойкое строительство [Текст] / И. Л. Корчинский. – Москва: Стройиздат, 1971. – 187 с.
4. **Смирнов, С. Б.** Полное отсутствие информации о сейсмических воздействиях – главная причина разрушения зданий при землетрясениях [Текст] / С. Б. Смирнов // Жилищное строительство. – 1994. - № 12. – С. 13-16.
5. **Смирнов, С. Б.** Причины разрушения сейсмостойких, железобетонных зданий и принципы их эффективной сейсмозащиты [Текст] / С. Б. Смирнов // Бетон и железобетон. – 1994. - № 3. – С. 22-25.
6. **Смирнов, С. Б.** «Сейсмические разрушения-альтернативный взгляд [Текст] / С. Б. Смирнов, Б. С. Ордобаев, Б. Р. Айдаралиев. – Бишкек: Аят, 2012. – 138 с.
7. **Смирнов, С. Б.** Сейсмические разрушения-альтернативный взгляд, сборник научных трудов [Текст] / С. Б. Смирнов, Б. С. Ордобаев, Б. Р. Айдаралиев. – Бишкек: Аят, 2013. – 144 с.
8. **Сеитов, Б. М.** Сейсмическая защита и ее организация [Текст] / С. Б. Смирнов, Б. С. Ордобаев. – Бишкек: Аят, 2016. – 288 с.
9. **Сеитов, Б. М.** Сейсмостойкость здания и сооружения [Текст] / С. Б. Смирнов, Б. С. Ордобаев. – Бишкек: Аят, 2015. – 256 с.
10. **Сеитов, Б. М.** Обследование и диагностика надежности зданий и сооружений в сейсмических районах [Текст] / С. Б. Смирнов, Б. С. Ордобаев, О. Т. Турганбаев. – Бишкек: Аят, 2015. – 254 с.

Исманжанов А.И.

доктор технических наук, профессор, Кыргызско-Узбекский университет

Эрмекова З.К.

аспирант, Кыргызско-Узбекский университет

Асанбаев И.И.

преподаватель, Кыргызско-Узбекский университет

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭКСПЛУАТАЦИОННЫХ ХАРАКТЕРИСТИК МАЛОМЕТАЛЛОЕМКОЙ СОЛНЕЧНОЙ ОПРЕСНИТЕЛЬНОЙ УСТАНОВКИ

Целью исследований является установление эксплуатационных показателей разработанной солнечной опреснительной установки с новым типом прозрачного покрытия. Объектом исследования является мало металлоёмкая солнечная опреснительная установка. Исследования проводились экспериментальными методами, путем натурных испытаний. Установлено, что производительность и КПД данной установки, соответственно на 14,6% и 6,75% ниже по сравнению с показателем двухскатных солнечных опреснительных установок. Но она обеспечивает получение пресной воды высокой степени чистоты, отличается дешевизной изготовления. Разработанная опреснительная установка может быть использована для водоснабжения регионов Кыргызской Республики, где наблюдается острый дефицит питьевой воды.

Ключевые слова: *солнечная радиация, солнечный опреснитель, основание, прозрачное покрытие, дуга, полиэтиленовая пленка, производительность, коэффициент полезного действия.*

RESEARCH OF PERFORMANCE CHARACTERISTICS OF METAL-CAPACIOUS SOLAR DESALINATION PLANT

The purpose of research is to establish performance indicators of the developed solar desalination plant with a new type of transparent surface. The object of research is metal capacious solar desalination plant. The studies were conducted by the experimental methods, through the field tests. It was found that the performance and efficiency of the present installation, respectively to 14.6% and 675% lower than the most common dual-gradient solar desalination plants. The resulting fresh water differs by high degree of purity. Designed desalination plant can be used for water supply of regions with water deficiency.

Key words: *solar radiation, solar desalinator, basis, transparent cover, arc, polyethylene film, productivity, efficiency coefficient.*

АЗ МЕТАЛДУУ КҮНДҮК ШОРСУЗДАНДЫРУУЧУ ТҮЗҮЛҮШТҮН ЭКСПЛУАТАЦИЯЛЫК МҮНӨЗДӨМӨЛӨРҮН ИЗИЛДӨӨ

Изилдөөлөрдүн максаты болуп иштелип чыккан күндүк шорсуздандыруучу орнотмонун жаңы тибинде тунук каптама менен капталган көрсөткүчтөрүн белгилөө. Изилдөөнүн объектиси аз металдуу күндүк шорсуздандыруучу түзүлүш. Нукура сыноонун негизинде изилдөөлөр эксперименталдык методдор аркылуу жүргүзүлдү. Өндүрүмдүүлүгү жана п.а.к. бир кыйла кеңири тараган эки капталдуу күндүк шорсуздандыруучу орнотмолордон 14,6 жана 6,75% ке төмөн көрсөткүчкө ээ экендиги аныкталды. Алынган дистирленген суу жогорку сапаты, тазалыгы менен айырмаланат. Иштелип чыккан күндүк шорсуздандыруучу орнотмо ичүүчү суунун тартыштыгы бар региондорду суу менен камсыз кылуусу мүмкүн.

Негизги сөздөр: *күндүн радиациясы, күндүк шорсуздандыруу, негизи, тунук каптама,*

В работах [1] описано устройство разработанной нами мало металлоёмкой солнечной опреснительной установки (ММСОУ).

Солнечная опреснительная установка состоит из железобетонного основания в виде корыта, имеющего в плане прямоугольную форму, армированного стальной арматурой диаметром 4 мм (для придания жесткости конструкции). Корыт имеет внутренние размеры 4800x1150 мм и высоту бортов 100 мм. Каркас для увеличения коэффициента поглощения солнечных лучей и гидроизоляции изнутри покрыт битумом. Площадь зеркала воды в основании составляет 4,88 м².

Мало металлоёмкой называется опреснительная установка потому, что она в качестве металлического элемента содержит только арматуру диаметром 4 мм, установленных в четыре ряда внутри боковых ребер. Для уменьшения тепло потерь основания с донной части в грунт, оно установлена на гравийную подушку толщиной 80 мм.

Стеклянное прозрачное ограждение имеет дугообразную форму и состоит из нескольких, одинаковых элементов. В плане каждая секция имеет размеры 1150 x800 мм. Оно получается моллированием листового стекла толщиной 5 мм на специальной матрице, имеющей дугообразную форму с требуемым радиусом кривизны.

Рис. 1. Общий вид мало металлоёмкой солнечной опреснительной установки.

Модули прозрачного ограждения устанавливаются на боковые ребра железобетонного основания впритык. Остающийся зазор шириной не более 0,5 мм между ними закрывается

клейкой лентой «Скотч». Торцевые стороны прозрачного ограждения закрываются также листовым стеклом, имеющего форму сегмента.

Общий вид разработанной ММСОУ показан на рис. 1.

Нами в течение 2015 и 2016 гг. проведены экспериментальные исследования эксплуатационных характеристик ММСОУ. Параллельно, для сравнения была испытана солнечная опреснительная установка (СОУ) таких же размеров, как и ММСОУ и имеющая полиэтиленовое пленочное прозрачное покрытие с такой же радиусом кривизны, какое имело стеклянное прозрачное покрытие ММСОУ. Толщина полиэтиленовой пленки составляла 0,2 мм. Результаты испытаний приведены в табл. 1 и 2.

В таблицах: ΣQ – среднеедневное количество солнечной радиации, МДж/м² день; Q - % от максимального количества среднемесячной солнечной радиации; G – среднеедневная производительность ММСОУ за месяц, л/м² день; G - % от максимального количества производительности, η – КПД опреснителя.

Таблица 1 – Результаты эксплуатационных испытаний ММСОУ

Месяцы года	ΣQ , МДж/м ² день	Q, % от максимального	G, л/м ² день	G, % от максимального	η , %
1	7,39	28,4	0,31	8,9	11,6
2	10,66	40,9	0,50	14,5	19,3
3	11,51	44,2	1,01	29,2	21,0
4	16,03	61,5	2,04	59,1	29,7
5	20,31	77,9	2,59	75,1	32,2
6	25,57	98,15	3,42	99,2	36,5
7	26,04	100	3,45	100	37,3
8	23,81	91,4	2,53	89,7	35,3
9	20,06	77,0	3,17	73,5	33,8
10	12,19	46,8	1,49	43,3	27,0
11	8,38	32,1	0,86	25,0	19,7
12	4,73	18,1	0,33	9,7	10,1
Среднегодовой	15,55		1,80		26,1

Таблица 2 – Результаты эксплуатационных испытаний СОУ с полиэтиленовым прозрачным покрытием

Месяцы года	ΣQ , МДж/м ² день	Q, % от максимального	G, л/м ² день	G, % от максимального	η , %
1	7,39	28,4	0,17	6,8	7,7
2	10,66	40,9	0,25	10,1	9,8
3	11,51	44,2	0,67	27,0	13,9
4	16,03	61,5	1,73	69,7	20,4
5	20,31	77,9	1,83	73,8	22,9
6	25,57	98,15	2,28	91,9	24,0
7	26,04	100	2,48	100	26,9
8	23,81	91,4	2,21	89,1	25,4
9	20,06	77,0	1,84	74,2	24,3
10	12,19	46,8	1,07	43,1	18,9
11	8,38	32,1	0,53	21,3	12,3
12	4,73	18,1	0,21	8,5	6,5

За год/ среднегодовой	15,55		1,27		17,7
--------------------------	-------	--	------	--	------

Среднегодовая производительность СВУ ПП составляет 1,27 л/м² день, что составляет 70,5% от производительности ММСОУ. Среднегодовой КПД СВУ ПП составляет 17,7%, что составляет 67,8% от КПД ММСОУ.

Меньшее значение производительности и КПД СОУ ПП по сравнению с ММСОУ объясняется тремя факторами:

1 - большими тепло потерями в окружающую среду от полиэтиленовой пленки по сравнению со стеклянным покрытием;

2 – плохой смачиваемостью полиэтиленовой пленки капельками конденсата, что приводит к частому отрыву капелек конденсата от полиэтиленовой пленки и падением их в бассейн;

3 – дополнительным отрывом капель конденсата от полиэтиленовой пленки в результате ее колебания под воздействием ветра.

Как видно из таблицы 1, максимальная производительность и КПД ММСОУ составляют соответственно 3,45 л/м² день и 37,3%.

Средняя максимальная производительность и КПД наиболее распространенных двухскатных СОУ со стеклянным покрытием и металлическим уголковым каркасом при аналогичных условиях составляет соответственно 4,03 л/м² день и 40 % [2].

Несколько меньшие значения производительности и КПД ММСОУ от двухскатных (соответственно на 14,6% и на 6,75%) объясняется большей вероятностью отрыва капелек воды от средней части арочного прозрачного покрытия ММСОУ, имеющего почти горизонтальную форму.

ММСОУ имеет ряд преимуществ перед известными СОУ: она не содержит металлические детали в рабочей зоне (в зоне испарения и конденсации воды), корродируя портящие качество пресной воды ржавчиной. Во-вторых, установка покрыт стеклом - долговечным материалом, сохраняющим длительное время свои оптические и механические (прочностные) свойства в атмосферных условиях. в – третьих – за счет отсутствия металлического уголкового каркаса, поддерживающего плоские стеклянные листы, которые затеняют определенную площадь прозрачного покрытия СОУ, увеличивается площадь на 50-75 мм в ширину каждого метра длины СОУ(в нашем СОУ выигрыш в целом составляет 0,25 м². Следовательно, предлагаемая солнечная опреснительная установка долговечна, дешевая благодаря отсутствию металлического каркаса, удерживающего модули стеклянного покрытия. Она позволяет получать чистую, не загрязненную продуктами ржавчины каркаса опресненную воду за все время функционирования (как правило, не менее 15-20 лет).

Предлагаемая солнечная опреснительная установка имеет широкие масштабы применения, не только в Кыргызстане, но и в других странах с засушливым климатом, где значительную долю питьевой воды составляет подземная вода из колодцев. Зачастую эти подземные воды содержат вредные для здоровья соли и другие минералы. Для безопасного потребления эти воды необходимо опреснить - удалить из них соли и минералы.

В частности, в Кыргызстане немало сел (село Ак-Таш Карасуйского района, село Жалпак-

Таш Узгенского района, ряд сел Баткенской области, село Араван Араванского района и др.), где потребляемая из колодцев и артезианских скважин вода - соленая. Ее необходимо опреснить. Все это, несомненно, даст не только экономический, но и социальный эффект - улучшится здоровье населения. Как показывает практика, это существенно снижает мочекаменное заболевание населения.

Литература:

1. Пат. 1825 Кыргызская Республика, МПК F 24 J 2/42. Солнечная опреснительная установка [Текст] / А. И. Исманжанов, З. К. Эрмекова; Бишкек. – Бюлл. №2.
2. **Байрамов, Р.** Опреснение воды с помощью солнечной энергии [Текст] / Р. Байрамов, С. Сеиткурбанов. – Ашхабад, Ылым. – 1977. – 147 с.

УДК:371.3057,875.

Токтосунов А.А.

кандидат педагогических наук, доцент, Ошский технологический университет

Токтобаева Г.Т.

преподаватель, Ошский технологический университет

ИНЖЕНЕРДИК ГРАФИКА САБАГЫН ОКУТУУНУН УЧУРДАГЫ КӨЙГӨЙЛӨРҮ

Бул макала техникалык жогорку окуу жайларда инженердик графика сабагын окутуудагы көйгөйлөргө жана анын чечүү жолдорун аныктоого багытталган. Мында, компьютердик программаларды үйрөнүү жана талдоо усулдары колдонулган. «Инженердик графика» сабагындагы тапшырмаларды аткаруу үчүн AutoCAD программасын пайдалануу максатка ылайыктуулугу көрсөтүлгөн. Алынган жыйынтыктар, инженердик-техникалык документтерди компьютердик программалардын жардамында аткарууда жеңилдиктерди жаратат жана аталган окуу жайларында инженердик графика сабагын терең өздөштүрүүгө, жаңыча усулда сабак берүүгө жакшы шарттарды жаратат.

Негизги сөздөр: *графика, AutoCAD программасы, техникалык чийме, конструктордук документ, технология, тиштүү дөңгөлөк, массив, көрүнүш.*

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНЖЕНЕРНОЙ ГРАФИКИ

Данная статья посвящена изучению и решению проблем преподавания инженерной графики в технических вузах. Используются методы обзора и анализа компьютерных программ. Определено целесообразность применения компьютерных программ AutoCAD для выполнения заданий по дисциплине “Инженерная графика”. Полученные результаты позволяют легко выполнять инженерно-техническую документация с помощью компьютерных программ. Рекомендуются для разработки новых методов преподавания инженерной графики в технических вузах на основе компьютерных программ.

Ключевые слова: *графика, AutoCAD, технический чертёж, конструкторская документация, технология, зубчатое колесо, массив, вид.*

MODERN PROBLEMS OF TEACHING OF ENGINEERING GRAPHICS

This article is devoted to studying and solving the problems of teaching of engineering graphics in technical colleges. The methods of review and analysis of computer programs. Determine the feasibility of using computer programs AutoCAD to perform tasks for the discipline “Engineering Graphics”. These results make it easy to perform engineering and technical documentation with the help of computer programs. Recommended for the development of new methods of teaching of engineering graphics in technical colleges based on computer programs.

Keywords: *drawing, AutoCAD, technical drawing, design documentation, engineering, gear, solid, form.*

Азыркы илимий техниканын, технологиянын өсүү-өнүгүү доорунда заманбап компьютердик технологиялардын автоматташтырылган программаларынын жардамында (Auto CAD, Archi CAD, Adobe Illustrator, REVIT, 3Ds MAX, Corel Draw, Adobe Photoshop ж.б.у.с.) конструктордук, инженердик-конструктордук документтерди түзүү, иштеп чыгуу, чийүү учурдун талабы.

Бирок инженердик графика сабагында аталган компьютердик программалар менен практикалык сааттарда берилген маселелерди аткаруу биздин байкоолорубузда бир топ көйгөйлөрдү жаратарын белгилеп кетебиз:

✓ окуу планында берилген аудиториялык сааттар мамлекеттик стандарт боюнча кээ бир адистиктерге азыраак бөлүнүп берилген;

✓ чийме эрежелерин студенттерге үйрөтпөстөн компьютердик программаларда практикалык маселелерди аткарууга мүмкүн эмес;

✓ инженердик графикада берилген мисалдарды биринчи сөзсүз түрдө чийүү инструменттери аркылуу колдо аткаруу, андан кийин татаал чиймелерди өтүлгөн теманын негизинде компьютердик программалардын жардамында аткартуу максатка ылайыктуу;

✓ чийме маселелерди аткарууда иреттүүлүк башкача айтканда чийме маселелерин удаалаштык тартипте аткаруу шарт.

Жогорудагы же жана башка орчунду деп айтылган көйгөйлөргө карабастан жогорку окуу жайларда техникалык багыттагы окуган студенттерге инженердик графика сабагын учур талабына ылайык окутуу максатында биз башка республикадагы жогорку окуу жайлар сыяктуу ОшТУнун Сызма геометрия жана графикалык дизайн кафедрасында лидер катары бизге белгилүү болгон автоматташтырылган конструкциялоонун Auto CAD системасын окутууну колго алганбыз.

Бул система конструктордук, инженердик-графикалык документтерди түзүү үчүн жана электрондук сактоо үчүн ыңгайлуу инструмент катары дүйнөнүн өнүккөн өлкөлөрүндө, ошондой эле биздин өлкөнүн алдынкы өндүрүштөрүндө, курулуш долбоорлорунда, архитектурада жана башка тармактарда кеңири колдонулуп келүүдө.

Ошондуктан, окуу программасында каралган инженердик графика сабагы боюнча текшерүү жумуштардагы практикалык көнүгүүлөр, мисалдар, графикалык иштер, интерактивдүү сабактар жана тапшырмаларды Auto CAD программасынын алкагында персоналдык компьютерде аткаруу менен студенттер өздөрүнүн теориялык алган билимдерин бышыктай алышат жана практика жүзүндө колдонушат.

Биз өзүбүздүн иш тажрыйбабызда жана көп жылдык педагогикалык изилдөөлөрүбүздөн

байкалгандай Auto CAD системасында конструктордук документтерди, графикалык иштерди студенттерге аткартуу менен практикалык сааттарга берилген графикалык иштер төмөндөгү артыкчылыктарга ээ:

1. Компьютердик программалар аркылуу аткарылган графикалык иштердин көрүмдүүлүгү жана презентациялуулугу жогорулайт. Конструктордук документтерди түзүүдө, геометриялык түспөлдөрдү мелдештирүүдө, архитектуралык-курулуш же машина куруучу чиймелерин аткарууда, тегиздиктерде же мейкиндиктердеги бир канча көрүнүштөрүн бир убакта студенттер көрүүгө ээ болот. Түспөлдөрдү түрдүү көрүнүштө көрсөтүлүп аткаруу менен бирге программа (3D) үч өлчөмдө аларды моделдештирүүгө жана түрдүү көрүнүштөрдө көрүүгө жана бир канча чийме операцияларын мисалы, эки же андан көп түспөлдөрдү бириктирүү, ажыратуу, кесилиштирүү ж.б.у.с. маселелерди аткарууга студенттерге мүмкүндүк түзөт;

2. Жогорку эмгек өндүрүмдүүлүгү жана конструктордук документтештирүүнүн сапаттуулугу жогорулайт. Конструктордук жана инженердик графикалык иштерди, долбоорлорду, ыкчам, тез убактын ичинде жана так аткарууга, көбөйтүүгө, сактоого, алып жүрүүгө, маалымат иретинде жөнөтүү ж.б. мүмкүнчүлүктөрүнө ээ. Чийме өлчөмдөрүнүн алдын ала көрүнүп турушу, чиймени тез жана так аткарууга, өлчөмдөрдү бир эле убакта коюп кетүүгө жардам берет. Чиймелерди көчүрүү, “Массив” командасы аркылуу көбөйтүү сыяктуу операциялар убакытты үнөмдөө менен бирге, чиймени тез, так аткарууга ыңгайлуулук түзүлөт;

3. Графикалык иштерди аткарууда Auto CAD программасынын инструменттеринин ийкемдүүлүгү, ыңгайлуулугу жана көп кырдуулугу, конструктивдүүлүгү менен айырмаланат. Панель инструменттерин, менюдагы командаларды өздөштүрүү аркылуу дээрлик бардык чийме операцияларын: долбоорлоо документтерин, конструктордук документтерди, техникалык чиймелерди, геометриялык түспөлдөрдү ж.б. чийме операцияларын түрдүү ыкмалар менен аткарууга шарт түзөбүз ж.б.

Компьютердик программаларынын алкагында инженердик графика сабагын окутууда 1-курстун студенттери үчүн төмөндөгү иреттүүлүк менен практикалык жумуштарды аткаруу каралган:

1. Графикалык маалыматтарды киргизүү, түзүү жана сактоо ыкмаларын, өзгөчөлүктөрүн үйрөтүү. Көрүнүштөрдү, түспөлдөрдү, таблица, тексттерди, графикалык иштерди редактирлөөнүн ыкмаларын өздөштүрүү;

2. Катмар (Слой) түзүү жана ал аркылуу чийме сызыктарын, чийме шрифттерин түзүү, өзгөртүү операцияларын үйрөтүү;

3. Компьютердик технологиялар аркылуу берилген чийме боюнча түспөлдөрдүн тегиздиктеги, мейкиндиктеги геометриялык түспөлүн чийүүнү, үч же андан көп көрүү экранын түзүү;

4. Масштаб менен иштөө, “Массив” командасы аркылуу түспөлдөрдү көбөйтүү, штрихтөө, түстөргө боёо сыяктуу командалар менен иштөө;

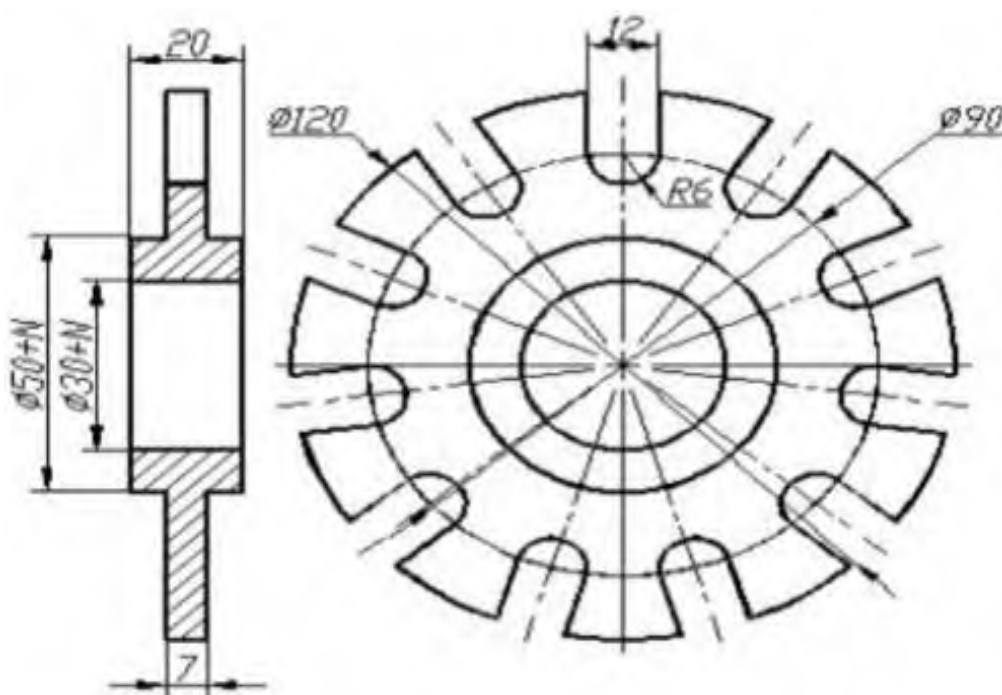
5. Окуу программасында каралган темалар боюнча текшерүү жумушта геометриялык түспөлдөрдүн, ошондой эле геометриялык фигуралардын (айлана, үч бурчтук, тик бурчтуктар, цилиндр, конус, көп бурчтуктар ж.б.) мейкиндиктеги жана тегиздиктердеги абалын компьютердик технологияларда чийүү, алардын геометриялык түзүлүштөрүн (жанымалар,

жанышуулар, кесилиштер, жара кесилиштер, көрүнүштөр темалары боюнча), өзгөртүп түзүү усулдарын жана ыкмаларын Auto CAD программасынын командалары, инструменттери менен иштөө;

6. Геометриялык түспөлдөрдү үч өлчөмдө модельдештирүү. Орбиталык айлануу системасын түзүү;

7. Көрүнүштөрдү файлда сактоо, жөнөтүү, өчүрүү, басмага чыгаруу, ж.б. ыкмаларын үйрөтүү.

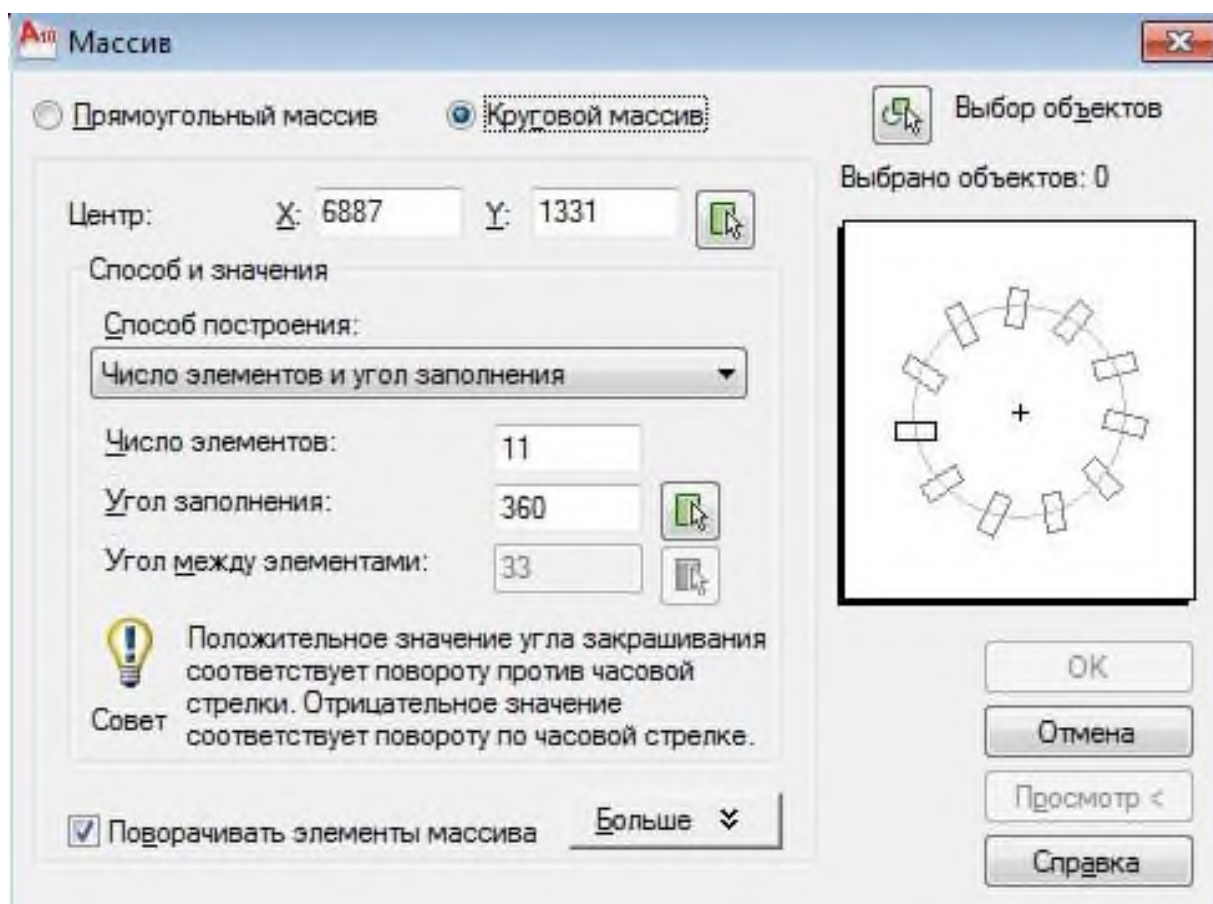
Жогорудагы иреттүүлүк менен AutoCAD программасында аткарылган жумуштар колго аткарылган чиймелерден бир топ айырмаланып тураарын төмөндөгү мисалдардан көрүүгө болот (1-сүрөт).

1-сүрөт. Тиштүү дөңгөлөк.

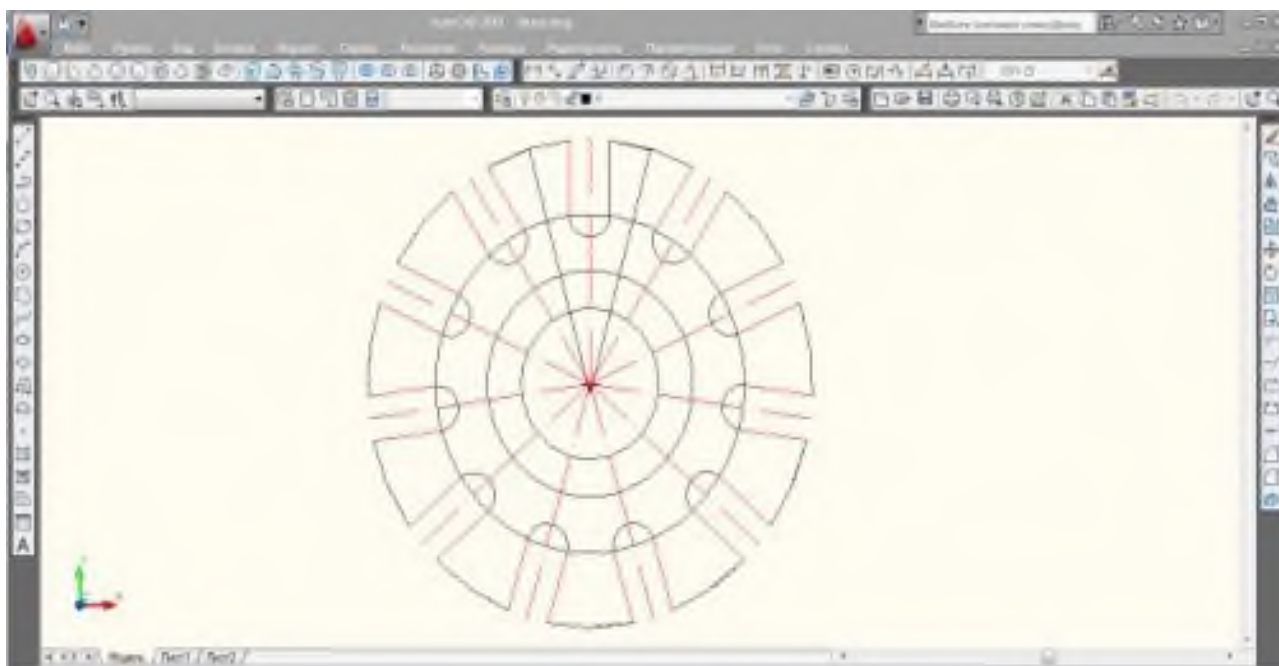
Бул мисалды аткарууда студенттер берилген вариант боюнча геометриялык түспөлдөрдү түзүү үчүн мисал катары III вариантындагы берилген тапшырманын аткарылышын карайбыз. Тапшырмадагы мисалдар айлана, айлананы бөлүктөргө бөлүү темасынын алкагында берилген. Тетиктин көрүнүшү 1-сүрөттө көрсөтүлгөн. Тапшырманы аткаруу берилген өлчөм боюнча төрт айлананы түзүү менен башталат. Ал үчүн “Рисование” менюсунан “Круг” командасын же инструменттер панелинен белгисиндеги команданы колдонуп, $\varnothing = 90$ айланасын чийебиз. Берилген графикалык иштерди аткарууда Айлананы 11 бөлүктөргө бөлүү үчүн түзүлгөн $\varnothing = 90$ айланасынын үстүнкү октук кесилишинен түзүлгөн айлана алабыз. “Редактировать” - “МАССИВ” маршруту, же оң жактагы инструмент панелинен белгисиндеги команда берүү

аркылуу жааны, окторду, сынык сызыктарды көбөйтөбүз (2-сүрөт). Айлананы көбөйтүүдө “Массив” менюсунан “Круговой массив” опциясына киребиз, программа элементтер санын сурайт (“Число элементов”), – 11 цифрасын киргизебиз. Программа айлануу бурчун сурайт (угол заполнения:) – 360 маанисин беребиз. Программа айлананын борборун сурайт, (Укажите центр ?), айлананын борборун белгилеп төмөндөгү көрүнүштү алабыз (2-сүрөт).

2-сүрөт. “Массив” инструментинин көрүнүшү.

Тетик операциядан кийин логикалык комбинациядан 3 телодон же геометриялык түспөлдөн турат: жылдызчадан, эки цилиндрден. Алар бири-бири менен өз ара биригишет. Эки айлананы өзүнчө бир деталь, 11 бөлүккө бөлүнгөн негизги жылдызча менен ортонку айлананы бир деталь же област кылып алабыз.

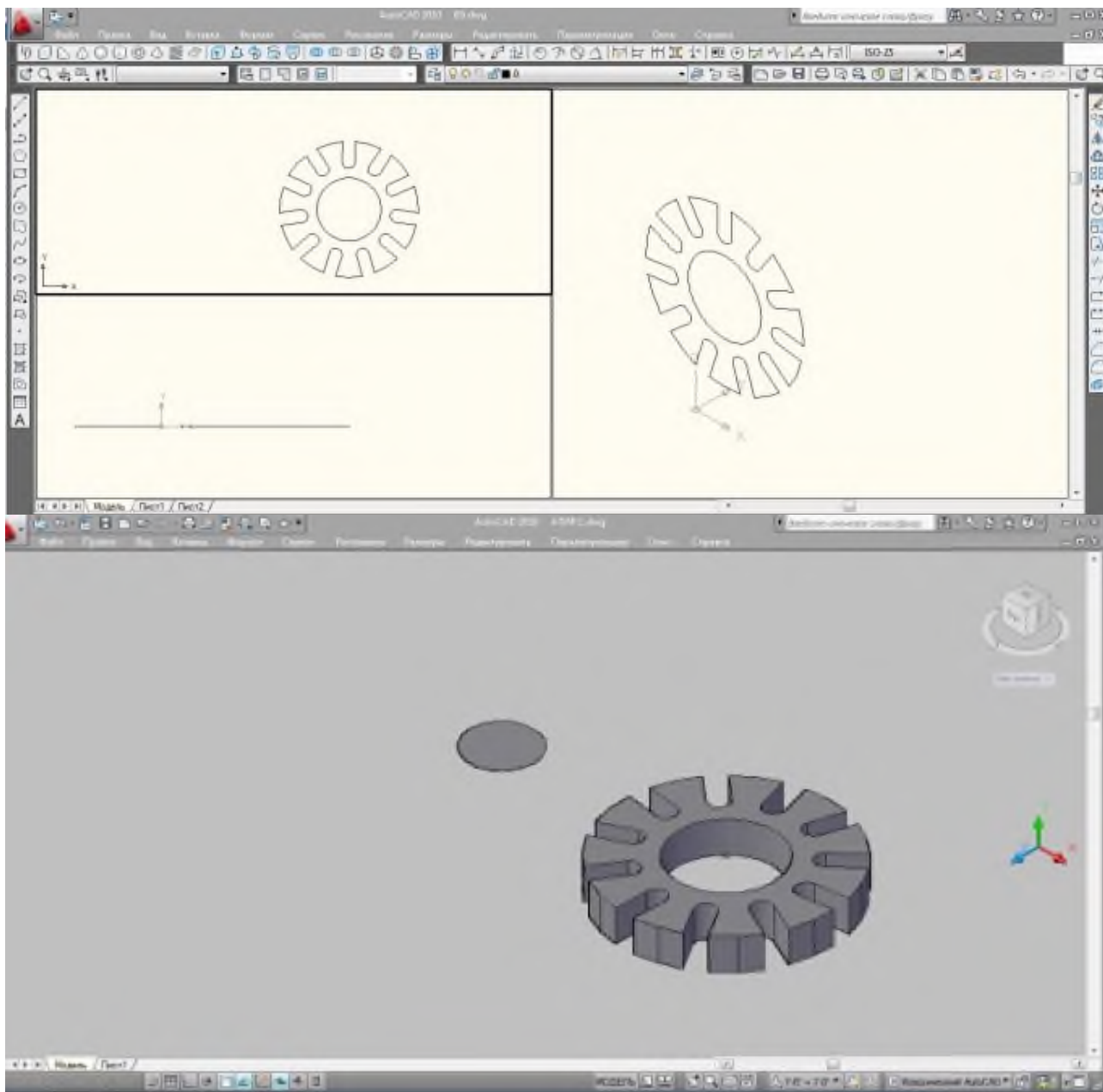

3-сүрөт. Тиштүү дөңгөлөктүн айланага бөлүнгөн көрүнүшү.

Тетикти өз алдынча үч өлчөмгө өткөрүү үчүн менюдан “Рисование”-“Моделирование” – “Выдавить” маршруту аркылуу же белгидеги командасын басабыз. Канча көлөмгө көтөрүү

суралат (“число выдавливание”), керектүү маанини беребиз, мисалы 20 мм болсо, тетиктин көлөмү 20 мм ге өсөт (3-сүрөт). Экрандагы түзүлгөн көрүнүштү көрүү экраны аркылуу же инструмент панелиндеги орбита белгиси аркылуу үч өлчөмдүү геометриялык түспөлдү

мейкиндикте айлантабыз. “Орбита” инструменттери аркылуу түзүлгөн түспөлдү түрдүү визуалдык стилде көрүүгө ээ болобуз.

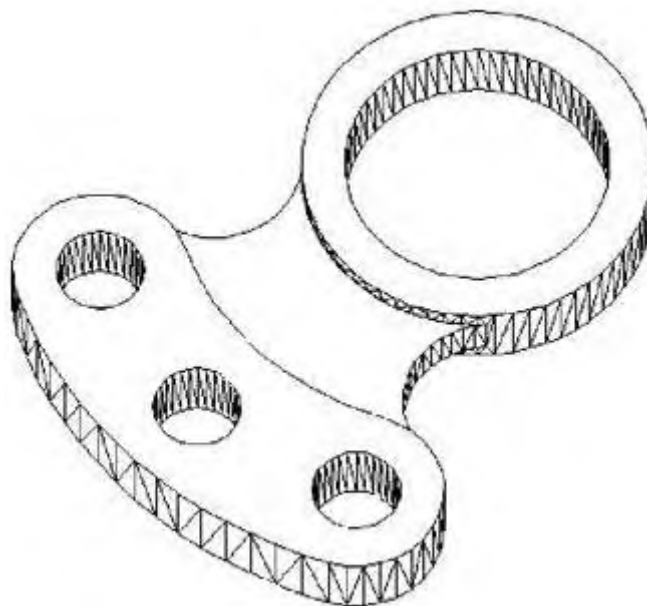
4-сүрөт. Тиштүү дөңгөлөктүн үч көрүнүшү.

Жыйынтыгында студенттер графикалык иште берилген тетикти Auto CAD программасынын алкагында аткаруу менен тетиктин түрдүү көрүнүшүн көрө алат.

Жогоруда графикалык иштерде берилген варианттар боюнча аткарылган чиймеде тетиктин чиймеси Auto CAD программасынын алкагында аткарылып кошумча штрихтер берилгени байкалат.

Жалпысынан айтканда инженердик графика сабагын студенттерге заманбап технологиянын

алкагында окутуу менен келечектин адистерин жогорку деңгээлде даярдоо өлкөбүздүн өсүп өнүгүшүнө чоң өбөлгө түзөт.

5-сүрөт. Сөйкөнүн үч өлчөмдө көрүнүшү.

Адабият:

1. **Полещук, Н. Н.** AutoCAD в инженерной графике [Текст] / Н. Н. Полещук, Н. Г. Карпушкина. – СПб: Издательский дом «Питер», 2005. – 494 с.
2. **Артюхин, Г. А.** «Основы геометрического моделирования» в рамках графического редактора AutoCAD-14 [Текст]: метод. пособие / Г. А. Артюхин. – Казань, 2009 – 32 с.
3. **Жусупов, А. А.** Инженердик графика [Текст] / А. А. Жусупов. – Ош: ОшТУ, 2002. – 97 с.

II. ХИМИКО-БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 598.282(575.2)

Стамалиев К.Ы.

кандидат биологических наук, доцент, Ошский государственный университет

Кулбаев А.З.

преподаватель, Кыргызско-Узбекский университет

Жолдошева З.А.

преподаватель, Ошский государственный университет

ТҮШТҮК КЫРГЫЗСТАНДЫН РЕКРЕАЦИЯЛЫК АЙМАКТАРЫНЫН ТАРАНЧЫ СЫМАЛ (PASSERIFORMES) КАНАТТУУЛАРЫ

Макалада түштүк Кыргызстандын урбанизацияланган экосистемаларындагы рекреациялык аймактар биотобун байырлаган таранчы сымал (Passeriformes) канаттууларды изилдөөнүн жыйынтыктары берилген. Изилдөөнүн максаты: таранчы сымал канаттуулардын түрдүк курамын, сандык көрсөткүчтөрүн анализдеп, рекреациялык аймактардын экологиялык абалына баа берүү. Изилдөөлөр маршруттук учет менен орнитология илиминдеги түз сызыктык трансекта методун колдонуп жүргүзүлдү. Бул биотопто байыр алган таранчы сымал канаттуулардын 79 түрү аныкталып, аларга сандык анализ жүргүзүлгөн жана экологиялык шарттары аныкталган. Натыйжада доминанттык абалды талаа таранчысы ээлеп, саны $19,57 \pm 0,28\%$, субдоминанттык абалды майна ээлеп, саны $16,75 \pm 0,26\%$ ды түздү. Ошондой эле, 20 түргө кирген канаттуулар фондук түрлөрдү түзүп, саны $1,12 \pm 0,07\%$ дан $5,35 \pm 0,16\%$ га чейинки көрсөткүчтөргө ээ болду. Алынган маалыматтардын негизинде изилденген аймактын санитардык, экологиялык абалын аныктоого болот.

Негизги сөздөр: урбанизация, зооценоз, адаптация, урбофилдик, биотоп, климат, трансекта, особ, доминант, субдоминант, рекреациялык аймактар.

ВОРОБЬИНООБРАЗНЫЕ ПТИЦЫ (PASSERIFORMES) РЕКРЕАЦИОННЫХ ЗОН ЮГА КЫРГЫЗСТАНА

В статье даны результаты исследования воробьинообразных (Passeriformes) птиц биотопа рекреационных зон в урбанизированных экосистемах юга Кыргызстана. Цель исследования: анализ видового состава, численности и оценка экологических состояний рекреационных зон. Исследование проведено маршрутным учетом, с применением метода прямолинейных трансект. Обнаружено 79 видов воробьинообразных птиц, проведён их количественный анализ и выяснены экологические условия исследованного биотопа. В результате исследований выявлено, что доминантное положение занимает полевой воробей - $19,57 \pm 0,28\%$, а субдоминантом выступает майна - $16,75 \pm 0,26\%$. Также отмечено, 20 видов птиц как фоновые виды, численность которых колеблется от $1,12 \pm 0,07\%$ до $5,35 \pm 0,16\%$. В результате полученных данных можно определить санитарное и экологическое состояние исследованных территорий.

Ключевые слова: урбанизация, зооценоз, адаптация, урбофильные, биотоп, климат, трансекта, особь, доминант, субдоминант, рекреационные зоны.

SPARROVBIRDS (PASSERIFORMES) OF RECREATIONAL AREAS OF SOUTHERN KYRGYZSTAN

The article presents results of exploration of sparrowbirds (Passeriformes) of biotope recreational area, in urbanized ecosystems in the south of Kyrgyzstan. The purpose of research:

is the analysis of the species composition of the population and assessment of environmental conditions in recreational areas. Research was conducted with route of using methods of straight linear transects. 79 type's sparrowbirds was founded and conducted their quantitative analysis and figure up ecologically condition, which are dwelling in that biotope. It was revealed by the results of research that dominates *Passer montanus* - $19,57 \pm 0,28\%$, and as a subordinate is *Acridotheres tristis* - $16,75 \pm 0,26\%$. So 20 species of birds were marked as background species quantity hesitates from $1,12 \pm 0,07\%$ to $5,35 \pm 0,16\%$. In results, it can be determined sanitary and ecological conditions in the researching areas.

Key words: urbanization, zoocenosis, adaptation, urbofil, biotope, climate, transects, individual, dominant, subdominant, recreational area.

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Урбанизация процессинин күндөн-күнгө өнүгүшүнүн натыйжасында ал экосистемалардын айланасындагы табигый талаалардын, агроценоздордун, токойлордун жана башка табигый биоценоздордун аянттары кескин түрдө өзгөрүлүп, жасалма экосистемалар пайда болууда. Натыйжада, зооценоздор жаңы кайра адаптацияланууга туш болуп, эволюциялык ыңгайлануу кубулуштары аркылуу урбофилдик жаныбарлардын жыйындысын пайда кылышууда [1, 7].

Жаныбарлардын шаар экосистемасындагы антропогендик факторлорго эки түрдүү жол менен адаптациялануусу белгилүү: айрым түрлөр шаарлар курулуп жатканда же курулуп бүткөндөн кийин урбанизацияланган комплекстерди жандап өтүп, адекваттуу биотопторго байырлап жашап калышат, кээ бир түрлөрү урбанизацияланган чөйрөгө ыңгайланышып, топикалык шарттарына дал келүүчү шаардык биотопторду тандашат. Ушундай жана башка жолдор менен шаарлардын жаныбарлар менен толукталуусу жүрүп, шаардык зооценоздор башка табигый ландшафттардан келип байырлаган жаныбарлардын эсебинен калыптанышат [8].

Канаттуулар биосферада маанилүү экосистемалык функция аткарат. Айыл жана токой чарбасына зыян келтирүүчүлөр менен тамактанып, зыянкечтердин санын жөнгө салуу менен бирге жасалма үчүнчүлүк шаар экосистемасынын сапаттык көрсөткүчү, чөйрө түзгүчү, биологиялык зат айлануу жана энергияны багыттоо функцияларын аткарып, экологиялык тең салмактуулукту сактоодо чоң мааниге ээ [2].

Учурда, урбанизацияланган комплекстердеги зоологиялык изилдөөлөр дүйнөлүк деңгээлде алдыңкы орунда турат. Андыктан, Түштүк Кыргызстандын урбанизацияланган экосистемаларынын рекреациялык аймактарындагы таранчы сымал (*Passeriformes*) канаттууларынын түрдүк курамын, сандык көрсөткүчтөрүн изилдөө актуалдуу болуп саналат.

Максаты. Түштүк Кыргызстандын рекреациялык аймактарын байырлаган таранчы сымалдуулардын түрдүк курамын изилдеп, сандык көрсөткүчтөрүнө жана экологиялык абалына баа берүү.

Изилдөө жүргүзүлгөн аймактар жана изилдөө методдору. Таранчы сымал канаттууларды фауналык изилдөө Ош, Жалал-Абад, Таш-Көмүр, Кызыл-Кыя шаарларынын рекреациялык аймактарында жүргүзүлүп, жыйналган материалдарды лабораториялык-камералык иштеп чыгуу ОшМУнун зоология жана экология кафедрасында аткарылды. Аталган шаарлар тоо этеги бийиктик алкагынан орун алып, Фергана өрөөнүндө жайгашкан.

Деңиз деңгээлинен бирдей бийиктикте (700-1110 м) орун алып, окшош климаттык, физикалык-географиялык өзгөчөлүктөргө ээ.

Изилдөө иштери салыштырмалуу түз сызыктык трансекта методу менен жүргүзүлүп, сандык көрсөткүчтөрү маршруттук учет менен эсептелди. Түз сызыктуу трансекталар 4-9 км ди түзүп, түрдүк курамын аныктоо жана сандык учетту жүргүзүү дүрбүнүн жардамында визуалдык жана сайраган үндөрүн угуу менен жүргүзүлдү. Канаттууларды учет кылууда маршруттуу эки тарабы 100 метрди (50 м оң, 50 м сол) түзүп, узундук «Заря» кадам эсептегичи менен ченелди.

Изилдөөнүн жыйынтыктары. Шаар экосистемасынын биологиялык көп түрдүүлүгүн экологиялык жактан изилдөө өтө татаал. Себеби, үчүнчүлүк шаар экосистемасынын түзүлүшү көп баскычтуу болуп, белгилүү бир биотопко же бөлүккө бөлүп кароо кыйынчылыктарды туудурат. Шаар экосистемасы - негизинен шаардын борбордук бөлүгү (көп кабаттуу үйлөр, бетон, кирпич, айнектен же таштан ж.б. курулган имараттар) жаныбарлардын жашоосу, көбөйүүсү үчүн таптакыр жаңы чөйрө-шарттардан болуп эсептелет. Бул зоналарды биотоп деп карасак, жаныбарлар дүйнөсүнүн жашоосу үчүн мындай биотоптор өтө экстремалдуу. Бул шарттар (шаардын борбордук бөлүгү) жаныбарлар үчүн жаңы экосистема деп бөлүнүп, «тандоо» кубулушунун натыйжасында кээ бир жаныбарлар үчүн өтө ыңгайлуу болуп эсептелсе, кээ бирлери үчүн экстремалдуу болуп саналат.

Шаар экосистемасынын борбордук бөлүгүнөн башка аймактары табигый жаратылыш менен түз же кыйыр түрүндө байланышкан (шаардын четиндеги, ортосундагы рекреациялык жана жашылдандырылган аймактар) аймактарда жаныбарлардын түрдүк курамы негизинен турак-жай боло электеги ландшафттарда жашаган жаныбарлардын түрдүк курамдарынан түзүлүп, бир топ окшош мүнөзгө ээ. Ал эми, шаар экосистемаларынын четки аймактарын «шаардык эмес экосистемалар» (адыр-тоолор, айыл-чарба аянттары, рекреациялык зоналар ж.б.) деп атоого болот. Шаар экосистемасын бир нече биотопторго бөлүп карап, андагы рекреациялык аймактар биотобунан алынган илимий маалыматтардын жыйынтыгы бул макалада берилди.

Түштүк Кыргызстандын урбанизацияланган экосистемаларынын чет жактарында жана шаарды аралап өтүүчү дарыялар, каналдар, сайлар жана курорттук зоналар бар. Алар: Ош шаарында «Ак-Буура» дарыясы, «Увам», «Аравансай» каналдары, Жалал-Абад шаарында «Көк-Арт» дарыясынын жээктери, курорттук аймактар, Таш-Көмүр шаарында «Нарын» дарыясынын жээктери жана Кызыл-Кыя шаарында «Исфайрам-Сай» дарыясы, «Тешик-Арык» каналы, «Дренаж» сайлары. Бул жээк, же курорттук аймактарга шаардык эс алуучулар жаз-жай-күз мезгилдеринде массалык түрдө эс алышкандыктан, аны рекреациялык аймактар биотобу деп бөлүп карадык.

Рекреациялык аймактар биотобу өсүмдүктөрдүн көп түрдүүлүгүнө ээ болуп, дарыялардын, каналдардын, сайлардын жана булактардын жээк экотондору жаныбарлар үчүн, анын ичинде таранчы сымалдуулар үчүн өтө ыңгайлуу. Канаттуулардын уялоосу, көбөйүүсү, жашоо тиричилигин өткөрүшү негизинен рекреациялык аймак болуп кайра түзүлгөн, мүнөзү жагынан табигый жаратылышка жакын болгон аймактарда жүрөт.

Ошондой эле, тамактык база дагы башка биотопторго салыштырмалуу жетиштүү өлчөмдө болот (курт-кумуркалар, мөмөлүү өсүмдүктөр, эс алуучулардан калган таштандылар ж.б.). Изилдөөлөрдүн натыйжасында урбанизацияланган экосистемалардагы бир нече биотоптордун ичинен бул биотопто таранчы сымалдуулардын биологиялык көп түрдүүлүгү жогорку көрсөткүчкө ээ болуп 79 түрдү түздү (таблица).

Таблица – Урбанизацияланган экосистемалардын рекреациялык аймактар биотобун байырлаган таранчы сымал канаттууларынын түрдүк курамы жана сандык көрсөткүчтөрү

№	Түрлөрү	Саны	%
1.	Боз чабалекей (<i>Riparia riparia</i>)	100	0,50±0,05
2.	Кыштак чабалекейи (<i>Hirundo rustica</i>)	292	1,45±0,08
3.	Сары бел чабалекей (<i>Hirundo daurica</i>)	172	0,86±0,06
4.	Шаар чабалекейи (<i>Delichon urbica</i>)	226	1,12±0,07
5.	Молдо торгой (<i>Galerida cristata</i>)	10	0,05±0,02
6.	Ричарддын элсанары (<i>Anthus richardi</i>)	15	0,07±0,02
7.	Эрсынаар (<i>Anthus campestris</i>)	27	0,13±0,03
8.	Сары жылкычы кучкач (<i>Motacilla flava</i>)	78	0,39±0,04
9.	Сары башыл жылкычы кучкач (<i>Motacilla citreola</i>)	228	1,13±0,07
10.	Жылкычы кучкач (<i>Motacilla personata</i>)	505	2,51±0,11
11.	Кашгар борбашы (<i>Lanius phoenicuroides</i>)	51	0,25±0,04
12.	Кадимки борбаш (<i>Lanius collurio</i>)	39	0,19±0,03
13.	Узун куйрук борбаш (<i>Lanius schach</i>)	71	0,35±0,04
14.	Карала борбаш (<i>Lanius minor</i>)	34	0,17±0,03
15.	Сары барпы (<i>Oriolus oriolus</i>)	143	0,71±0,06
16.	Кара чыйырчык (<i>Sturnus vulgaris</i>)	481	2,39±0,11
17.	Ала чыйырчык (<i>Sturnus roseus</i>)	950	4,72±0,15
18.	Майна (<i>Acridotheres tristis</i>)	3 369	16,75±0,26
19.	Сагызган (<i>Pica pica</i>)	830	4,13±0,14
20.	Сары тумшук чөкө таан (<i>Pyrrhocorax graculus</i>)	7	0,03±0,01
21.	Чөкө таан (<i>Corvus monedula</i>)	170	0,85±0,06
22.	Чаар карга (<i>Corvus frugilegus</i>)	366	1,82±0,09
23.	Кара карга (<i>Corvus corone</i>)	39	0,19±0,03
24.	Ала карга (<i>Corvus cornix</i>)	289	1,44±0,08
25.	Кузгун (<i>Corvus corax</i>)	5	0,02±0,01
26.	Ак боор суучул кара (<i>Cinclus cinclus</i>)	139	0,69±0,06
27.	Палластын суучул карасы (<i>Cinclus pallasii</i>)	111	0,55±0,05
28.	Короолу (<i>Troglodytes troglodytes</i>)	240	1,19±0,08
29.	Гималай көк шалкысы (<i>Prunella himalayana</i>)	114	0,57±0,05
30.	Көк шалкы (<i>Prunella fulvescens</i>)	122	0,61±0,05
31.	Камышчы (<i>Acrocephalus scirpaceus</i>)	61	0,30±0,04
32.	Түркистан камышчысы (<i>Acrocephalus stentoreus</i>)	90	0,45±0,05
33.	Ала аяк мыймыт (<i>Phylloscopus trochilus</i>)	56	0,28±0,04
34.	Кара аяк мыймыт (<i>Phylloscopus collybita</i>)	44	0,22±0,03
35.	Жашыл мыймыт (<i>Phylloscopus trochiloides</i>)	128	0,64±0,06
36.	Кидик мыймыт (<i>Phylloscopus inornatus</i>)	39	0,19±0,03
37.	Карала кыш куйрук (<i>Phoenicurus caeruleocephalus</i>)	71	0,35±0,04
38.	Кадимки кыш куйрук (<i>Phoenicurus phoenicurus</i>)	17	0,08±0,02
39.	Кызыл боор кыш куйрук (<i>Phoenicurus erythrogaster</i>)	170	0,85±0,06
40.	Суу кыш куйрук (<i>Chaimarrornis leucocephalus</i>)	24	0,12±0,02
41.	Таңчы (<i>Erythacus rubecula</i>)	15	0,07±0,02

42.	Булбул (<i>Luscinia megarhynchos</i>)	26	0,13±0,03
43.	Кара тамак таркылдак (<i>Turdus atrogularis</i>)	112	0,56±0,05
44.	Кара таркылдак (<i>Turdus merula</i>)	1 076	5,35±0,16
45.	Чаар таркылдак (<i>Turdus viscivorus</i>)	224	1,11±0,07
46.	Сай сагызган (<i>Myophonus caeruleus</i>)	68	0,34±0,04
47.	Кадимки куркулдай (<i>Remiz pendulinus</i>)	56	0,28±0,04
48.	Кара кашка чымчык (<i>Parus ater ater</i>)	90	0,45±0,05
49.	Кызыл моюн кашка чымчык (<i>Parus rufonuchalis</i>)	175	0,87±0,07
50.	Ак кашка чымчык (<i>Parus cyanus</i>)	240	1,19±0,08
51.	Сары төш кашка чымчык (<i>Parus flavipectus</i>)	264	1,31±0,08
52.	Бухара кашка чымчыгы (<i>Parus bokharensis</i>)	143	0,71±0,06
53.	Тоголок кызыл канат (<i>Tichodroma muraria</i>)	36	0,18±0,03
54.	Кадимки чыйпылдак чымчык (<i>Cethia familiaris</i>)	34	0,17±0,03
55.	Гималай чыйпылдак чымчыгы (<i>Cethia himalayana</i>)	36	0,18±0,03
56.	Сарай таранчысы (<i>Passer domesticus</i>)	389	1,93±0,10
57.	Индостан таранчысы (<i>Passer indicus</i>)	145	0,72±0,06
58.	Испан таранчысы (<i>Passer hispaniolensis</i>)	408	2,03±0,10
59.	Талаа таранчысы (<i>Passer montanus</i>)	3 935	19,57±0,28
60.	Таш таранчы (<i>Petronia petronia</i>)	189	0,94±0,07
61.	Ала дунка мукуру (<i>Montifringilla nivalis</i>)	296	1,47±0,08
62.	Токой таранчысы (<i>Fringilla coelebs</i>)	245	1,22±0,08
63.	Токой кара таранчысы (<i>Fringilla montifringilla</i>)	134	0,67±0,06
64.	Кызыл баш мукур (<i>Serinus pusillus</i>)	170	0,85±0,06
65.	Жашыл чымчык (<i>Chloris chloris</i>)	129	0,64±0,06
66.	Жашыл башайы (<i>Spinus spinus</i>)	141	0,70±0,06
67.	Кадимки сары канат (<i>Carduelis carduelis</i>)	136	0,68±0,06
68.	Сава чымчык (<i>Carduelis caniceps</i>)	301	1,50±0,09
69.	Кадимки кендирчи (<i>Acanthis cannabina</i>)	116	0,58±0,05
70.	Гималай мукуру (<i>Leucosticte nemoricola</i>)	221	1,10±0,07
71.	Сава чымчык (<i>Carduelis caniceps</i>)	85	0,42±0,05
72.	Кадимки кендирчи (<i>Acanthis cannabina</i>)	99	0,49±0,05
73.	Гималай мукуру (<i>Leucosticte nemoricola</i>)	87	0,43±0,05
74.	Чоң думбул (<i>Emberiza calandra</i>)	180	0,90±0,07
75.	Кадимки чыйпылдак (<i>Emberiza citrinella</i>)	66	0,33±0,04
76.	Тоо думбулу (<i>Emberiza cia</i>)	44	0,22±0,03
77.	Куркулдай думбул (<i>Emberiza rustica</i>)	9	0,04±0,01
78.	Бакчы думбул (<i>Emberiza hortulana</i>)	20	0,10±0,02
79.	Сары айгыр (<i>Emberiza bruniceps</i>)	48	0,24±0,03
Баары:		20 111	100,00

Таблицада көрсөтүлгөндөй, бул биотопто таранчы сымалдуулардын түрлөрүнүн ичинен доминанттык түр катары талаа таранчысы (*P.montanus*) эсептелди, б.а. - 19,57±0,28% ды түздү. Ал эми, особдорунун саны боюнча субдоминанттык абалды майна (*A.tristis*) - 16,75±0,26% ээледі. Доминант жана субдоминант түрлөрдүн статистикалык айырмачылыгы $t = 3,37$ ($p=0,02$) санын түзүп, статистикалык айырмачылыгы жогору экендиги далилденди. Ошондой эле, бул биотопто особдорунун саны жагынан жогорку көрсөткүчкө ээ болгон фондук түрлөр да аныкталды. Аларга 20 түрдөгү таранчы сымал канаттуулар кирип, саны - 1,12±0,07% дан 5,35±0,16% га чейинки көрсөткүчтөргө ээ болду.

Жогоруда белгиленгендей, шаар экосистемасындагы рекреациялык биотопто табигый

чөйрөдөгүдөй эле таранчы сымалдуулардын биологиялык көп түрдүүлүгү жогору болуп, табигый экологиялык тең салмактуулук сакталган экосистемалардагыдай жыйынтыкты берди. Бирок, алардын особдорунун саны шаар экосистемасындагы башка биотопторго караганда (бир-эки кабаттуу турак жайлар, таштанды аянттары) бир кыйла төмөн. Шаардын борбордук бөлүгүндө тескерисинче, таранчы сымалдуулардын түрдүк курамы аз, ал эми особдорунун саны жогору экендиги аныкталган эле [3, 4, 5, 6]. Анткени, шаарлардын борбордук бөлүгүндө канаттуулар уялоочу жайлар аз, бирок тамак катары пайдалануучу тамак-аш калдыктары, адамдардын канаттууларга тамак берүүсү - алардын белгилүү бир аянтка топтолуусуна себеп болуп, натыйжада особдордун сандык көрсөткүчтөрү жогору болот.

Жыйынтыктар:

1. Урбанизацияланган экосистемалардын рекреациялык аймактарын байырлаган таранчы сымал канаттууларынын авифаунасы 79 түрдөн тургандыгы аныкталды;

2. Таранчы сымал канаттуулардын түрлөрүнүн ичинен доминанттык абалды талаа таранчысы (*P. montanus*) ээлеп, сандык көрсөткүчү-19,57±0,28%, субдоминанттык абалды майна (*A. tristis*) ээлеп, сандык көрсөткүчү-16,75±0,26% га ээ болду. Ошондой эле, таранчы сымал канаттуулардын 20 түрү фондук экендиги далилденип, алар 1,12±0,07% дан 5,35±0,16% га чейинки сандык көрсөткүчтөрүнө ээ болушту.

3. Жогорку сандык көрсөткүчтөргө ээ болгон таранчы сымалдуулардын түрлөрү негизинен синантроптук канаттуулар болуп, санын азайтуу, ал эми, төмөнкү сандык көрсөткүчтөргө ээ болгон түрлөр табигый чөйрөлөрдү байырлаган канаттуулар болуп саналып, санын көбөйтүү зарыл экендиги анализденди.

4. Таранчы сымалдуулардын түрлөрүнүн сандык көрсөткүчтөрү изилденген аймактын санитардык, экологиялык абалы талаптагыдай эмес экендигин далилдейт.

Практикалык сунуштар. Таранчы сымал канаттуулардын түрдүк курамы, сандык көрсөткүчтөрү адам баласынын иш-аракети менен тыгыз байланышкан. Андыктан, таранчы сымал канаттуулардын сандык жыштыгы төмөнкү көрсөткүчтөргө ээ болгон пайдалуу түрлөрүн жана сандык жыштыгы жогорку көрсөткүчтөргө ээ болгон массалык түрдө кездешүүчү синантроптук түрлөрүнүн санын жөнгө салуу боюнча илимий жактан негизделген методдорду иштеп чыгуу зарыл.

Адабият:

1. Клауснитцер, Б. Экология городской фауны [Текст] / Б. Клауснитцер. – М.: Мир, 1990. – 246 с.
2. Кулназаров, Б. К. Жалпы экология [Текст]: учеб. пособие для вузов / Б. К. Кулназаров. – М.: Красный пролетарий, 1999. – 364 с.
3. Стамалиев, К. Ы. Современное состояние авифауны урбанизированных ландшафтов юга Кыргызстана, пути и перспективы их охраны [Текст] / К. Ы. Стамалиев // Биологические науки Казахстана. – Павлодар, 2011. - №1. – С. 41-47.
4. Стамалиев, К. Ы. Жашыл аймактар биотобун байырлаган таранчы (*Passeriformes*) сымал канаттуулар [Текст] / [К. Ы. Стамалиев, А. М. Абдыкааров, Г. О. Доолотова и др.] //

- Исследование живой природы Кыргызстана: сб. науч. ст. – Бишкек, 2015. - № 2. – С. 81-85.
5. **Стамалиев, К. Ы.** Көп кабаттуу үйлөр биотобунун таранчы сымал (*Passeriformes*) канаттуулары [Текст] / К. Ы. Стамалиев, А. М. Абдыкааров // Вестник ОшГУ. – Ош, 2014. – № 3. – С. 174-178.
  6. **Стамалиев, К. Ы.** Синантропные птицы урбанизированных экосистем юга Кыргызстана [Текст] / К. Ы. Стамалиев // Фундамент. исслед. – 2014. - № 11. – С. 1081-1085.
  7. **Klausnitzer, B.** Presence of an urban gradient demonstrated for carabid associations [Text] / B. Klausnitzer, R. Richter // Oecologia. – 1983. – Vol. 59. – P. 79-82.
  8. **Zlotorzyska, J.** Parasites of wild birds and mammals, in condition of antropolressure [Text] / J. Zlotorzyska // Wiadomosci parazytol. – Wroclaw, 1977. – Vol. 23. – P. 195-202.

УДК 598.5/595.4

Алтыбаев К.И.

кандидат биологических наук, Ошский государственный университет

Шекеев К.К.

Ошское противочумное отделение

Тагаева Р.Ж.

преподаватель, Ошский технологический университет

АЛАЙ ӨРӨӨНҮНҮН КЕМИРҮҮЧҮЛӨРҮНҮН ИКСОДА КЕНЕЛЕРИ (IXODIDAE) ЖАНА АЛАРДЫН ЧУМАНЫН ЭПИЗООТОЛОГИЯСЫНДАГЫ ОРДУ

Бийик тоолуу Алай өрөөнүн байырлаган кемирүүчүлөрдө иксода кенелеринин (*Ixodidae*) 4 түрү митечилик кылаары аныкталды. Алардын ичинен үстөмдүүлүк кылган түр болуп кызыл суурдун (*marmota caudata*) спецификалык митеси - *Ixodes crenulatus* болуп саналат. Кенелердин бул түрү кемирүүчүлөрдүн алты түрүндө кездешет. Ал эми кенелердин калган түрлөрүнүн ээлеринин саны 4-5 түрдү түзөт. Изилденген кенелер чуманын козгогучунун (*Y.pestis*) жаратылыштагы циркуляциясына «экинчилик ташуучулар» катары катышып калуу ыктымалдуулугуна ээ. Себеби, алардын ээлери болгон *Marmota caudata* (чуманын микробунун негизги алып жүрүүчүсү), *Apodemus sylvaticus*, *Microtus carruthersigalis* жана *Alticola argentatus* (чуманын микробунун экинчи катардагы алып жүрүүчүсү) чуманын Алай жаратылыштык очогун кармап туруучу негизги факторлордон болуп саналат.

Негизги сөздөр: Алай өрөөнү, кемирүүчүлөр, иксода кенелери, чуманын козгогучу, чуманын очогу, доминант, кездешүү индекси, молдуулук индекси.

ИКСОДОВЫЕ КЛЕЩИ (IXODIDAE) ГРЫЗУНОВ АЛАЙСКОЙ ДОЛИНЫ И ИХ МЕСТО В ЭПИЗООТОЛОГИИ ЧУМЫ

Установлено, что на грызунах, обитающих высокогорную Алайскую долину, паразитируют 4 вида иксодовых клещей (*Ixodidae*). Из них доминантным видом является специфический паразит красного сурка (*marmota caudata*) - *Ixodes crenulatus*. Этот вид клещей встречается на 6 видах грызунов. А круг хозяев остальных видов клещей составляют 4-5 вида грызунов. Найденные клещи имеют вероятность к участию в циркуляции возбудителя чумного микроба (*Y.pestis*) в природе, как «второстепенные переносчики чумы». Так как, их хозяева – *Marmota caudata* (основной носитель чумы), *Apodemus sylvaticus*, *Microtus carruthersigalis* и *Alticola argentatus* (второстепенные носители

чумного микроба), являются главными факторами поддержания Алайского природного очага чумы.

Ключевые слова: Алайская долина, грызуны, иксодовые клещи, возбудитель чумы, очаг чумы, доминант, индекс встречаемости, индекс обилия.

IXODES TICKS (IXODIDAE) OF RODENTS OF THE ALAY VALLEY AND THEIR PLACE IN EPIZOOTOLOGIYA OF PLAGUE

It was found that in rodents inhabiting mountainous Alai Valley, 4 species of parasitic ticks (Ixodidae). Of these, the dominant view is a specific parasite of red marmot (marmota caudata) - Ixodes crenulatus. This type of ticks found on the six kinds of rodents. A host range of other types of ticks is 4-5 species of rodents. Found mites have the probability to participate in the circulation of the pathogen Yersinia pestis (Y.pestis) in nature, as "minor carriers of the plague." Since their hosts - Marmota caudata (the main carrier of the plague), Apodemus sylvaticus, Microtus carruthersigalis and Alticola argentatus (secondary carriers Yersinia pestis), are major factors in maintaining Alai natural foci of plague.

Key words: Alai Valley, rodents, ixodes ticks, the causative agent of plague, the plague focus, dominant, occurrence index, abundance index.

Дүйнөлүк фаунада учурда иксода кенелеринин (Ixodidae тукуму) 1000гө жакын түрлөрү белгилүү. Иксода кенелери - жогорку адистешкен кан соруучу муунак буттуулар, алардын эки тукумчасы белгилүү: Ixodinae (Ixodes уруусу) жана Amblyomminae (Haemaphysalis, Boophilus, Rhipicephalus, Dermacentor, Hyalomma, Amblyomma ж.б. уруулар). КМШ өлкөлөрүндө бул кенелердин 100гө жакын түрлөрү кездешет [5].

Иксода кенелери бир катар жаратылыштык-очоктук трансмиссивдик жугуштуу оорулардын, мисалы, кене энцефалитинин, кене боррелиозунун (Лайма илдеги), кене бөртмө келтесинин, геморрагикалык жана Ку-лихорадкасынын, туляремиянын жана башка оорулардын козгогучтарын ташуучусу болуп саналат. Антарктидадан бөлөк жер шаарынын бардык материктеринде кездешет. Кыргызстандын шартында аталган жугуштуу оорулардын ичинен кене энцефалити өтө кооптуу. Жергиликтүү фаунада кездешкен кан соруучу мителердин түрдүк курамын, сандык көрсөткүчтөрүн жана биоэкологиялык өзгөчөлүктөрүн окуп үйрөнүү – жергебиздеги биологиялык коопсуздукту камсыздоодо актуалдуу маселе болуп саналат.

Материал жана методика. Бул эмгектин негизин түзгөн талаа материалдары Оштогу чумага каршы бөлүмү тарабынан уюштурулган «Батыш Алай-2014» деген аталыштагы эпидемияга каршы отрядынын курамында 2014-жылдын июнь-июль айларында жыйналды. Мындан сырткары бул макаланы даярдоодо аталган мекеменин фондук материалдары да колдонулду.

Биздин изилдөөлөр бийик тоолуу Алай өрөөнүнүн батыш бөлүгүндө жүргүзүлдү. Алай өрөөнү Кыргызстандын түштүгүндө Алай кырка тоосу менен Чоң-Алай кырка тоосунун арасында жайгашкан. Геологиялык түзүлүшү жана рельефинин калыптануу тарыхы боюнча Тянь-Шань тоо системасы менен Памир тоо системасынын табигый чек арасы. Чыгыштан батышка карай 200 км аралыкка созулуп жаткан кеңири өрөөн эки жагынан кырка тоолордун капталдары менен чектелет. Туурасы кырка тоолордун кырларына чейин 50кмче, өрөөндүн

таманы боюнча 3-27км. [4].

Алай кырка тоосунун түштүк жана түндүк жантаюусунда деңиз деңгээлинен 1500-3800 метр бийиктикте Чуманын Алай жаратылыштык очогу жайгашкан. Административдик түрдө Алай жана Чоң-Алай райондоруна таандык. Жалпы аянты 350 000 (үч жүз элүү миң) гектарга жакын. Учурда чуманын Алай жаратылыштык очогу Борбордук Азиядагы эң бир активдүү очоктордун бири болуп саналат. Чуманын Алай очогу үч участкага же мезоочокко бөлүнөт. Алар: Гүлчө, Чыгыш-Алай жана Батыш-Алай участкалары. Гүлчө жана Чыгыш-Алай участкалары Алай районунун, ал эми Батыш-Алай участкасы болсо Чоң-Алай районунун аймагында жайгашкан [1]. Биздин изилдөөлөр жүргүзүлгөн аймак чуманын Алай жаратылыштык очогунун Батыш-Алай участкасына таандык.

Иштин жүрүшүндө жалпысынан 413 экз. кемирүүчү кармалды, алардан 308 экз. иксада кенелери терилип алынып, изилденди.

Кызыл суурду кармоо үчүн жаачалуу №А3 маркасындагы капкандар, ал эми чычкан сымал кемирүүчүлөрдү кармоо үчүн “Геро” тибиндеги капкандар колдонулду.

Кемирүүчүлөрдүн мителерин терип алууда жана аларды изилдөөдө жалпы кабыл алынган паразитологиялык методдорду колдондук. Кенелерден туруктуу препараттарды даярдоодо Б.К.Кулназаровдун [3] методикалык колдонмосунун негизинде модификацияланган “Фора-Берлезе” суюктугун даярдап, пайдаландык.

Изилдөөнүн натыйжалары жана аларды талдоо.

Кыргызстанда белгилүү болгон иксада кенелеринин 28 түрүнүн ичинен Алай өрөөнүндө *Ixodes* жана *Dermacentor* урууларына таандык болгон 4 түр кене табылды (1-таблица). Алардын ичинен кызыл суурдун митеси - *I.crenulatus* саны жагынан үстөмдүүлүк кылат. Андан кийинки орунга субдоминант катары *D.marginatus* чыкты. Бул эки түрдүн сандык үлүшү тиешелүү түрдө $45,7 \pm 2,83\%$ жана $33,7 \pm 2,69\%$ түздү. Ал эми калган эки түрдүн саны алда канча төмөн.

I.crenulatus Кыргызстанда өтө кеңири тараган түр. Ал суурлар байырлаган бардык жерлерде – климаты ысык тоо этектеринен тартып бийик тоолуу алкактардын кар баскан жерлерине чейин кездешет. Негизинен суурларда, ошондой эле кашкулакта, түлкүдө, сасык күсөндө митечилик кылат [2].

D.marginatus КМШ өлкөлөрүндө, Европада, Жер ортолук деңизинин аралдарында кеңири тараган. Кыргызстандын шартында Чүй өрөөнүндө, Ат-Башы өрөөнүндө жана өш областынын аймагында кездешет. *D.marginatus* тун ээлер катары (ал митечилик кылган жаныбарлардын түрлөрүнүн саны) кенен. Негизинен чоң особдору айыл чарба жаныбарларында, ал эми личинка жана нимфалары – кемирүүчү жаныбарларда митечилик кылышат.

1-таблица – Алай өрөөнүнүн кемирүүчүлөрүндө митечилик кылуучу иксада кенелеринин түрдүк курамы жана саны

№	Кенелердин түрлөрү	Терилген кенелердин саны	
		абс	%
1	<i>Ixodes crenulatus</i>	141	$45,7 \pm 2,83$

2	<i>Dermacentor marginatus</i>	104	33,7±2,69
3	<i>D.pavlovskyi</i>	52	16,9±2,13
4	<i>D.montana</i>	11	3,57±1,06
Бардыгы:		308	

Изилдөөлөрдүн негизинде табылган кенелердин ээлеринин катары *D.marginatus* та кенен экендиги аныкталды. Тактап айтканда, бул түр кемирүүчүлөрдүн 6 түрүндө митечилик кылат (2-таблица).

2-таблица – Алай өрөөнүндөгү *D.marginatus* кенесинин ээлеринин катары

№	Жаныбарлардын түрдүк курамы	Молдуулук Индекси (МИ)	Кездешүү Индекси (КИ)
1	Кызыл суур	2,55±0,28	18,37±4,03
2	Арча момолою	1,42±0,48	15,37±4,03
3	Корум момолою	1,31±0,60	10,0±3,35
4	Кескек	4,06±1,95	21,21±7,11
5	Токой чычканы	1,31±0,57	14,51±4,47
6	Туркестан келемиши	9,50±3,50	53,00±8,2

Бул кемирүүчүлөрдүн ичинен Туркестан келемишинде *D.marginatus* тун сандык көрсөткүчү эң жогору, башкача айтканда, 53,00±8,2% Кездешүү индексинде 9,50±3,50 бирдигиндеги Молдуулук индексине ээ болду. Кескекте болсо МИ-4,06±1,95 бирдигин түздү. Токой чычканында, корум момолоюнда жана арча момолоюнда анын сандык көрсөткүчү болжол менен бирдей (1,31±0,57 ден 1,42±0,48 бирдигине чейин).

D. pavlovskyi көбүнчө тоолуу аймактарда кездешүүчү түр. Кыргызстандын тоолуу өрөөндөрүндө (Суусамыр, Атбашы-Каракой, Ак-Сай ж.б.) кеңири тараган [2]. *D.pavlovskyi* дин имагалору 10 дон ашуун жаныбарларда митечилик кылышат. Алардын ичинен бул кененин личинка жана нимфалары менен эң көп илдеттенген түрлөргө – суурлар, коёндор, корум момолою, кыр чеке момолою, Памир момолою, токой чычканы ж.б. кирет.

Биздин изилдөөлөрүбүздө *D.pavlovskyi* дин ээлеринин катарын кемирүүчүлөрдүн 4 түрү түзөт (3-таблица). Көп сандагы *D.pavlovskyi* кызыл суурда табылган. Ал эми чычкан сымал кемирүүчүлөрдүн ичинен токой чычканында сандык көрсөткүчү жогору, б.а. анын 29,0±5,00% көрсөткүчүндөгү КИ де *D.pavlovskyi* 2,5±0,50 бирдигиндеги МИ не ээ.

3-таблица – Алай өрөөнүндөгү *D.pavlovskyi* кенесинин ээлеринин катары

№	Жаныбарлардын түрдүк курамы	Молдуулук Индекси (МИ)	Кездешүү Индекси (КИ)
1.	Кызыл суур	5,3±0,60	23,1±6,00
2.	Арча момолою	0,09±0,06	9,52±6,40
3.	Корум момолою	1,13±0,41	40,0±12,6
4.	Токой чычканы	2,5±0,50	29,0±5,00

D.montana нын ээлеринин катарын да 4 түрдүү кемирүүчүлөр түзөт (4-таблица). Таблицадан көрүнүп тургандай кенелердин бул түрүнүн кемирүүчүлөрдөгү Молдуулук Индекси 0,08±0,06 бирдиктен 0,11±0,05 бирдикке чейинки гана мааниге ээ. Ал эми Кездешүү

Индексери - $9,52 \pm 6,40\%$ дан $40,0 \pm 12,6\%$ га чейинки сандарга ээ.

4-таблица – Алай өрөөнүндөгү *D. montana* кенесинин ээлеринин катары

№	Жаныбарлардын түрдүк курамы	Молдуулук Индекси (МИ)	Кездешүү Индекси (КИ)
1.	Арча момолою	$0,08 \pm 0,06$	$2,44 \pm 1,70$
2.	Корум момолою	$0,10 \pm 0,07$	$3,75 \pm 2,12$
3.	Токой чычканы	$0,09 \pm 0,05$	$4,84 \pm 2,72$
4.	Үй чычканы	$0,11 \pm 0,05$	$11,76 \pm 4,81$

Корутунду. Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн негизинде бир катар төмөндөгүдөй корутунду чыгарууга болот: Алай өрөөнүн байырлаган кемирүүчүлөрдүн иксада кенелери түрдүк курамы боюнча салыштырмалуу жарды. Мындай көрүнүштү өрөөндүн бийик тоолуу экендиги аныктайт; Өрөөндө кездешкен кемирүүчүлөрдүн ичинен фондук түр катары эсептелген кызыл суурдун митеси - *I.crenulatus* табылган иксада кенелеринин ичинен абсолюттук түрдө үстөмдүүлүк кылат ($45,7 \pm 2,83\%$); Өрөөндүн кемирүүчүлөрүндө митечилик кылган иксада кенелеринин ичинен *I.crenulatus*, *D.pavlovskiy* и *D.marginatus* (4-6 ээси бар), чуманын козгогучунун (*Y.pestis*) жаратылыштагы циркуляциясына «экинчилик ташуучулар» катары катышып калуу ыктымалдуулугуна ээ. Себеби, алардын ээлери болгон кызыл суур (чуманын микробунун негизги алып жүрүүчүсү), токой чычканы, арча жана корум момолойлору (чуманын микробунун экинчи катардагы алып жүрүүчүсү) чуманын очогун кармап туруучу негизги факторлордон болуп саналат.

Адабият:

1. **Алтыбаев, К. И.** Грызуны и их эктопаразиты Алайского природного очага чумы [Текст]: автореф. дис. ... канд. биол. наук: 03.00.08. / К. И. Алтыбаев. – Бишкек, 2007. – 26 с.
2. **Гребенюк, Р. В.** Иксоводные клещи Киргизии [Текст] / Р. В. Гребенюк. – Фрунзе, 1966. – 328 с.
3. Методические указания для проведения НИР по зоологии и экспериментальной экологии в экспедиции, на производственной практике и при камеральной обработке полевых материалов в лаборатории / Для аспирантов, дипломников и соискателей [Текст] / [Б. К. Кулназаров, П. А. Манасов, Г. А. Садыкова и др.]. – Ош, 1993. – 73 с.
4. **Осмонов, А. О.** Кыргызстандын географиясы [Текст] / А. О. Осмонов. – Бишкек, 2012. – 237 с.
5. **Тарасов, В. В.** Экология кровососущих насекомых и клещей [Текст] / В. В. Тарасов. – Москва, 1988. – 263 с.

УДК 502.172(470.345)

Абдыкааров А.М.*кандидат биологических наук, доцент, Ошский государственный университет***Жакиева В.Т.***магистрант, Ошский государственный университет***Марасулов А.А.***кандидат биологических наук, доцент, Кыргызский национальный университет*

КЫРГЫЗ-АТА МАМЛЕКЕТТИК ЖАРАТЫЛЫШ ПАРКЫНДА СЕЙРЕК КЕЗДЕШҮҮЧҮ ОМУРТКАЛУУ ЖАНЫБАРЛАР ЖАНА АЛАРДЫ КОРГООНУ ОПТИМИЗАЦИЯЛООНУН ЖОЛДОРУ

Макалa Кыргыз-Ата мамлекеттик жаратылыш паркында байырлаган сейрек кездешүүчү омурткалууларга баяндама берүүгө арналган. Аталган паркта балыктардан 1 түр, сойлоочулардан 2 түр, канаттуулардан 11 түр жана сүт эмүүчүлөрдөн 3 түр Кыргызстандын Кызыл китебинде катталган. Макалада Кызыл китептеги сүлөөсүндүн (lynx lynx) саны Кыргызстандын көпчүлүк түштүк аймактары сыяктуу эле парктын аймагында да көбөйүп жаткандыгы, ал эми Кызыл китепте катталбаган камандын (*Sus scrofa*) санынын улам азайып жаткандыгы баяндалган. Андыктан каманды (*Sus scrofa*) Кыргызстандын Кызыл китебине киргизүү зарыл экендиги көрсөтүлгөн.

Негизги сөздөр: экосистема, био ар түрдүүлүк, өзгөчө коргоого алынган жаратылыштык аймактар, мамлекеттик жаратылыш паркы, фауна, Кызыл китеп, буфердик зона, антропогендик фактор.

РЕДКИЕ ВИДЫ ПОЗВОНОЧНЫХ КЫРГЫЗ-АТИНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ПРИРОДНОГО ПАРКА И ПУТИ ОПТИМИЗАЦИИ ИХ ОХРАНЫ

Статья посвящена к изучению редких видов позвоночных Кыргыз-Атинского государственного заповедника. В фауне парке 1 вид рыб, 2 вида амфибий, 2 вида рептилий, 11 видов птиц и 3 вида млекопитающих являются красно книжными видами Кыргызстана. В последние годы наблюдается рост численности рыси (lynx lynx), занесенной в Красную книгу Кыргызстана, а численность кабана (*Sus scrofa*) сокращается, который не был включен в Красную книгу Кыргызстана. В результате полученных данных, авторами дается рекомендация о включении кабана в Красную книгу Кыргызстана.

Ключевые слова: экосистема, биоразнообразие, особо охраняемые природные территории, государственный природный парк, фауна, Красная книга, буферная зона, антропогенный фактор.

RARE SPECIES OF VERTEBRATA OF THE STATE NATURAL PARK KYRGYZ-ATA AND WAY OF OPTIMIZATION OF THEIR PROTECTION

The article is devoted to the study of rare species of vertebrates Kyrgyz-Ata state reserve. There are 1 fish species, 2 species of amphibians, 2 species of reptiles, 11 species of birds and 3 species of mammals are threatened species of Kyrgyzstan in the fauna of the Park. In recent years there has been growth in the number of lynx (lynx lynx) are listed in the Red book of Kyrgyzstan, and the number of wild pig (*Sus scrofa*) is reduced, which has not been included in the Red book of Kyrgyzstan. The resulting data, the authors of the recommendation for the inclusion of a boar in the Red book of Kyrgyzstan.

Keywords: ecosystem, biodiversity, protected natural areas, state natural park, fauna, Red book, buffer zone, anthropogenic factor.

Кыргыз-Ата мамлекеттик жаратылыш паркы 1956-жылы Алай тоо кыркасынын түндүк капталындагы арча токойлорду калыбына келтирүү максатына Ноокат токой тажрыйба чарбасы, ал эми 1992-жылы уникалдуу арча токой комплексин, андагы жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн био ар түрдүүлүгүн коргоо максатында мамлекеттик жаратылыш паркы болуп түзүлгөн.

Парктын көпчүлүк аймагын арчалуу орто бийиктеги тоолор, буфердик аймактарынын түштүк бөлүгүн өсүмдүктөр сейрек учураган таштуу тоолор ээлесе, чыгыш жана түндүк бөлүктөрүн жайыттар, сейрек арчалар жана бадалдар түзөт. Парктын аймагында 2 чоң жылга болуп, алардан Карагой жана Мазар-Сай дарыялары агып Кыргыз-Ата сайына биригет.

Кыргыз-Ата жаратылыш паркынын аймагы Памир-Алай тоо кыркасына таандык болгондуктан, анын омурткалуу жаныбарларынын фаунасын изилдөө А.П.Федченконун 1869-1871-жылдардагы Фергана жана Алай өрөөндөрүнө экспедициялык изилдөө жүргүзүүсүнөн башталат. Андан аркы изилдөөлөр Д.Н.Кашкаровго, Д.П.Дементьевге, А.С.Мальчевскийге, таандык. 1957-жылдан баштап комплекстик изилдөө Кыргыз Республикасынын Илимдер Академиясынын биология институтунун зоология лабораториясы аркылуу А.И.Янушевичтин жетекчилиги астында жүргүзүлө баштайт [4].

Кыргыз-Ата мамлекеттик жаратылыш паркы болуп түзүлгөндөн баштап, анын омурткалуу жаныбарлары боюнча маалыматтар парктын отчетторунда, летопистеринде чагыла баштайт. Абдыкааров А.М., Стамалиев К.Ы. парктын омурткалуу жаныбарларынын фаунасына алгачкы изилдөөлөрдү жүргүзүшөт [1, 2, 3]. Андагы кээ бир омурткалуу жаныбарлардын цитогенетикасы Көчкөнбаева Н.А. тарабынан изилденет [5].

Кыргыз-Ата жаратылыш паркынын дарыяларында 3 түр балыктар - *Schizothorax intermedius*, *Diptychus gymnogaster* жана *Glyptosternon reticulatum*) кездешип, алардын ичинен Түркстан жаяны (*Glyptosternon reticulatum*) Кыргызстандын Кызыл китебине киргизилген.

Парктын аймагы негизинен орто бийиктеги тоолордон тургандыктан амфибиялардын фаунасы жарды болуп саналып, 1 гана түр кур бака (*Bufo danatensis* Pis.) кездешет. Сойлоочулардын түрдүк курамы парктын аймагында 8 түрдөн туруп, аларды *Testudo horsfieldi*, *Pseudopus apodus*, *Ablepharus alaicus*, *Eremias nikolskii*, *Natrix tessellata*, *Coluber karelini*, *Hemorrhois ravergieri* жана *Agkistrodon halys* түзөөрү анык болду. Бул түрлөрдүн ичинен Орто-Азия ташбакасы (*Testudo (Agrionemys) horsfieldi*) жана сары жылан (*Pseudopus apodus*) Кыргызстандын Кызыл китебине киргизилген.

Учурда Кыргыз-Ата мамлекеттик жаратылыш паркында 83 түр канаттуулардан кездешүүсү белгилүү болду. Алардын 14 түрү - кыраан куш сымалдар (*Falconiformes*), 3 түрү - тоок сымалдар (*Galliformes*), 1 түрү - маарак сымалдар (*Charadriiformes*), 7 түрү - көгүчкөн сымалдар (*Columbiformes*), 1 түрү - күкүк сымалдар (*Cuculiformes*), 4 түрү - үкү сымалдар (*Strigiformes*), 2 түрү - кардыгач сымалдар (*Apodiformes*), 4 түрү - көк карга сымалдар (*Corasiiformes*), 2 түрү - тонкулдак сымалдар (*Piciformes*) жана 45 түрү - таранчы сымалдар түркүмүнө (*Passeriformes*) таандык. Алардын ичинен *Aquila chrysaetos*, *Gypaetus barbatus*, *Aegypius monachus*, *Falco naumanni*, *Gyps fulvus*, *Neophron percnopterus*, *Falco cherrug*, *Falco peregrinus*, *Bubo bubo*, *Dendrocopos leucopterus* жана *Dryobates major* Кыргызстандын Кызыл

китебине киргизилген.

Биздин изилдөөлөрүбүздүн жыйынтыгында Кыргыз-Ата жаратылыш паркында 20 түр сүт эмүүчүлөрдүн кездешери белгилүү болду. Аларды каскакчылдардан (*Insectivora*) - 1 түр, жырткычтардан (*Carnivora*) – 6 түр, ача туяктуулардан – (*Artiodactyla*) 2 түр, кемирүүчүлөрдөн (*Rodentia*) – 11 түр жана коен сымалдардан (*Lagomorpha*) – 2 түр түзөт. Алардын ичинен *Lynx lynx* жана *Uncia uncia* Кыргызстандын Кызыл китебине киргизилген.

Жалпысынан Кыргыз-Ата улуттук жаратылыш паркында балыктардан 1 түр, сойлоочулардан 2 түр, канаттуулардан 11 түр жана сүт эмүүчүлөр классынан 3 түр Кыргызстандын Кызыл китебине киргизилген (табл.).

Таблица – Кыргыз-Ата мамлекеттик жаратылыш паркындагы Кыргызстандын кызыл китебине киргизилген омурткалуу жаныбарлардын тизмеси

№	Аталышы		
	Кыргызча	Латынча	Орусча
Балыктар классы			
1.	Лака балык, Түркстан жаяны	<i>Glyptosternon reticulatum</i>	Сомик туркестанский
Сойлоочулар классы			
2.	Орто Азия ташбакасы	<i>Testudo (Agrionemys) horsfieldi</i>	Черепаша среднеазиатская
3.	Сары жылан	<i>Pseudopus apodus</i>	Желтопузик
Канаттуулар классы			
4.	Бүркүт	<i>Aquila chrysaetos</i>	Беркут
5.	Балта жутар	<i>Gypaetus barbatus</i>	Бородач
6.	Таз кара	<i>Aegyptius monachus</i>	Черный гриф
7.	Боздоң күйкө	<i>Falco naumanni</i>	Степная пустельга
8.	Ак кажыр	<i>Gyps fulvus</i>	Белоголовый сип
9.	Журтчу, тарпчы	<i>Neophron percnopterus</i>	Стервятник
10.	Ителги	<i>Falco cherrug</i>	Балобан
11.	Ылаачын	<i>Falco peregrinus</i>	Сапсан
12.	Чоң үкү	<i>Bubo bubo</i>	Филин
13.	Ак канат тоңкулдак	<i>Dendrocopos leucopterus</i>	Белокрылый дятел
14.	Чоң чаар тоңкулдак	<i>Dryobates major</i>	Большой пестрый дятел
Сүт эмүүчүлөр классы			
15.	Сүлөөсүн	<i>lynx lynx</i>	Рысь обыкновенный
16.	Илбирс	<i>Uncia uncia</i>	Снежный барс
17.	Жейре, чүткөр	<i>Hystrix indica</i>	Дикобраз индийский

Кызыл китептеги сүлөөсүндүн (*lynx lynx*) саны Кыргызстандын көпчүлүк түштүк аймактары сыяктуу эле парктын аймагында да көбөйүп жаткандыгы, ал эми Кызыл китепке киргизилбеген камандын (*Sus scrofa*) санынын улам азайып жаткандыгы катталды. Б.К.Кулназаровдун изилдөөсү боюнча камандын кездешүү жыштыгы 1 км² аянтка эсептегенде 9,47 ден 4,42 башка чейин кыскарды. Ал эми 10-15 жыл эле мурда каман көп кездешип, парктын чеке белдериндеги айыл чарба өсүмдүктөрүнө терс таасирин тийгизчү. Учурда болсо өтө сейрек кездешүүчү түргө айланып, парктын аймагында жаз мезгилинде гана 2-3 баш каман кээде катталат. Андыктан Кыргызстандын Кызыл китебине киргизилген омурткалуу жаныбарлардын тизмесин кайра карап чыгуу зарылчылыгын зоолог окумуштууларга сунуштайбыз.

Бүгүнкү күндө Кыргызстандын Кызыл китебинде катталып, парктын аймагынан жоголуп кетүү коркунучунда турган илбирсти (*Uncia uncia*) жана чүткөрдү (*Hystrix indica*) сактап калуу зарылчылыгы турат. Ошондой эле Кызыл китепке киргизилбеген тоо текенин (эчкинин) (*Capra sibirica*) жыштыгы да парктын аймагында 6,20 дан 5,20 башка чейин азайгандыгы Б.К.Кулназаров тарабынан тастыкталган [4]. Парктын аймагында учурда 200 гө жакын баш тоо текелердин (эчкилердин) гана кездешкендиги белгилүү болду.

Жалпысынан Кыргыз-Ата жаратылыш паркында негизги коргоо алынуучу түрлөр болуп, канаттуулардын ичинен жырткыч куштардан (*Falconiformes*) *Aquila chrysaetos*, *Gypaetus barbatus*, *Falco cherrug*, *Falco peregrinus* жана *Bubo bubo*, сүт эмүүчүлөрдөн *Uncia uncia*, *Lynx lynx*, *Hystrix indica*, *Sus scrofa* жана *Capra sibirica* саналат.

Парктын аймагындагы жана буфердик зоналарындагы био ар түрдүүлүккө тийгизилген терс таасирлер болуп, анын аймактарын жайыт катары пайдалануу, бадал-дарактарын кыюу, чөп оруу, эгин айдоо, мыйзамсыз турак-жайларды куруу жана эс алуучулардын эс алуудагы эрежелерди сактабоосу (от жагуу, таштандыларды таштоо) ж.б. саналат. Булардын ичинен эң актуалдуусу болуп, парктын айланасындагы мал жайыттарда малдын санынын улам көбөйүшү саналат.

Кыргыз-Ата мамлекеттик жаратылыш паркындагы сейрек кездешүүчү омурткалуу жаныбарларды коргоо максатында комплекстүү иш-чараларды иштеп чыгуу менен аны ишке ашырууну көзөмөлдөө зарыл.

Алардын бири катары парктагы уникалдуу арча токойлорун сактап калуу боюнча кабыл алынган мораторийдин, парктын аймагындагы био ар түрдүүлүктү коргоо боюнча тиешелүү мыйзамдардын ишке ашуусун контролдоону тиешелүү мекемелерге сунуштайбыз.

Жергиликтүү бийликке жана парктын администрациясына Карагой айылынын улам кеңейүүсүн токтотуп, жергиликтүү калктын жаратылышка, андагы сейрек кездешүүчү омурткалуу жаныбарларга тийгизилип жаткан бардык антропокалык таасирлерди токтотуу максатында катуу чараларды көрүүнү милдеттендирүү зарыл экендигин белгилейбиз.

Био ар түрдүүлүктү сактоодогу коруктардын (Сары-Челек биосфералык коругу, Кулун-Ата мамлекеттик коругу) жетишкендиктерин жана Кыргыз-Ата мамлекеттик жаратылыш паркынын буфердик зоналарындагы арча токойлорду сактап калуу зарылчылыгын эске алуу менен аталган парктын аймагын кеңейтүү менен ага “мамлекеттик корук” статусун берүү учурдун талабы экендигин белгилейбиз.

Адабият:

1. **Абдыкааров, А. М.** Кыргыз-Ата мамлекеттик улуттук жаратылыш паркынын авифаунасы [Текст] / А. М. Абдыкааров, Н. А. Көчкөнбаева // Вестн. Кырг. нац. Ун-та им. Ж.Баласагына. – 2010. - № 5. – С. 196-200.
2. **Абдыкааров, А. М.** Кыргыз-Ата улуттук жаратылыш паркында кездешүүчү куштардын бүгүнкү күндөгү абалы жана аларды коргоо чаралары [Текст] / А. М. Абдыкааров, К. Ы. Стамалиев. – 2012. – С. 36-40.
3. **Абдыкааров, А. М.** Кыргыз-Ата мамлекеттик улуттук жаратылыш паркындагы омурткалуу жаныбарлар, аларга антропогендик факторлордун таасири [Текст] / А. М.

Абдыкааров, К. Ы. Стамалиев // Материалы III междунар. конф. посвящ. 70-летию Биол.-почв. ин-та Нац. АН Кырг. Респ. – Бишкек, 2013. – С. 107-111.

4. **Кулназаров, Б. К.** Млекопитающие юга Кыргызстана, проблемы их охраны и рационального использования [Текст]: автореф. дис. ... д-ра биол. наук / Б. К. Кулназаров. – Бишкек, 2004. – 46 с.
5. **Көчкөнбаева, Н. А.** Кыргыз-Ата мамлекеттик улуттук жаратылыш паркынын омурткалуу жаныбарларынын цитогенетикасы [Текст]: автореф. дис. ... канд. биол. наук / Н. А. Көчкөнбаева. – Бишкек, 2010. – 24 с.

УДК 574

Султанкулов М.Д.

преподаватель, Жалал-Абадский государственный университет

ХИМИЯНЫН ӨНҮГҮШҮ – ЭКОЛОГИЯЛЫК ПРОБЛЕМАЛАР

Акыркы мезгилдеги химия илиминин өнүгүшү, жер планетасында адамзаттын глобалдык проблемаларын пайда кылып, ал проблемалар азыркы убакта бүткүл дүйнөдө жылдан жылга тез темп менен курчууда. Бул бир гана адамзаты үчүн эмес бүткүл дүйнөдөгү тирүү организмдерди кырып жок кылууга жөндөмдүү. Химиялык заттар жана калдыктар тирүү организмге күн сайын керектелүүчү суунун табигый курамын бузуп, анын натыйжасында флора жана фауна дүйнөсүнө чоң коркунуч алып келүүдө. Ал эми абанын курамынын бузулуусу озон катмарынын жукарышына жана озон тешикчесинин пайда болуу коркунучуна алып келүүдө. Ошондуктан бул дүйнөлүк-экологиялык проблемалар болуп эсептелип, адамзаттын туура чечими менен тез арада жоюлуусу зарыл.

Негизги сөздөр: глобалдык, антропогендик, ландшафт, электро магнит, фотосинтез, озон, мутация, демография, экстенсивдүү, интенсивдүү.

РАЗВИТИЯ ХИМИИ – ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ

В настоящее время увеличиваются глобальные экологические проблемы человечества по всему миру. Эти проблемы могут уничтожить не только человечество, но и окружающую среду во всём мире. Выделяемые химические, ядовитые остатки отравляя естественный состав воды, травят все живые организмы, то есть мир фауны и флоры. Приводит к уничтожению животных и растений, испортив естественный кругооборот живой природы. Загрязнение атмосферы уменьшает размер озонового слоя, что приводит к постепенному образованию озоновых дыр. Поэтому в развитии химии надо применять новые технологии и надо решать проблемы сообща. Если не решать их, то это грозит исчезновением всей человеческой цивилизации в целом.

Ключевые слова: Глобальный, антропогенный, ландшафт, электромагнит, фотосинтез, озон, мутация, демография, экстенсивный, интенсивный.

CHEMISTRY'S DEVELOPMENTS ARE THE ECOLOGICAL PROBLEMS

With the developments of the science in the sphere of Chemistry, the humankind has many problems in the Earth and they are sharpening year by year in the world. They are able to destroy not only men's health, but the whole life of the animals and the plants. The chemical things and remainders destroy the system of water. They are very dangerous for floras and faunas. Because of

the destroying of the air, the ozone becomes few. That is why we must stop this kind of catastrophe in time with the help of the humankind's wise, intellectual decision.

Keywords: *Global, anthropogenic, landscape, electromagnet, photosynthesis, ozone, mutation, demography, extensive, intensive.*

Химиянын өнүгүшүнө байланыштуу пайда болуп жаткан проблемалар бул-бүткүл дүйнөдө, азыркы жана келечек муундарга коркунуч туудурган, бардык өлкөлөрдүн илимий чөйрөсү менен эл арасында чечилүүчү иш-чара. XX кылымдын акыркы жылдарынан бери адамзаттын экологиялык глобалдык проблемалары дүйнө жүзүндөгү жалпы адамзат үчүн эң маанилүү маселе болуп келүүдө. Адамзаттын глобалдык проблемалары негизинен өзүнүн биргелешүүсүндө үч бурчтукту пайда кылат. Алар: айлана-чөйрө, калк, социалдык жана экономикалык өнүгүү. Глобалдык проблемалардын эң алдыңкы даражасында – согуш жана тынчтык проблемасы турат. Окумуштуулардын эсептөөсүнө караганда акыркы жылдар ичинде 15 миң жолу согуш болгон. Бирок азыркы согуш аябай чоң коркунуч алып келүүдө.

Себеби, азыр бүтүндөй өлкөнү кырып жок кыла турган куралдар бар, мисалы, ядролук ракеталык, химиялык, бактериологиялык, вирустук куралдар. Ошондуктан азыр эл аралык мамилелерди тынчтык жолу менен чечүү маселеси катуу каралып, ошонун негизинде өлкөлөр бири-бирин шериктештикке чакырууда жана дүйнөлүк, химиялык, ракеталык жана башка куралдарды жок кылуу сунушталып жатат. Согуштан кийинки глобалдык проблемалар – экологиялык кыямат болуп саналат.

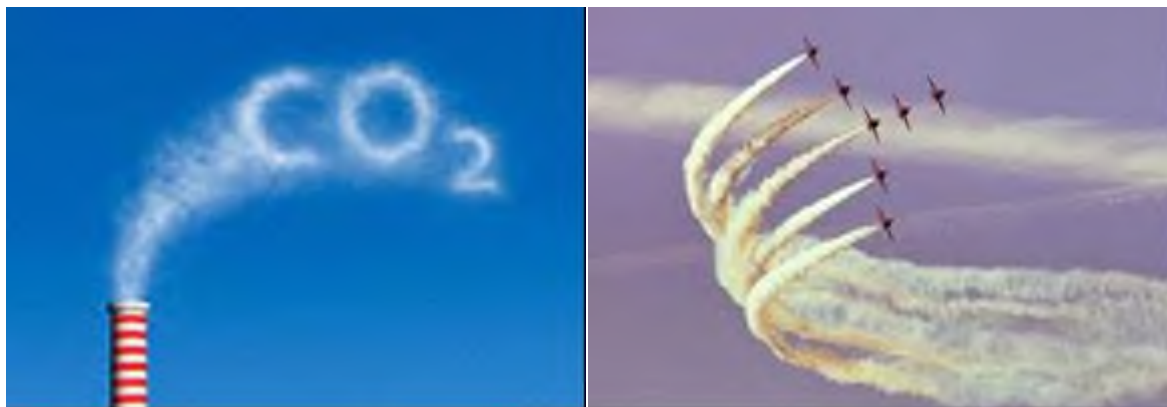
Адамдын жаратылышка тыгыз байланышы бар болгондуктан, адамзат өзүнүн тиричилиги менен жер планетасын ар кандай өзгөрүүлөргө алып келүүдө, бул процессти маданий же антропогендик ландшафт дейбиз.

Бизди курчап турган табигый чөйрөнүн абалы аябай начарлап, глобалдык проблемалардын алдыңкы планына чыгууда. Азыркы учурда дүйнө жүзүндө өнөр жайдын өнүгүшү, жылдан-жылга өсүмдүктөрдүн, жаныбарлардын саны жана түрү азайышы, айлана-чөйрө ар кандай химиялык заттар менен ууланышы, техника транспорттордун көбөйүшү, адамдын жашоосу кыскарып, айыкпаган ар түрдүү ооруларга чалдыгуусу эң чоң коркунуч жана эн чоң чечилгис маселе болуп жатат. Адамзат канчалык чоң иш-аракет кылып, илимий деңгээлде чоң эшиктерди ачкан сайын, жаратылышка жана бардык тирүү организмдерге аябай чоң зыянын алып келүүдө, мисалы, күндө колдонуп эле жүргөн телефон жана компьютерди эле алсак, нурландыруу жагынан эң зыяны бул экран, электро магниттик нурлар адамдын нерв системасын бузат, иммунитетти начарлатат, жүрөк кан-тамыр ооруларына алып келиши мүмкүн жана көзгө терс таасир этет. Кыймылдабай көп отургандыктан кан айлануу начарлайт да көбүнчө бел оруусун пайда кылат.

Илимий изилдөөлөрдүн негизинде химия илиминин өнүгүшүнүн климатка көрсөткөн таасиринен акыркы жүз жылдын ичинде жер шарында температура $0,6^{\circ}\text{C}$ көтөрүлгөн. Мындай темп менен кетсе дагы он жылда температура $0,5^{\circ}\text{C}$ га жогоруламакчы. Эгерде температура $3-4^{\circ}\text{C}$ га көтөрүлсө климаттык зоналар жүздөгөн километр жерге жылып түбөлүк мөңгү-тондор жоголуусу мүмкүн. Дүйнөлүк океандын деңгээли 66 м көтөрүлүп, дүйнөдөгү калк жашаган түздүктөрдүн $\frac{1}{4}$ бөлүгү суу астында калмак. Мунун бары абада көмүр кычкыл газынын көбөйүүсүнүн натыйжасында болуп жатат, мисалы, Кыргызстанды эле алсак, мөңгүнүн 2 миңи ээрип жок болуп, 6 миңдей эле калганы белгилүү. Эгерде мындай боло берсе, кургактык да азайып, таза суу да жетишсиз болот. Азыр жер планетасынын 70%ын суу каптаса, 20-30 жылдан кийин жаратылышка болгон көз карашты өзгөртпөсөк 80-90%ды суу каптап калышы мүмкүн.

Планетада ар кандай өнөр жайлардын, транспорттордун, адамдардын саны көбөйгөндүктөн атмосферада көмүр кычкыл газы көптөгөн өлчөмдө бөлүнүп чыгууда. Өсүмдүктөрдүн фотосинтез процессинин натыйжасында өсүмдүк сиңирип алган көмүр кычкыл газынын бир нече бөлүгү гана кычкылданып чыгат да, калган көмүр кычкыл газы кайра абага кошулат, себеби өсүмдүктөрдүн саны кескин азаюуда. Окумуштуулардын айтуусу боюнча, эгерде көмүр кычкыл газы ушул процессте кайра абага кошулбаганда, башкача айтканда өсүмдүк дем алууда бардык бөлүгүн кычкылдандырганда, өсүмдүктөр көмүр кычкыл газынын запасын 10-30 жылдын ичинде түгөтүшмөк. Ошол атмосферанын бузулушунун натыйжасында озон катмары да бузулууда. Дүйнөлүк метеорологиялык уюмдун

билдиришинче, 2015-2016-жылдардагы кышкы мезгилдеги изилдөөлөрүндө Арктиканын үстүндөгү озон катмарынын 40%ы бузулгандыгы аныкталды, мындай көрүнүш калкты чоң коркунучка алып келди. Мындай чөйрөдө озон катмарынын жабыркашы гана эмес, адамдардын ден-соолугу оор болуп, ар кандай мутациялык өзгөрүүлөргө алып келүүдө. Абадагы уу заттарды азайтуу жана озонду калыбына келтирүү үчүн ондогон, жүздөгөн жылдар талап кылынаары далил.

Дагы глобалдык проблемалардын бири, бул демографиялык проблема. Бул проблема эки бөлүктөн турат: 1) Демографиялык кризис – калктын өсүшүн токтотуп, санынын кыскаруусуна алып келет. 2) Демографиялык жарылуу – калктын эң жогорку табигый өсүшү. Азыркы мезгилде демографиялык. Демографиялык жарылууда жаңы күч кошулуп, эмгек ресурстары тез өсөт, бирок экономикалык өнүгүүгө тоскоол түзөт, жетишилген ийгиликтер жаңы төрөлгөндөргө жумшалат.

Калктын санынын жогорку темпте өсүшү, жашоо деңгээлинин мындан ары төмөндөшүнө алып келет, мисалы, индия эли 1 саатта 2 миң кишиге көбөйөт, 1 суткада 48 миң киши жаралат. Мындай боло берсе адамзат жер бетине батпай калышы ыктымал. Азыркы маалыматтар боюнча жакын арада дүйнөдөгү элдин саны 7 миллиардга жетиши мүмкүн.

БУУ эксперттеринин алдын-ала маалыматтары боюнча, калктын саны 2025-ж. – 8,5 млрд., 2040-ж. – 9-10 млрд. кишини түзөт. Эгерде ушундай темпте кете берсе «демографиялык кыйроого» алып келиши мүмкүн. Муну чечүүнүн башкы жолу – калктын экономикалык жана социалдык жашоо шартын өзгөртүү болуп саналат. Калктын санынын өсүшү – бул

экологиялык проблемалардын көбөйүшү.

Адамзаттын глобалдык проблемаларына дүйнөлүк океанды пайдалануунун проблемалары да кирет. Сууга ар кандай уу заттардын төгүлүшүнүн натыйжасында, акыркы маалыматтарга караганда океандын түптөрүндө 400-1500 млн. тонна көмүр кычкыл газынын эриндиси жолугат. Анын ичинде фосфор, сымап, коргошун, нефть жана башка ууландыруучу заттар бар. Бул заттардын айынан сууда жашоочу жаныбарлардын жашоосу кыйылууда, айыл-чарба иштерине зыян келтирүүдө, жадагалса адам баласын айыкпаган ооруларга чалдыктырып, кээ бирлерине мутациялык өзгөрүштөрдү да алып келүүдө, бул дагы химия өнөр-жайынын өсүшүнүн тийгизген таасири. Ошол эле учурда капиталисттик өнүккөн өлкөлөрдө согуш өндүрүшүнө көптөгөн илим, күч жана көптөгөн каражат жумшап, аны текшерүүгө талааларды иштетип экологияны бузууда, мисалы, АКШны эле алсак, бир эле атомдук авианосецтин баасы 4,5 млрд. доллар турат. Бул каражатка өнүгүп келе жаткан өлкөдөгү 16 млн. бала билим алса болот. Же бүткүл дүйнөдө согуштук максаттарга колдонгон куралдардын бир жылдык чыгымынын жалпы суммасы 1 триллион доллардан ашып кетти. Согуштук куралдын көбөйүшү-экологиялык проблемалардын өсүшүнө алып келет.

Адамзаттын азык-түлүк проблемасын чечүү, бул өсүмдүк өстүрүү, мал чарба жана балык ресурстарын толук пайдалануу болуп саналат. Бул проблеманы чечүүнүн эки жолу бар: 1) Экстенсивдүү жол – жайыт, айдоо жана балык аянттарды кеңейтүү. 2) Интенсивдүү жол – айыл-чарба жерлеринин биологиялык продуктуулугун жогорулатуу. Ал үчүн биотехнологияны пайдалануу менен жогорку түшүмдүү жаңы сорттогу өсүмдүктөрдү өстүрүү, жерди химиялаштыруу жана башка ыкмалар пайдаланылат, бирок жер катмарынын табигый курамы бузулат. Бул маселеден тышкары дагы бак-дарактар кыйылып курулуш материал катары иштетилүүдө, натыйжада жаныбарлардын түрү азайып, кыйроого учуроодо.

Акыркы мезгилде өнүккөн мамлекеттердин арасында эң жогорку деңгээлде жана илимий чөйрөдө учурдагы жана пайда болуучу экологиялык проблемаларды чечүү иштери негизги маселе катары каралууда. Ошондуктан ар түрдүү эл аралык уюмдар түзүлүп, экологиялык проблемаларды чечүүнүн үстүндө иш жүргүзүлүүдө.

Ошентип азыркы учурда деңиз-океандарда ууландыруучу заттарды таратуучу кемелердин каттоолору азайды. 1970-жылдарга салыштырганда азыркы учурда 3 эсеге төмөндөгөн, ошонун натыйжасында нефтинин, фосфордун ж.б. ууландыруучу заттардын төгүлүшү да кыскарды. Чоң-чоң өнөр жайларды, авто жана башка транспортторду иштетүүдө атмосферага бөлүнүп чыгуучу зыяндуу заттарды азайтуу үчүн жаңы технологияны иштеп чыгып колдонуу, уулуу заттарды бөлүп чыгаруучу химиялык өнөр-жайлардын санын азайтуу, озон катмарын тиешелүү деңгээлде сактап калуу, радиоактивдүү жана уулуу калдыктар көмүлгөн объектилерди өз мезгилинде талапка ылайык бекитүү азыркы учурдун зарылчылыгы. Аталган проблемалардын баарысына адам баласынын түздөн-түз тиешеси бар, ошондуктан дүйнөлүк глобалдык проблемаларды жок кылуу үчүн баарыбыз чогуу күрөшөлү.

Адабият:

1. Торгоев, И. А. Геоэкология жана Кыргызстандын тоо-өнөр жай комплексинин калдыктары [Текст] / И. А. Торгоев, Ю. Г. Алёшин. – Бишкек, 2009. – 5 с.

2. Фаулер, Б. Уулуу металлдар боюнча маалымат китепчеси [Текст] / Б. Фаулер. – Академиялык басылма, 2007.
3. Кулназаров, Б. К. Жалпы экология [Текст] / Б. К. Кулназаров. – Бишкек, 1999. – 297 с.

УДК 58.881.19:628.35

Раимбеков К.Т.

кандидат биологических наук, доцент,
Ошский государственный педагогический институт

ДОДЕЦИЛСУЛЬФАТ НАТРИЙДИН СУУ МАКРОФИТИ EICHHORNIA CRASSIPES SOLMS.ГО ТААСИРИ

Бул иштин максаты, лабораториялык модельдик системанын шартында булгоочу заттардын (додецилсульфат натрийдин мисалында) *Eichhornia crassipes Solms go* таасир этүүсүнүн жогорку чегин табуу. Тажрыйбаларды жүргүзүү учурунда жогорку түзүлүштөгү суу өсүмдүгү салынган модельдик система колдонулду. Тажрыйба эки жолу кайталоо менен жүргүзүлдү. Бул өсүмдүктүн инкубациянын колдонулган шартында додecilсульфат натрийдин таасирине туруктуулугун мүнөздөгөн бир нече точкасы табылды. Алынган жыйынтыктарды суу объектилерин тазалоону иштеп чыгууда, пландоодо жана өндүрүшкө киргизүүдө колдонсо болот.

Негизги сөздөр: жогорку түзүлүштөгү суу өсүмдүгү, биосистема, гидрофиттик система, додecilсульфат натрий, фитомасса.

ВОЗДЕЙСТВИЯ ДОДЕЦИЛСУЛЬФАТА НАТРИЯ НА ВОДНЫЙ МАКРОФИТ EICHHORNIA CRASSIPES SOLMS

Целью данной работы является выявление допустимых нагрузок загрязняющих веществ (на примере додecilсульфата натрия) на *Eichhornia crassipes Solms.* в условиях модельных лабораторных систем. При постановке опытов использовали лабораторные модельные системы, содержащие ВВР. Опыты проводились в двукратных повторностях. Были выявлены несколько точек, характеризующих максимальные значения диапазонов устойчивости данного вида растений к ДСН в условиях использованного режима инкубации. Полученные результаты могут быть использованы при разработке, планировании, внедрении и практическом использовании доочистки водных объектов.

Ключевые слова: высшее водное растение, биосистема, гидрофитная система, додecilсульфат натрия, фитомасса.

SODIUM DODESYL SULPHAT: EFFECTS ON AQUATIC MACROPHYTE OF EICHORNIA CRASSIPES SOLMS

The aim of the work: is to identify the allowable loads of pollutants (for example, sodium dodesyl sulphate) on *Eichhornia crassipes Solms* in a laboratory model systems. In setting experiments used laboratory model systems, contains the highest water plants. The experiments were held twice repeated. Under conditions of using incubation regime were revealed some points, which characterized significance of range stability mentioned about plant to sodium dodesil sulphate. The receiving results can be used in the design, planning, implementation and practical use of additional cleaning of water bodies.

Keywords: higher aquatic plants, biosystem, hydrophytic system, sodium dodecyl sulphate, phytomass.

В последние годы большое внимание уделяется разработкам биотехнологий с использованием высших водных растений (ВВР) в целях улучшения состояния объектов окружающей среды. ВВР являются одним из широко используемых объектов биотехнологий [1, 2, 3,].

Разработка научно-методических основ для применения биосистем с ВВР необходимо для решения современных задач организации биотехнологических гидрофитных систем различного типа, в том числе замкнутых систем водообеспечения и решения задач водоочистки и доочистки в условиях наземных гидрофитных систем.

Потенциальная сфера применимости биотехнологий с использованием ВВР очень широкая. Одно из препятствий в ее использовании – недостаточное количество научных данных об экологических особенностях ВВР, необходимых для обеспечения соответствия эксплуатационных показателей расчётным проектным значениям. Существует опасность вторичного загрязнения вод в гидрофитных системах вследствие отмирания части ВВР в результате действия загрязняющих веществ и других факторов. При этом существует недостаток научной информации о том, каким образом следует учитывать неоднократное действие различных загрязняющих веществ на ВВР, в том числе нагрузку по загрязняющим веществам на ВВР в условиях неоднократного поступления загрязняющих веществ в систему.

Среди приоритетных вопросов организации биотехнологических гидрофитных систем различного назначения можно выделить: получение информации о видах ВВР, устойчивых к неоднократному поступлению в среду загрязняющих веществ, основанной на количественно различимых критериях оценки допустимых нагрузок загрязняющих веществ на фитокомпонент системы: поиск алгоритмов расчёта допустимых сроков эксплуатации фитокомпонента гидрофитных систем в целях минимизации возможного негативного воздействия ВВР на качество воды и поддержания устойчивости функционирования гидрофитной системы; возможность расчёта количества фитомассы (сырого веса) на единицу объёма гидрофитной системы достаточного для удовлетворения функциональности системы.

К настоящему времени изучены многие вопросы о влиянии различных веществ на ВВР. Присутствуют данные о количественном содержании в тканях растений загрязняющих веществ. Описаны пути формирования качества вод под влиянием высших водных растений. В настоящее время активно разрабатывается вопрос о допустимых объёмах выбросов химических веществ.

При этом в научной литературе практически не имеется данных о допустимых нагрузках загрязняющих веществ на ВВР, т.е. о допустимой массе загрязняющих веществ, поступающих в систему в интервал времени, отнесённой к единице объёма системы и приходящейся на единицу массы ВВР.

В связи с этим возникает необходимость получения информации об устойчивости различных видов ВВР к загрязняющим веществам.

В качестве тест – объектов для исследований была выбрана свободно плавающий на поверхности воды – *Eichhornia crassipes* Solms. (сем. Pontederiaceae).

Выбор объектов был обусловлен возможностью культивирования в лабораторных условиях и наличием ответной реакции на внесение поверхностно активных веществ (ПАВ) и ПАВ - содержащих смесевых препаратов.

В качестве воздействующих веществ применяли анионное поверхностно-активное вещество (АПАВ) додецилсульфат натрия (ДСН), а также ПАВ-содержащий смесевой препарат «Аист».

АПАВ додецилсульфат натрия (формула $C_{12}H_{25}SO_4Na$, молекулярная масса 288,5) является одним из широко применяемых представителей первичных алкилсульфатов. Свойства: растворим в воде, хлороформе, метаноле, бутаноле, не растворим в диэтиловом эфире, бензоле, диоксане. Широко применяется как пенообразователь, эмульгатор, солубилизатор, смачиватель, диспергатор.

ПАВ-содержащий смесевой препарат «Аист» - порошкообразное СМС белого цвета. Состав: поверхностно-активные вещества, натриевые соли фосфата, силиката, карбоната, сульфата, полимеры, оптический отбеливатель, ароматические добавки.

Растения помещали в сосуды ёмкостью 5 литров с предварительно отстоянной в течение двух суток водопроводной водой для прохождения периода акклиматизации при температуре воды $20^{\circ}C + 3^{\circ}C$. Длительность периода составляла 10 суток. В течение этого периода производили смену отстоянной воды каждые 2-3 суток. При постановке опытов использовали лабораторные модельные системы, содержащие ВВР. Опыты проводились в двукратных повторностях.

При выборе использованных в опытах концентраций веществ было учтено следующее:

- 1.Необходимость поиска минимальных нагрузок СПАВ, оказывающих заметный биологический эффект;
- 2.Необходимость поиска высоких значений допустимых нагрузок СПАВ с целью использования результатов для целей фиторемедиации загрязнённых водных экосистем;
- 3.Проведение предварительных опытов, т.е. учтён результаты ранее проведённых опытов;
- 4.Учтены литературные данные об изучении биоэффектов аналогичных веществ на организмы [4].

Уровень воды в модельных системах в опытах с периодически повторяющимися добавками поддерживали путём мониторинга (через каждые двое суток) за снижением уровня воды и добавления в модельные сосуды отстоянной воды до отметки требуемого уровня. При этом, долив воды требовался в малых количествах, т.к. пополнение уровня испарившейся воды в сосудах происходило за счёт периодически повторяющегося добавления водных растворов ПАВ.

В ходе проведения опытов при изучении устойчивости *Eichhornia crassipes* Solms. к ДСН в условиях периодически повторяющихся добавок ПАВ, была получена дополнительная информация, характеризующая опасность ПАВ.

Количество данные, представленные в таблице 1, свидетельствуют, что в определённом диапазоне доз внесения (добавок) ДСН существует прямая зависимость между разовой добавкой и общим количеством внесённого в систему загрязняющего вещества. Следовательно, чем больше разовая добавка, тем большую суммарную дозу загрязняющего

вещества выдерживают растения, прежде чем погибнуть. При этом данная зависимость нарушается при увеличении разовой добавки с 8,7 мг/л, а при дальнейшем увеличении дозы возобновляется. Однако для комментирования данной тенденции необходимо также обратиться к третьему параметру нагрузок – временному (в соответствии с колонкой 4 таблицы 1). Так, для вариантов опытов с разовыми добавками от 0,6 до 1,8 мг/л время инкубации составляло от 348 до 480 суток – т.е. относительно близка к периоду в один год. Для опытов с разовыми добавками от 8,7 до 17,1 мг/л этот показатель составлял от 48-52 суток, т.е. порядка 1,5-2 месяца. Для опытов с разовыми добавками от 50 до 100 мг/л время инкубации составляло от 14 до 22 суток, т.е. не более 2-3 недель (рис. 1).

Таблица 1 – Биоэффекты воздействия ДСН на *Eichhornia crassipes* Solms

№ Системы	Биомасса ВВР (сырой вес) (г)	Прирост количества ДСН после одной добавки (мг/л)	Время, через которое наступала гибель $\geq 50\%$ ВВР (сут)	Количество добавок, после которых наступала гибель ВВР	Суммарное количество ДСН*	
					мг/1,2л	мг/л
1,2	360,55	0,0	**	**	**	**
3,4	350,45	0,6	380	190	144,0	120,0
5,6	350,30	0,8	372	186	148,8	124,0
7,8	350,45	1,8	348	174	313,2	261,0
9,10	350,50	8,7	52	26	226,1	188,4
11,12	350,40	17,1	48	24	410,4	342,0
13,14	350,50	50,0	22	11	550,0	458,3
15,16	350,35	100	14	7	700,0	583,3

Примечание: *-Общее количество ДСН, внесённое в систему в виде распределённых во времени добавок, которое было добавлено и вызвало гибель ВВР после инкубации в течение периода, длительность которого указано в колонке 4. **-За время проведения опыта гибели растений не произошло.

Таким образом, в первом случае описанная зависимость между разовой и суммарной добавкой загрязняющего вещества с учётом временных параметров нагрузок ДСН свидетельствует об относительной безопасности разовых добавок от 0,6 до 1,8 мг/л, вносимых в систему хронически. В вариантах опытов с относительно большими значениями разовых добавок (от 50 мг/л и выше) время инкубации было крайне непродолжительным (2-3 недели), при этом суммарные дозы явно выходили за пределы диапазона устойчивости данного вида водных растений. В вариантах опытов, время инкубации которых составляло порядка 1,5-2 месяца (при увеличении разовой добавки с 8,7 до 17,1 мг/л), было выявлено снижение значения суммарной дозы при увеличении количества ДСН в разовых добавках. Это свидетельствует о снижении уровня устойчивости. Были выявлены несколько точек, характеризующих максимальные значения диапазонов устойчивости данного вида растений к ДСН в условиях использованного режима инкубации.

Литература:

1. **Жиров, В. К.** Поиск фитотехнологий для очищения воды [Текст] / В. К. Жиров // Проблемы биогеохимии и геохимической экологии. – Москва, 2008. - № 3. – С. 155-156.

2. **Жученко, А. А.** Мобилизация мировых генетических ресурсов и средоулучшающие фитотехнологии [Текст] / А. А. Жученко. – М.: РУДН, 2007. – 149 с.
3. **Моисеенко, Т. И.** Антропогенные преобразования водных экосистем Кольского Севера [Текст] / Т. И. Моисеенко, В. Н. Яковлев. – М.: Наука, 1999. – 220 с.
4. **Остроумов, С. А.** Биологические эффекты при воздействии поверхностно - активных веществ на организмы [Текст] / С. А. Остроумов. – М.: МАКС-Пресс, 2001. – 334 с.

УДК 58.881.19:628.35

Раимбеков К.Т.

кандидат биологических наук, доцент,
Ошский государственный педагогический институт

ДОДЕЦИЛСУЛЬФАТ НАТРИЙДИН БИР ЖОЛКУ КОШУЛМАСЫНЫН LEMNA MINORГО ТААСИР ЭТҮҮСҮНҮН БИО ТААСИРИН ИЗИЛДӨӨ

Изилдөөнүн объектиси катары суунун бетинде эркин сүзүүчү макрофиттердин өкүлү Lemna minor тандалып алынды. Таасир этүүчү зат катары аниондук жогорку активдүү зат додецилсульфат натрийди (ДСН) колдондук. Илимий тажрыйба жүргүзүү максатында өсүмдүктү алдын ала эки күн тунутулган, 21⁰С температурадагы суу куюлган идишке акклиматизация мезгилин өткөрүү үчүн салдык. ДСНди бир жолу кошуп жүргүзгөн тажрыйба Lemna minor ДСНдин таасирине салыштырмалуу сезимтал экендигин аныктады. 130,0; 180,0 и 360,0 мг/л концентрация менен жүргүзүлгөн тажрыйбада өсүмдүктүн 13 күндөн кийин өлгөндүгүн тастыктадык. Тажрыйбада аныкталган Lemna minor дун туруктуулугунун сандык көрсөткүчү суу өсүмдүктөрүн суу объектилерин калыбына келтирүү максатында колдонуу маалыматына салым кошот.

Негизги сөздөр: Lemna minor, био технологиялык система, системанын фитокомпоненти, гидрофиттик система, фитосалмак, додецилсульфат натрий, фото мезгилдүүлүк, макрофит.

ИССЛЕДОВАНИЯ БИОЭФФЕКТЫ ВОЗДЕЙСТВИЯ ОДНОКРАТНЫХ ДОБАВОК ДОДЕЦИЛСУЛЬФАТА НАТРИЯ НА LEMNA MINOR

В качестве объектов для исследований был выбран представитель макрофитов, свободно плавающих на поверхности воды – Lemna minor. В качестве воздействующих веществ применяли анионное поверхностно-активное вещество (АПАВ) додецилсульфат натрия (ДСН). С целью проведения научных опытов растения помещали в сосуды (ёмкостью 5 литров) с предварительно отстоянной в течение двух суток водопроводной водой для прохождения периода акклиматизации при температуре воды 21⁰С. Опыты с однократными добавками ДСН показали, что Lemna minor является относительно более чувствительным к действию ДСН. Гибель растений в вариантах опыта с концентрациями 130,0; 180,0 и 360,0 мг/л. фиксировали через 13 дней. Выявленные в данном исследовании количественные показатели устойчивости Lemna minor к АПАВ ДСН вносят вклад в информацию для более обоснованного применения водных растений в целях восстановления водных объектов.

Ключевые слова: Lemna minor, биотехнологические системы, фито компонент системы, гидрофитной системы, фито масса, додецилсульфат натрия, фото периодичность, макрофит.

RESEARCH THE BIOLOGICAL EFFECTS OF EXPOSURE TO SINGLE ADDITION OF SODIUM DODESYL SULFATE ON LEMNA MINOR

In the character for investigation was chosen the representative makrofits freely swimming on the surface water - Lemna minor. In the character of influence substance anionnic on the surface of the water -Active substance (anionic surfactants) sodium dodetsil sulphate. In the aim of carrying scientific experience plants were put in vessels (content of 5 liter) with approximately settle technique two days running water for getting through the period acclimatization when water temperature 21degree. The experiments with single additive had been shown that Lemna minor more sensitive to the action of sodium dodetsil sulphate. The ruin of plants in versions with concentration 130,0; 180,0 and 360,0 mg/L were fixed after 13 days. It has been revealed in the investigation of qualitative indices of stability of Lemna minor to anionic surfactants sodium dodetsil sulphate contributes for the more basic using water plants in the aim of setting the water objects.

Keywords: *Lemna minor, biotechnological systems phitocomponent systems, hydrophytic system, phytomass, sodium dodecyl sulphate, photoperiodicity, macrophyte.*

Высшие водные растения (ВВР) являются одним из широко используемых объектов для очистки сточных вод сельскохозяйственных производств и промышленных предприятий многих стран мира [1-7].

Потенциальная сфера применимости биотехнологической системы с использованием ВВР очень широкая. Основными условиями, определяющими устойчивую работу такой системы, являются: подбор видов высших водных растений, способных обитать в широком диапазоне концентраций загрязняющих веществ; создание устойчивых поликультур высших водных растений, активно участвующих в утилизации загрязнении и создающих качественную кормовую биомассу; разработка технологии выращивания высших водных растений в промышленных масштабах. Однако, существует несколько препятствий в ее использовании:

1. Недостаточное количество научных данных об эколого-биологических особенностях ВВР, нужных для обеспечения соответствия эксплуатационных показателей расчётным проектным значениям;

2. В результате действия загрязняющих веществ и других факторов существует опасность вторичного загрязнения воды вследствие отмирания части ВВР;

3. Недостаток научной информации о том, каким образом следует учитывать неоднократное действие различных загрязняющих веществ на ВВР, в том числе нагрузку по загрязняющим веществам на ВВР в условиях неоднократного поступления загрязняющих веществ в систему;

В связи с этим исследователи уделяют значительное внимание интенсификации процессов очистки сточных вод, совершенствованию технологических схем, разработке новых эффективных методов, позволяющих повысить качество сбрасываемых в открытые водоёмы сточных вод, уменьшить себестоимость очищенной воды, сократить трудоёмкие процессы приготовления и дозирования реагентов.

Среди актуальных вопросов организации биотехнологических гидрофитных систем различного назначения можно выделить:

1. Получение научной информации о видах ВВР, устойчивых к неоднократному поступлению среду загрязняющих веществ, основанной на количественно различных критериях оценки допустимых нагрузок загрязняющих веществ на фитокомпонент системы;

2. Поиск алгоритмов расчёта допустимых сроков использования фитокомпонента гидрофитных систем в целях сокращения возможного отрицательного воздействия ВВР на качество воды и поддержания устойчивости функционирования гидрофитной системы;

3. Возможность расчёта количества фитомассы на единицу объёма гидрофитной системы достаточного для удовлетворения функциональности системы.

В последние годы исследователи уделяют значительное внимание интенсификации процессов очистки сточных вод, совершенствованию технологических схем, разработке новых эффективных методов, позволяющих повысить качество сбрасываемых в открытые водоёмы сточных вод, уменьшить себестоимость очищенной воды, сократить трудоёмкие процессы приготовления и дозирования реагентов. Существует данные о количественном содержании в тканях ВВР загрязняющих веществ.

В связи с перспективами использования ВВР для очистки загрязнённых вод большой интерес представляет изучение о допустимых нагрузках загрязняющих веществ на ВВР. При этом в научной литературе практически не имеется данных о допустимой массе загрязняющих веществ, поступающих в систему в интервал времени, отнесённой к единице объёма системы и приходящейся на единицу массы ВВР.

В связи с этим возникает необходимость получения информации об устойчивости различных видов ВВР к загрязняющим веществам.

В качестве объектов для исследований был выбран представитель макрофитов, свободно плавающих на поверхности воды – *Lemna minor*. В качестве воздействующих веществ применяли АПАВ ДСН.

Выборы воздействующих веществ был обусловлен тем, что синтетические ПАВ внесены в потенциально опасных химических и биологических веществ.

С целью проведение научных опытов растения помещали в сосуды (ёмкостью 5 литров) с предварительно отстоянной в течение двух суток водопроводной водой для прохождения периода акклиматизации при температуре воды 21⁰С. Длительность периода акклиматизации составляла 7 суток. В течение этого периода производили смену отстоянной воды каждые 2-3 суток.

При постановке опытов использовали лабораторные модельные системы, содержащие ВВР. В опытах с водными растениями *Lemna minor* учитывали число надводных листьев растений (по 60 надводных листьев в сосуде). Опыты проводились в двукратных повторностях при температуре воды в сосудах 21⁰С и в условиях естественной фотопериодичности.

В ходе первого этапа изучение проводили с применением классического для токсикологических исследований качества воды подхода с использованием однократных добавок загрязняющего вещества (Филенко, 1988). Данные исследования проводили с целью получения изучение устойчивости использованных видов ВВР К действию однократных добавок загрязнённых веществ.

Концентрации ДСН в опытах с однократными добавками с *Lemna minor* составляла 130,0; 180,0; 360,0 мг/л. Длительность проведения опытов составляло от 10 до 30 суток в зависимости от сроков проявления воздействия веществ на жизнеспособность растений.

Опыты с однократными добавками ДСН показали, что *Lemna minor* является относительно более чувствительным к действию ДСН. Гибель растений в вариантах опыта с концентрациями 130,0; 180,0 и 360,0 мг/л. фиксировали через 13 дней.

Выявленные в данном исследовании количественные показатели устойчивости *Lemna minor* к АПАВ ДСН вносят вклад в информацию для более обоснованного применения водных растений в целях биотехнологий восстановления водных объектов с использованием ВВР.

Таким образом, полученные результаты могут быть использованы при разработке, планировании, внедрении и практическом использовании биотехнологий очистки и доочистки водных объектов и систем с применением ВВР.

Литература:

1. **Ерохина, А. Н.** Транслокация в растения вредных веществ активного ила биологической очистки нефтесодержащих сточных вод [Текст] / А. Н. Ерохина // *Агрехимия*. – 2008. - № 1. – С. 68-75.
2. **Золотухина, И. А.** Водоросли, корни высших растений и грибы как биофильтрующие системы в очистке воды [Текст] / И. А. Золотухина // *Успехи совр. естествознания*. – 2004. - № 9. – С. 42-44.
3. **Лялин, С. В.** Гидробиотаническая доочистка поверхностного стока в прудах с эйхорнией [Текст] / С. В. Лялин, Е. В. Соколова, И. В. Мешков // *Водоснабжение и санитар. техника*. – 2006. - № 6. – С. 30-32.
4. **Остроумов, С. А.** Разработка энергосберегающей экологической биотехнологии очищения воды с применением макрофитов: использование международного опыта [Текст] / С. А. Остроумов, Е. А. Соломонова, Е. В. Лазарев // *Материалы Пятого съезда Общества биотехнологов России им. Ю.А. Овчинникова*. – Москва, 2008. – С 88-94.
5. **Раимбеков, К. Т.** Эколого-биологические особенности *Eichhornia crassipes* Solms. в культуре в условиях Узбекистана [Текст]: автореф. дис. ... канд. биол. наук / К. Т. Раимбеков. – Ташкент, 1998. – 18 с.
6. **Трефилов, М. А.** Обоснование выбора растений для биофильтра в технологии очистки фильтрационных сточных вод [Текст] / М. А. Трефилов, Л. В. Рудакова // *Проблемы экологической безопасности на урбанизированных территориях: обл. конф. студ., аспирант. и молодых ученых*. – Пермь, 2001. – С. 60-61.
7. **Шоякубов, Р. Ш.** Биология пистии телорезовидной и возможности ее практического использования [Текст]: автореф. дис. ... докт. биол. наук / Р. Ш. Шоякубов. – Ташкент, 1993. – 48 с.

III. ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 830

Жээнбекова Ж.А.

преподаватель, Кыргызско-Узбекский университет

Садыкжан кызы У.

преподаватель, Кыргызско-Узбекский университет

НАЦИОНАЛЬНАЯ ОДЕЖДА – ЧАСТЬ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА

Целью настоящей работы является внедрение результатов исследования при создании разнообразных современных видов одежды на основе народной одежды, возможность заимствования традиций в настоящем и будущем. Задачей данного исследования является изучение видов традиционной одежды киргизов, во второй половине XIX и в начале XX вв., и обычаи, обряды, поверья, связанные с ней. В данной работе изложены особенности традиционной одежды, общность мужской, женской и детской одежды, различие одежды богатых и бедных, элементы: крой, декор, использование материалов, украшение одежды вышивкой, орнаментами в котором отражены восприятие природы и художественная одаренность народа. Так же были изучены головные уборы и украшения.

Ключевые слова: одежда, киргизы, материальная культура, традиция, ткани, головные уборы, обряды, обычаи, покррой.

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН УЛУТТУК КИЙИМИ САЛТТУУ МАДАНИЯТЫНЫН БӨЛҮГҮ

Бул иштин негизги максаты болуп, изилдөөлөрдүн жыйынтыгы негизинде кыргыз элинин салттуу кийимдеринин элементтерин заманбап кийимдерди жаратууда колдонулушу эсептелинет. Бул изилдөөнүн милдети кыргыздардын салттуу кийимдеринин түрлөрүнүн XIX кылымдын ортосунан XX кылымдын башындагы мезгилде өнүгүүсү жана аларга байланыштуу элдик үрп- адаттарды, салтты, ишенимдерди үйрөнүү. Макалада эркектердин, аялдардын жана балдардын салттуу кийимдеринин түрлөрү, байлар менен кембагалдардын кийимдеринин айырмаланышы, кандай кездемеден тигилгендиги, жаратылыштын көркөмүн кабыл алуу менен чагылдырган сайма жана орнаменттерди колдонуусу, баш кийимдер жана жасалгалар, изилденди жана чагылдырылды.

Негизги сөздөр: кийим, кыргыздар, материалдык маданият, кездемелер, баш кийимдер, улуттук үрп-адат, каада, бычым.

NATIONAL CLOTHES – A PART OF THE MATERIAL CULTURE OF KYRGYZ PEOPLE

The aim of this work is implement fashion of results in creating various modern types of clothes on the basis of peoples clothes, the possibility of borrowing the traditions in present and future. This article is about learning types of traditional clothes of kyrgyzes in different time and (tradition) customs, respect connecting with it. In this work described the peculiarity of traditional clothes for men and women and for children, the difference of the clothes for rich people and for poor people, elements: cut, decoration, using materials, decorating clothes with sewing and ornaments in which reflected nature and artistic talent of people. Here is also has learned hats and decoration.

Key words: clother, kyrgyz, material, culture, tradinional, fabriks, head-dress, womens, mens, childrens, nationality, ceremonies, customs, cut.

Основными источниками изучения национальной одежды, как части материальной культуры киргизского народа, являются: произведения изобразительного и прикладного искусства, архитектуры, литературные произведения и исторические документы, описывающие быт и материальную культуру эпохи.

В середине XVIII - начале XIX в. одним из ярких проявлений материальной культуры киргизов является - одежда. Одежда киргизов оставаясь в основных чертах традиционной, была приспособлена к исторически сложившимся условиям кочевого образа жизни киргизов и является важной составной частью культуры народа в целом. Ей были присущи своеобразные черты, типичные для одежды кочевников, что находит объяснение всему исторически сложившемуся образу жизни, связанному с кочевым скотоводческим хозяйством. Климатические условия также оказывали большое влияние на одежду, у киргизов преобладал тёплый вид одежды на ватной основе или из меха диких животных. Поскольку, основные торговые ветки Великого Шёлкового пути проходили через земли киргизских племён Центральной и Средней Азии, они были вовлечены в международную торговлю и прекрасно были осведомлены о текстильном производстве у соседних народов. Ткани импортного производства были не только средством обмена в торговых операциях, но и шли для шитья одежды и предметов убранства в более знатных семьях.

Главной особенностью было то, что одежда простого народа и богатых семей отличалась только качеством материала и количеством украшений у женщин. Одежда знати отличалась тем, что она была пошита из добротных материалов, украшалась дорогими мехами, богатой вышивкой и серебряной чеканкой. Во второй половине XIX века, зажиточные киргизы получили возможность покупать готовую одежду, и с этого времени в национальную одежду стали входить элементы, заимствованные у соседних народов [7].

Источники XVIII века сообщают, что старейшины носили одежду из парчи и войлочные шляпы с украшениями из меха, опоясывались красными шёлковыми кушаками, обувь у них была из красной кожи. Основная масса носила одежду из грубой шерстяной ткани домашнего производства, вырабатывавшейся в каждой семье из войлока, шкур и кожи домашних и диких животных. Одежду шили с поясом из холста, шляпы без украшений и сапоги из сыромятной кожи и из белого войлока (из козьего пуха). Главная одежда киргизов - это головной убор мужчин «калпак», который вероятнее всего, был заимствован именно у древних южно-сибирских киргизских племён, впоследствии образовавших кочевую державу. О «калпаке», как о главном отличительном признаке внешности киргизов рассказывают многие исторические источники. Династийная хроника «*Тан шу*» в повествовании о древних киргизах сообщает, что их предводитель «зимой носит соболью шапку, а летом шапку с золотым ободочком, с коническим верхом и загнутым низом. Прочие носят белые валеные шляпы» [8].

Из описаний можно заключить, что одежда у киргизов того времени была распашная, покрой мужской и женской одежды был более или менее одинаков.

Мужская одежда состояла из нательной и верхней одежды. Нательная одежда из распашной рубахи - «*койнек*», шаровар - «*шым*». Было несколько разновидностей мужских штанов из выделанной кожи или замши - «*жаргакшым*», «*кандагай*», «*чалбар*». Низ шаровар из замши орнаментировали цветными шёлковыми нитями. Такие шаровары носили богатыри, богатые

люди. Шили их глухими и настолько широкими, что в них свободно заправлялись и полы халата. Верхняя одежда состояла из войлочного халата без подкладки - «кементай», различных видов стеганого халата - «чепкен», («тое чепкен», «тепме чепкен» из верблюжьей или кустарной шерстяной материи), с подкладками и без них. Зимними видами одежды служили меховые шубы - «ичик», крытые тёмной тканью и с меховыми воротниками «шалъ». Особо ценились шубы из меха диких животных: волка, лисы, рыси и др. Другие разновидности зимней одежды нагольные овчинные тулупы «тон», с воротником или без него - «постун».

Головной убор у мужчин состоял из тюбетейки - «топу» и из белой войлочной шляпы «калпак», благодаря которому киргизам присвоено наименование «Ак калпак» (белая шапка). Действительно, в киргизском фольклоре встречается эпитет «ак калпактуу кыргыздар» (бело шляпочные киргизы). Характерной особенностью одежды киргизов было преобладание белого цвета, который придавал не только опрятность и нарядность одежде, но и ассоциировался с понятиями доброты, счастья, силы. А так же киргизы носили меховые шапки без отворотов - «малакай», меховые шапки - «тебетей». Ансамбль мужской верхней одежды завершал непременно пояс - «кемер», ремень - «илгич» с принадлежностями. Пояса обычно носили поверх халатов - «чепкен». Мужская обувь состояла из кожаных сапог - «отук», кожаные калоши на каблуках - «кепич» и мягких выворотных сапожек - «маасы». Старинной обувью были сапоги, сшитые из сыромятины - «чарык», с подошвой, короткими голенищами и со слегка загнутыми кверху носками.

Женская одежда также состояла из нательной и верхней одежды. Нательными были платье - рубаха - «койнек» и шаровары. На груди женских рубах имелась вышивка или надевали нагрудник - «онур», «жака», расшитые цветными нитками. Уникальным элементом женской одежды являлась распашная юбка - «бельдемчи». Традиционная надбедренная одежда в виде распашной юбки - «белдемчи» как элемент кыргызского национального костюма в конце XVIII – начале XIX вв. составляла своеобразную часть женского костюма. Ее носили поверх рубахи. Она несколько напоминает русскую поневу, хотя и значительно отличается от нее по деталям покроя, материалу и отделке. Белдемчи обычно давали в приданое. По некоторым сведениям, дочь получала их от матери через год после свадьбы. С рождением первого ребенка молодая мама надевала бельдемчи которая защищала от холода и при езде на лошади, и во время дойки коров, и в домашних хлопотах. «Бельдемчи» так же использовали в качестве боевой одежды и мужчины, в таких случаях их покрывали металлическими пластинами [11].

Головной убор женщин состоял из небольшой облегающей голову шапочки (кеп такыя, чач кеп, баш кеп) с полосой, спускавшейся на спину и повязанного поверх нее тюрбана (элчек, илеки, калак). Тюрбан шили из тонкой белой ткани или кисеи. В зависимости от формы и высоты и объема тюрбана, а также украшений шапочки различались разные типы женского головного убора. Конусообразная шлемовидная шапочка с украшениями (шокулъ), которую надевала невеста. Головные уборы девушек обычно украшали перьями птиц, пришивали к ним различные украшения: серебро, жемчуг, коралл и др. Существовали такие виды головных уборов, как тюбетейка - «топу», меховая шапка - «тебетей». Поверх платья-рубахи надевали короткую или длинную безрукавку - «чыптама», камзол с короткими рукавами - «кемсел», халат - «чапан», стеганый халат - «чепкен» [11].

Зимняя одежда состояла из меховых шуб - «иччик». В состав головного убора - «элечек», «келек» или «илеки» входил «такья» или «кеп такья», которую надевали на голову прежде, чем намотать тюрбан. У женщин бытовали наkostenники: длинные бархатные полосы в виде трубочек, в которые прятали косы - «чачпак» или «чачкап». На них нашивали различные украшения. В зависимости от возрастных категорий женщины носили различные серебряные украшения и амулет: это наkostenные украшения - «чач учтук», «чач мончок», серьги - «сойке», «сойке желбурееч», нагрудные - «тумар», «бой тумар», браслеты - «билерик», кольца - «шакек» и др. Детская и девичья одежда также украшалась серебряными пуговицами - «тончу», «бучулук», кораллом - «шуру», различными амулетами и оберегами. Детская одежда в прошлом по характеру и покрою мало отличалась от одежды взрослых. Обычаи, обряды, поверья, связанные с одеждой и её составными элементами, образуют существенную часть культуры народа. У киргизов не принято бросать головной убор, забывать где попало, обменивать, ходить с непокрытой головой и т.д. При избрании хана на его голову одевали красную шапку - «кызыл тебетей» с кисточкой из цветных ниток. При выражении полной покорности или прошения пощады мужчины вешали свои пояса себе на шею. Запрещалось перепрыгивать через одежду. После смерти человека, вся его одежда раздаётся сразу же после его погребения. Существовала также половозрастная особенность в одежде. По достижению «мучел» обязательно одевались в новую одежду, а старую отдавали другим родственникам насовсем - «ырым». Первую рубашку (кырк-койнок) ребенку шили по обычаю из 40 кусков разной ткани, швами наружу, не подшивая низ. В этой рубашке полагалось держать ребенка 40 дней после появления его на свет. Вторую рубашку шили из целого куска ткани, не подшивая низ. В связи с высокой детской смертностью (отсутствием медицинской помощи) пытались бороться с применением различных магических действий. Суеверное представление о том, что причиной всех несчастий (болезни, смерти ребенка) являются злые духи, привело к обычаю навешивать на детскую одежду всевозможные амулеты. Если в семье часто умирали дети, ребенку надевали на руку и на ногу по браслету и произносили пожелания: «Чтобы был крепкий, как железо». Часто мыть ребенка и в особенности следить за чистотой его одежды не полагалось, так как считалось, что это может послужить причиной «сглаза» [3].

Одежда киргизского населения Средней Азии претерпела за время своего развития много изменений, обусловленных различными историческими причинами: ростом производительных сил, развитием обмена и торговли, связями с соседними народами и др.

Обобщение рассмотрения и изучения видов, обычаев, обрядов, поверий, связанных с традиционной национальной одеждой киргизов позволило выявить:

- натуральный в своей основе характер киргизского хозяйства в прошлом оказывал влияние на одежду основной массы населения;

- основные виды одежды приспособлены к условиям кочевого образа жизни и верховой езде, отличается абсолютно самобытным покроем и этот покрой был распространен в мужской, женской и детской одежде;

- можно отметить, что черты традиционной одежды в середине XVIII - начале XIX в. сохранили свою самобытность и являются важной составной частью культуры народа в целом;

- киргизская традиционная одежда, как и одежда многих других народов, может служить

ценным источником для выявления древних этногенетических и культурных связей.

Литература:

1. **Бартольд, В. В.** Киргизы [Текст] Исторический очерк. в 2-х т. / В. В. Бартольд. – М., 1963. – Т. 2: Сочинение. – 517 с.
2. **Юдахин, К. К.** Киргизско-русский словарь [Текст] / К. К. Юдахин. – М., 1965. – 144 с.
3. **Махова, Е. И.** Материальная культура киргизов как источник изучения их этногенеза [Текст]: в 6-и т. / Е. И. Махова. – ТКАЭЭ, 1959. – Т. 6. – С. 48-49.
4. **Махова, Е. И.** Некоторые элементы киргизского национального костюма [Текст] / Е. И. Махова. – С. 208-211.
5. **Молдобаев, И. Б.** Киргизский эпос как источник по истории одежды [Текст] / И. Б. Молдобаев. – СЭ, 1979. - № 2. – 138 с.
6. **Акматалиев, А.** Кыргыздын улуттук кийимдери [Текст] / А. Акматалиев. – Ф.: Кыргызстан, 1988.
7. **Абрамзон, С. М.** Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи [Текст] / С. М. Абрамзон. – Л.: Наука, 1979.
8. **Абрамзон, С. М.** Киргизы и их этногенетические и историко- культурные связи [Текст] / С. М. Абрамзон, С. Т. Табышалиев. – Ф.: Кыргызстан, 1990. – 134 с.
9. **Шибаета, Ю. А.** Материалы по одежде мургабских киргизов [Текст] / Ю. А. Шибаета. – КСИЭ, 1956. – С. 36-39.
10. **Абрамзон, С. М.** Очерки культуры киргизского народа [Текст] / С. М. Абрамзон. – Фрунзе: Изд-во АН Кирг. ССР, 1946.
11. **Абрамзон, С. М.** Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов [Текст] / С. М. Абрамзон, К. И. Антипина, Е. И. Махова. – Изд-во АН Кирг. ССР, 1962. – С. 129-131.

IV. ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 054.7

Райымбаев Ч.К.*кандидат экономических наук, профессор, Кыргызско-Узбекский университет***Ташибеков Т.Ч.***преподаватель, Ошский технологический университет***Токторова В.К.***аспирант, Кыргызско-Узбекский университет*

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МИГРАЦИЯЛЫК КӨЙГӨЙЛӨРҮ

Илимий макалада Кыргызстандын аргасыз сырткы эмгек миграциясынын социалдык себептеринин өзгөчөлүктөрү ачылып берилген жана калктын социалдык абалына миграциянын тийгизген таасири (оң жана терс) көрсөтүлдү. Ош облусунун калкынын жумуш менен камсыз болуусу, тышкы эмгек мигранттарынын түзүлүшү, эмгек мигранттарынын айлык акысынан жалпы көрүнүш жана алардын негизги максаттарына талдоо жүргүзүлдү.

Кыргызстандын калкынын эмгек мигранттарынын масштабы, жалпы абалы көрсөтүлүп жана алардын жашаган өлкөдө кошумча жумушун жакшыртууга жана анын Кыргыз республикасынын социалдык кырдаалга тийгизген таасирин аныктоого максат койдук.

Макаланын жыйынтыктарын мамлекеттик структуралардын жумуш менен камсыз кылуу жана миграциялык тармактарында колдонсо болот.

Негизги сөздөр: социалдык камсыздандыруу, социалдык көйгөйлөр, эмгек миграциясы, гастарбайтерлер, эмгек акы, социалдык шарттар, акча которуулар.

ПРОБЛЕМЫ МИГРАЦИИ НАСЕЛЕНИЯ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

В статье рассматриваются особенности социальных причин вынужденной внешней трудовой миграции из Кыргызстана, экспорт рабочей силы. Проанализированы занятость населения в Ошской области, структура внешних трудовых мигрантов, обзор заработных плат кыргызских трудовых мигрантов и основные направления трудовых мигрантов. Выявлены последствия миграции для социального положения населения Кыргызской республики.

В данной статье поставлена цель определить масштабы трудовой миграции в Кыргызстане и место приложения их труда в стране их пребывания. Показано общее состояние трудовой миграции и ее влияние на социальное положение в Кыргызской Республике.

Результаты статьи могут применяться в государственных структурах по регулированию занятости и миграционных службах.

Ключевые слова: социальное обеспечение, социальные проблемы, трудовая миграция, гастарбайтеры, заработная плата, социальные условия, денежные переводы.

MIGRATION ISSUES IN THE KYRGYZ REPUBLIC

The article describes the features of the social causes of forced foreign labor migration from Kyrgyzstan, the export of labor. Analyzed the amusement of the population in the Osh region, the structure of external labor migrants, review salaries of Kyrgyz labor migrants and the main directions of labor migrants. Revealed the effects of migration on the social situation of the population of the Kyrgyz Republic.

In this article, we set a goal to determine the extent of labor migration in Kyrgyzstan and the application place their works in their country of residence. Show general state of labor migration

and its impact on the social situation in the Kyrgyz Republic.

The article can be used in the field for the state structures to regulate employment and migration services.

Keywords: *social security, social problems, labor migration, migrant workers, wages, social conditions, monetary transfers.*

Социальное обеспечение населения является одним из важнейших звеньев в системе социального управления обществом. Вместе с тем оно оказывает влияние на общее самочувствие общества и происходящие в нем экономические и политические процессы.

Основной задачей социальной работы, становится развитие и совершенствование имеющихся форм, методов, способов и приемов деятельности, используемых специалистом для решения социальных проблем клиентов, стимулирование активизации их сил для изменения неблагоприятной жизненной ситуации.

Поскольку, даже в наше время, ощущается необходимость дальнейшей разработки теоретических и практических основ комплексной системы социальной защиты, экономически, политически и организационно распространенной на все слои и категории населения. Концепция социальной защиты населения должна опираться на идею о том, что система социальной защиты является одной из главных составляющих процесса воспроизводства, не только населения, но и всего экономического потенциала страны.

Остановка огромного числа промышленных предприятий, рост цен, нерегулярность выплат заработной платы, пенсий, детских пособий и т.д. – все это фактически заставило население начать действовать самостоятельно, не рассчитывая на помощь и поддержку государства. В последние годы трудовая миграция за пределы страны приобрела огромные масштабы и стала оказывать существенное влияние на социально-экономическую обстановку в Кыргызстане, а особенно на вынужденную миграцию за пределы государства. При этом доля занятого населения, работающего за границей, по регионам Кыргызстана различна. Так, по оценке бывшего руководителя комитета по трудовой миграции Жогорку Кенеша Кубанычбека Исабекова, 90% кыргызских трудящихся-мигрантов являются выходцами из южных областей и только 10% – с севера Кыргызстана. Хотя по сравнению с прошлыми годами процент выезжающих на заработки в другие государства в этих регионах сегодня незначительно снизился, но, все равно, он по-прежнему высок. Например, среди занятого населения в Ошской области за границей работает каждый пятый, в Жалалабадской, Баткенской областях и г. Ош – каждый восьмой. Социологический опрос, проведенный компанией Gallup в 2014 году, показал, что 36,4% населения Кыргызстана хотели бы покинуть страну [1]. В числе трудовых мигрантов, находящихся за пределами республики, преимущественно жители сельских районов, причем это характерно для выезжающих на заработки в Россию и Казахстан и другие страны СНГ, а городские жители в большей мере отдают предпочтение странам дальнего зарубежья.

Таблица 1 – Структура внешних трудовых мигрантов Кыргызстана по странам пребывания [5]

	Всего мигрантов	В том числе работающих на территории			
		России	Казахстана	других стран СНГ	стран вне СНГ
Кыргызская Республика	100	82,9	15,4	0,9	0,8
Баткенская область	100	96,2	2,4	1,2	0,2
Жалалабадская область	100	93,2	5,5	0,9	0,3
Ошская область	100	80,2	18,9	0,5	0,4

Как видим из таблицы, основной поток трудовых мигрантов из всех областей Кыргызстана направляется в Россию и Казахстан.

Особенно привлекательными для кыргызских трудовых мигрантов являются крупные российские города: Москва (22,7% от численности выезжающих на работу в Россию), Екатеринбург (7,2), Новосибирск (6,7), Самара (5,4), Барнаул (4,1), Оренбург (3,3), Омск (3,1), Новокузнецк (3,1), Сургут (2,9), Красноярск (2,4%) [3]. В процессах внешнего миграционного передвижения граждан страны участвует его наиболее активная часть, возраст которых составляет от 18 до 40 лет. К слову сказать, по данным официальной статистики, всего трудоспособного населения у нас в республике около 2,5 млн. человек, из них только 1,8 млн. человек трудится на территории Кыргызстана.

Самыми крупными сегментами рынка труда, где работают кыргызские мигранты из Кыргызстана, являются строительство и сфера бытового обслуживания, куда входят парикмахеры, работники химчисток, мастера по ремонту бытовой техники, мастера по реставрации одежды и обуви, ремонту личных вещей, уличная торговля и т.д. Есть и такие, кто трудится в общепите или водителями городского транспорта (С 1 января 2010 года в крупных городах России – Москве, Санкт-Петербурге, Екатеринбурге, Самаре и Новосибирске – введен запрет на работу иностранных таксистов.). И все же, если сказать, что трудящиеся мигранты из Кыргызстана вовсе не конкурируют с местным населением, было бы упрощением. В некоторых сферах конкуренция все же существует. Как правило, козырем гастарбайтеров в конкурентной борьбе становится согласие на более низкую оплату труда, отказ от социальных гарантий, готовность работать неформально. По данным социологических исследований, примерно 20% гастарбайтеров приезжают на срок, не превышающий шести месяцев. Занятость таких мигрантов носит, как правило, сезонный характер. Более половины кыргызских трудовых мигрантов рассчитывают на долгосрочное пребывание в стране.

В 2015 году заработная плата трудовых мигрантов по регионам России выглядела следующим образом.

Интересно проанализировать различия в зарплате трудовых мигрантов по регионам, а также «разрывы» между мигрантами и местными работниками. Средняя зарплата трудовых мигрантов в Москве и Московской области в 1,6 раза выше, чем, например, в Астраханской области и Карелии. Но нельзя забывать, что работают мигранты за эти деньги значительно больше. Теперь можно понять кыргызстанцев, которые стремятся вернуться туда, где их труд хорошо оплачивается. Так, известно, что банк данных вакансий включает в себя рабочие места, куда требуются рабочие, обладающие 4-6-м разрядом по своей профессии. Однако, с другой стороны, профессиональные училища в Кыргызстане предлагают обучение и

получение квалификации обычно не выше 3-го разряда по специальности. Это относится к таким профессиям как токарь, слесарь, механик, плотник и др. [1].

Однако полноценный анализ хода экономической реформы невозможен вне контекста конкретных социально-экономических условий, складывающихся в результате обострения множества хронических и возникновения ряда новых проблем развития отдельных зон и регионов Кыргызстана. При этом особое внимание должно быть обращено на возникновение и развитие в регионах кризисных ситуаций, которые решающим образом влияют на формирование самого восприятия реформы всеми слоями и группами населения, определяют их отношение к необходимым изменениям во всех сферах жизнедеятельности общества.

Таблица 2 – Работа и зарплата кыргызских трудовых мигрантов в России в 2015 году

Виды работ	Регион	Количество часов работы в среднем в день	Число дней работы в среднем в неделю	Среднемес. зарплата (тыс. рублей)
Строительство	Москва	10,4	6,1	35,029
	Другие города России	8,9	6,4	29,967
Гостиничные, ресторанные и др. услуги.	Москва	8,7	6,4	19,148
Сфера торговли	Москва	–	–	29,864
	Другие города России			24, 967

И все же особую опасность как для принимающих государств, так и для самих трудовых мигрантов представляет нелегальная трудовая миграция. К незаконным трудовым мигрантам относятся лица, въехавшие на территорию государства с нарушением визового режима, либо правил пребывания в стране. Экспертные оценки нелегальной миграции, например, в России, колеблются от 5 до 15 млн. человек.

Первый заместитель директора Федеральной миграционной службы М.Л. Тюркин считает, что «в условиях глобализации нелегальная миграция стала одним из главных вызовов современности для межгосударственных отношений, создающих реальные угрозы для стабильности стран и регионов. Особую опасность она представляет потому, что связана с наиболее изощренными формами трансграничной преступности, включая международный терроризм, торговлю людьми и оружием, незаконный оборот наркотиков».

Вообще, надо сказать, что мировой финансовый кризис повлиял не только на рост анти миграционных настроений, но и на общее состояние трудовой миграции. Однако в Кыргызстане на настоящий момент нет точных сведений о массовом возвращении трудящихся-мигрантов. Наоборот, после вступления Кыргызстана в ЕвразЭС, поток уезжающих значительно увеличился. В период любых экономических преобразований или кризисов в социальной сфере кыргызские трудящиеся-мигранты ищут любые возможности оставаться за границей. И это, мы считаем, закономерное явление.

В целом, экспорт рабочей силы приносит Кыргызстану значительные валютные

поступления, потому что потоки денежных переводов мигрантов более чем в два раза превышают объемы официальной иностранной финансовой помощи, оказываемой по различным каналам, и являются более эффективным инструментом борьбы с бедностью в смысле прямого достижения нуждающихся в них групп населения. С их помощью фактически реализуется принцип «самопомощи». Например, в 13% сельских домохозяйств в южном регионе нет земельных наделов, а 21% семей вынуждены довольствоваться мизерными земельными наделами от 2 до 4 соток на человека. На этом фоне 53% домохозяев считают переводы от трудовых мигрантов главным источником доходов, которые в среднем составляют 64% получаемых доходов этими домохозяйствами. Деньги, заработанные трудовыми мигрантами, активно используются для оплаты медицинских услуг, образования, проведение торжеств, и приобретение недвижимости, земель, машин и т.д. Вместе с тем доходы трудовых мигрантов целесообразно использовать для открытия или расширения предприятия малого и среднего бизнеса. Что дало бы возможность не только увеличить поступившие финансовые средства, но и позволит занять прочие выгодные позиции после возвращения на историческую родину. Это позволяет интерпретировать соответствующие средства как социальные переводы, имеющие большое значение для совершенствования человеческого капитала. Переводы благотворно влияют на платежный баланс Кыргызстана, уменьшают дефицит по счету текущих операций. Республика получает дополнительный и весьма существенный источник иностранной валюты для финансирования импорта.

На наш взгляд, все проблемы современного экономического спада и провалы в стране осуществляемой экономической политики связаны с тем, что разработчики программы реформ недооценили и недооценивают особенности экономики государства. Нужно отметить, что результаты любой политики - это всегда следствие взаимодействия применяемых мер и ответной реакции объекта. Экономическая политика в этом смысле является исключением. Переоценка основных фондов отставала от роста цен на инвестиционные ресурсы.

Реформаторы Кыргызстана стремились в кратчайшие сроки провести радикальные экономические реформы, создать многоукладную экономику и обеспечить ее стабилизацию, устойчиво закрепить элементы рыночной экономики и достичь динамики экономического роста и благосостояния населения.

Заканчивая рассмотрение вопроса, стоит обратить внимание на немаловажное обстоятельство: национальная черта кыргызского народа – стремление жить с другими народами в симбиозе, помимо этого в страну поступает дешевая законопослушная рабочая сила, умеющая хорошо и много работать. В то же время трудовая миграция несет в себе и определенные опасности для развития самой республики, способной серьезно повлиять на социально-экономическое положение страны, а особенно на региональные проблемы регулирования в области социальной политики КР. Эта тенденция является на сегодняшний день едва ли не самой актуальной из всех, поскольку реальная ситуация на современном этапе такова, что положение старшего поколения наших соотечественников и всех тех, кто кроме социальных выплат не имеет иного источника средств существования, поистине трагическое. Недостаточно высокий уровень пенсионного обеспечения для

подавляющего большинства пожилых и нетрудоспособных граждан, не гарантирующий даже физиологического минимума, необходимого для выживания человека, невысокие размеры многих пособий и так называемых компенсационных выплат, низкий уровень социального обслуживания, превратили наиболее социально незащищенные слои населения в заложников экономических реформ в стране.

Литература:

1. Трудовая миграция в Кыргызской Республике / Международная организация труда [Текст]. – Бишкек, 2011.
2. Бровко, Н. А. Интеграционные процессы в Центрально азиатском регионе [Текст]: монография / Н. А. Бровко. – Бишкек, 2009.
3. Тюркин, М. Л. Миграционная политика России [Текст]: опыт и перспективы развития / М. Л. Тюркин. – М., 2009.
4. Райымбаев, Ч. К. Процесс региональной миграции и ее влияние на социальное развития [Текст]: / Ч. К. Райымбаев, И. Азимов // Известия ВУЗов Кыргызстана. – Бишкек, 2016. - № 9. – С. 77-79.
5. Усанова, Ж. У. Формирование доходов населения территорий за счет совершенствования процесса трудовой миграции (на примере Ошской области Кыргызской Республики) [Текст]: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 / Ж. У. Усанова. – Ош, 2015. – 78 с.

УДК338.2(575.2)043

Шакиев Ш.О.

кандидат экономических наук, доцент, Кыргызско-Узбекский университет

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ КИЧИ ЖАНА ОРТО ИШМЕРДИКТИ АЙМАКТАРДА КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ЖАНА ӨРКҮНДӨТҮҮНҮН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Изилдөөнүн негизинде чет өлкөлөрдөгү жана биздин өлкөдөгү чакан ишканалардын жүргүзгөн иштери, алардын ири ишканалардан бир катар артыкчылыкка ээ болгондугу аныкталды. Чакан жана орто ишмердүүлүктүн ишканалары кардарлардын талабын тез кабылдоо, жаңы техника менен технологияларды өндүрүшкө ыкчам киргизүү, жаңы өндүрүштүк кубаттуулуктарды жасоо, аларды натыйжалуу колдонуу мүмкүнчүлүгүн көрсөттү. Рыноктук экономикада Кыргызстандын шартында чакан жана орто ишканаларды ачууда жана иштетүүдө дүйнөлүк тажырыйбага таянуу жолдору сунушталган. Өнүгүүнүн жаңы жолунда экономиканы көтөрүүдө чакан жана орто ишкерликтин ордун илимий аныктоодо экономикалык талдоо, сурамжылоо, салыштыруу жана дагы башка усулдар колдонулду. Натыйжада, өлкөнүн ички дүң продукциясын иштеп чыгууда кичи жана орто бизнестин үлүшү дүйнөлүк тажырыйбага жакындатуу жөнүндө илимий пикирлер айтылды. Өлкөнүн аймактарында кичи, орто ишмердикти уюштуруудагы, калыптануусундагы аймактардын өзгөчөлүктөрү, өнүгүү жолдору жана анын Кыргыз Республикасынын экономикасындагы орду жөнүндө ой-пикирлер, сунуштар айтылган, айырым мисалдар келтирилген.

Негизги сөздөр: *кичи жана орто бизнес, инвестициялар, жумуш орундары, дүйнөлүк*

тажырыйба, аймактык өзгөчөлүктөр, ийкемдүүлүк, калыптануу жана өнүгүү, рыноктук шарттар.

ОСОБЕННОСТИ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

В статье рассмотрены региональные особенности организации, становления и развития малого и среднего бизнеса, а также его место в экономике Кыргызской Республики. Показан опыт работы не больших предприятий за рубежом и в нашей стране, а также приведен ряд их существенные преимущества перед крупными предприятиями. Раскрыта высокая маневренность малых предприятий и их особенность реагирования на спрос потребителей, способность к быстрому внедрению новой техники и технологии, созданию новых производственных мощностей и лучшему их использованию. При исследовании данной статьи использованы различные методы экономического анализа и ряд методов научного познания объекта.

Ключевые слова: *малый и средний бизнес, инвестиции, рабочие места, мировой опыт, региональные особенности, гибкость, становление и развитие, рыночные условия.*

ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT PECULIARITIES OF SMALL AND MIDDLE SCALE BUSINESS IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Has shown the experience work of small enterprises abroad and in our country there is given some of its advantages before huge enterprises. Discovered the high flexibility of small enterprises and its response peculiarity to the demand of consumer, ability to fast implementation of the new techniques and technologies, creation of new productive powers and their better usage. In researching of the given article were used various methods of economic analyze and some methods of scientific cognition of the object. The article considers regional peculiarities of organization, establishment and development of small and middle scale business its place in the economy of the Kyrgyz Republic.

Key words: *small and middle scale business, investments, working places, world experience, regional peculiarities, flexibility, establishment and development, market conditions.*

Дүйнөлүк рыноктогу атаандаштыктын күч алган шарттарында Кыргызстанда атаандаштыкка туруштук берүүчү продукцияларды өндүрүү маселеси абдан курч абалга жетти. Кандай гана мамлекетте болбосун, ири ишканалар менчиктин формасына карабай, ошол мамлекеттин экономикасынын негизин түзөт.

Бирок тажырыйба көрсөткөндөй ири ишканалар ар дайым эле жеке керектөөчүлөрдүн талаптарын канааттандыра албайт. Анткени керектөөчүлөрдүн жеке өзгөчөлүктөрү ар кандай болгондуктан чакан гана ишкана ал өзгөчөлүктөрдү тез арада эске алып, керектүү буюртмаларды ыкчам аткарууга жөндөмдүү.

Дүйнөлүк практика көрсөткөндөй чакан ишканаларды иштетүү экономикалык жактан абдан максаттуу ,айрыкча аз көлөмдөгү буюмдарды чыгаруу, жардамчы өндүрүштү тейлөө, соода тармактарында элге кызмат көрсөтүүдө ийкемдүүлүккө ээ.

Чакан ишканаларды өнүктүрүү жер-жерлердеги өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен аймактардагы товарларга, тейлөөлөргө болгон муктаждыкты жеринде чечип, жергиликтүү материалдык жана эмгек ресурстарын натыйжалуу пайдаланууга өбөлгө түзөт. Чакан жана орто бизнес ишканаларын аймактарда уюштуруу ошол жердин үрп- адаттарын жана улуттун

маданий мурастарын сактоого шарттарды жаратат.

Биздин мамлекеттеги тажырыйба көрсөткөндөй ачык социалдык- экономикалык, улуттук- психологиялык, демографиялык, географиялык, жаратылыш- климаттык жана башка аймактык айырмачылыктарды эсепке албаган өнүгүү саясаты эртели-кеч кыйроого учуроосу шексиз.

Кыргызстандын экономикасын өнүктүрүүдө жогоруда көрсөтүлгөн аймактык өзгөчөлүктөрдү көңүлгө албоо, өлкөнүн комплекстүү өнүгүүсүнө терс таасирин тийгизип, эмгек ресурстарын натыйжалуу колдонуусун төмөндөттү. Анын натыйжасында социалдык маселелерде көйгөйлөр курчуп, ички миграциялар күчөдү, элдердин жашоо деңгээлиндеги көрсөткүчтөрдө ажырымдар жаралды.

Өлкөдөгү топтолуп калган экономикалык жана социалдык маселелерди чечүү максатында, эмгекке болгон кызыгууну арттырууда болгон каражаттарды жана мүмкүнчүлүктөрдү колдонуу - рыноктук экономикага өтүү, каатчылыктан чыгуунун натыйжалуу жолу экендигин белгилейбиз.

Экономиканы турукташтыруу, баарынан мурда экономиканын түзүлүшүнө өзгөртүүлөрдү киргизүү, кайрадан карап чыгуу деңгээлинен көз карандылыгын айтмакчыбыз.

Экономиканын түзүмүн кайрадан өзгөртүп чыгуу маселесин чечүү учурда ири гигант ишканалардан эмес, кичи жана орто бизнес ишканаларынан көз каранды экендигин рыноктук экономика практикасы ырастады.

Кичи ишканалардын түйүнүн уюштуруу мезгилдин төмөндөгүдөй зарылчылыгынан келип чыгууда:

- биринчиден, рыноктук экономикага өтүү шарттарында ишканалар менен уюмдардын банкротко учурашы айкын болду. Ошол эле учурда жабылып жаткан ишканалардын ордуна кичи жана орто ишкердик ишканаларын ачуу жүздөгөн жумуш орундарын камсыз кылат;

- экинчиден, рынок чөйрөсүндө пайда болгон чакан ишканалар ири ишканалардын ордун алмаштыруу менен алардын өзгөчөлүктөрүнө жараша элге керектелүүчү товарлар рыногун өзгөртөт, жакшыртат, чарба инфраструктураларынын өнүгүшүн тездетет;

- үчүнчүдөн чакан ишкердик экономиканын инновациялык комплексинин негизин түзө баштайт;

- чоң эмес, тар багыттагы ишканалар жаңылыкка тез көнүшөт, жаңы нерселерди өндүрүшкө ыкчам киргизет жана сатууга тез чыгарышат, жаңы эле чыгарылган продукцияларын керектөөчүлөргө жана ири ишканаларга өз учурунда жеткирип берүүнү ырааттуу жолго коёт;

- төртүнчүдөн, биргелешкен чакан ишканаларды куру менен чет элдик капиталды өндүрүшкө тартуу маселелери оңой чечилет. Анткени чакан ишканаларды өркүндөтүүгө дүйнөлүк каржы инвестицияларынын ченеми менен алганда бул каражаттар ири суммадагы каражаттар катары эсептелинбейт, демек тобокелчиликтер азаят.

Чакан жана орто ишмердик эмнеси менен ири бизнестен артыкчылыкка ээ деген суроо жаралат?

Алар:

- салыштырмалуу кыска мөөнөттүн ичинде долбоордогу кубаттуулукту өздөштүрүү жана

ишке киргизүү;

- рыноктук шарттарга тез көнүгүү жана башкаруу жөнөйкөйлүгү;

- өндүрүштүк технологияны өздөштүрүү, продукциянын түрлөрүн иштеп чыгуудагы ийкемдүүлүк;

- чийки заттарды, даяр продукцияны ташуудагы чыгымдардын аздыгы;

- энергия, чийки зат, эмгек ресурстарын, иштетилген калдыктарды кайрадан иштетүү жөндөмдүүлүгү;

- ар түрдүү продукциялар менен райондордун өзүн-өзү камсыздоосу, чакан ишканаларды экологиялык чөйрөнүн өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен куру, аймактардагы социалдык маселелерди чечүү артыкчылыгы, адамдардын башка шаарларга жана чет мамлекеттерге иш издеп чыгып кетүү агымын азайтуу [3].

Мамлекетибиздеги жана башка өлкөлөрдөгү жыйналган тажырыйбалар чакан жана орто ишкердик багытында негизги тапшырмаларды аныктап, кайрадан уюшулуп жаткан ишканалардын маселелерин чечүүдө.

Анчалык көп суммадагы каражаттарды чыгымдабастан, элге керектелүүчү товарлардын көп түрлөрүн иштеп чыгаруу өндүрүшүн кенейтүү мүмкүнчүлүгү, рыноктун талабына ылайык иштеп чыгаруу багытын өзгөртүп, жергиликтүү ресурстарды пайдалануу артыкчылыктарына ээ.

Чакан жана орто ишканалар аркылуу, айрыкча тейлөө чөйрөсүнө үй жумушундагыларды, майыптарды, студенттерди, пенсионерлерди негизги иш убактысынан тышкары учурларда тартса болот. Эмгек ресурстары ашыкча болгон кээ бир аймактарда ачылган чакан ишканалар кошумча жумуш орундарын түзүү менен социалдык чыңалуулардан бир кыйла жеңилдетет.

Чакан ишканалар өндүрүлгөн товарларды жана тейлөө кызматтарын керектөөчүлөргө тез жакындатат, аны менен бирге кичи шаарлардын жана айылдардын маселелерин чечишет. Андан сырткары ири өнөр жай борборлорунан четки айыл жерлерине буюмдарды жеткирүүдө ташуу чыгымдарын азайтат, ар кандай деңгээлде тиричилик өткөрүп жаткан адамдардын жашоо шарттарын теңдөөгө өбөлгө жаратат. Экономикадагы ушундай абал өндүрүштү ырааттуу жайгалышына, ири шаарларыбыздын ыксыз чоюлуп -көбөйүшүнө тоскоолдук коёт.

Адамдардын материалдык жана каржы каражаттарынын бир бөлүгү мурда өздүк керектөөлөргө жумшалса, эми чакан ишканалардын өндүрүшүнө тартыла баштайт.

Чакан жана орто ишкердүүлүк «көлөкө экономикасын» болтурбоого бөгөт коёт. Бирок учурдагы кырдаалдар көрсөткөндөй мамлекеттик салык жана социалдык саясат туура уюшулбагандыгы жана натыйжалуу башкарылбагандыгынан чакан жана орто ишкердик чарбалары «көлөкө экономикасынын» үлүшүнө айланган учурлары жок эмес.

Тейлөө кызматтары менен алектенген кичи ишканалар, айрыкча, эмгек акыны эсептөө жана төлөп берүү маселесинде кызматчылардын тизме курамын толук көргөзбөгөндүгүндө, анткени алар социалдык чегерүүлөрдүн өлчөмү кыйла сумманы түзөөрүн айтышат. Анын натыйжасында салык жана социалдык тутумдары коррупцияланууга бараары шексиз экендигин белгилеп кетмекчибиз.

Кичи бизнес ишмердиги адамдардын ишкердик жан- дилин козгойт, ээлик кылуу сезимин

ойготот, аткарган иштерине жоопкерчиликти арттырат.

Кичи ишканалардагы кайра өндүрүү процесстери ири ишканаларга салыштырганда аз убакытты талап кылат. Жаңы продукциянын долбоорун иштеп чыгуу жана аны өндүрүү мөөнөтүнүн чукул кыскалыгы, техникалык жабдуу жана өндүрүш багытын өзгөртүүгө кеткен чыгымдар салыштырмалуу аз болгондугу, ошондой эле салымдардын тез аранын ичинде өзүн-өзү актап бүткөндүгүнөн чакан жана орто бизнес ишканалары рынокту товарлар жана тейлөө кызматтары менен ыкчам толтуруу рычагы катары саналууда.

Рынок шарттарында жогоруда айтылгандар чакан ишканаларды көбөйтүүнүн алдын алуу негиздерин аныктайт [2].

Биздин мамлекетибизде чакан ишканаларды калыптандырууда төрт факторго көңүл буруу зарыл:

- биринчиден, мамлекеттик бюджеттен чакан жана орто ишкердикти өнүктүрүүнүн программаларын каржылоо мүмкүнчүлүктөрү чектелүү;

- экинчиден, чакан ишканаларды ишке киргизүүдө жогорку технологиялык деңгелди өздүк күч менен камсыздоо;

- үчүнчүдөн, чакан ишканалардын ишмердүүлүгүнүн инновациялык мүнөзүн жана каржылык каражаттарынын жетишпегендигин ар кандай тобокелчиликтерден сактоодо өлкөдө өнүккөн камсыздандыруу жана насыялоо тутумдарынын жоктугу;

- төртүнчүдөн, ушул убакка чейин ишмердүүлүктү жүргүзүүдө рынок шарттарына ылайык жетишээрлик деңгээлде тажырыйбанын аздыгы, аны алып кетүүдө адистердин таңкыстыгы.

Андан сырткары чакан жана орто ишмердикте өлкөбүздүн аймактарындагы социалдык, маданий жана жаратылыш-климаттык өзгөчөлүктөрдү көңүлдөн чыгарбоо зарыл.

Мисалы, бизде бүгүнкү рынокко кирүү-тарыхый мезгилдерден болуп келген элдик кол-өнөрчүлүк, устачылык, зергерчилик, оймочулук унутта калган өнөрчүлүктөрдү кайра жаратуу жана алардын негизинде жаңыланууларды ишке киргизүү саналат.

Чет элдик жана өзүбүздүн алдынкы тажырыйбаларыбызды колдонуунун негизинде өлкөдө чакан ишмердиктин өнүгүүсүнө кызыктыруу, чарба жүргүзүүнү реформалоонун бирден бир негизги багыты болуп саналат.

Бүтүндөй алганда жогорудагы айтылгандар мамлекетибиздин экономикасына жаңы жүз берип, жөнгө салынуучу рыноктук экономиканы калыптандырууга, өнүгүүсүнө кошумча факторлорду киргизүүнү шарттайт.

Учурда өлкөнүн экономикасынын ички дүң продукциясынын 46% чакан жана орто ишкердик ишканалары камсыздайт. Дүйнөлүк практикада бул көрсөткүч 80-85 % түзөт. Алдыга коюлган тапшырмаларды аткарууда кичи жана орто бизнес ишканаларын мамлекетибиздин экономикалык интеграциялоосуна ийгиликтүү тартуу үчүн экономикалык, укуктук жана уюштуруучулук шарттарды камсыздоо кичи жан орто ишкердикти мындан ары өнүгүүсүнө айкын жол жаратат [3].

Өлкөнүн аймактарын көтөрүү, тийиштүү мыйзамдарды кабыл алуу кичи жана орто бизнестин иштөөсүн өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт.

Ар бир областта жана райондордо өздөрүнүн ресурстарын колдонулуусу кажет. Айрыкча, кичи жана орто бизнестин тактоо критерийлерине көңүл буруп, аймактык өзгөчөлүктөрдү

эсепке алуу менен экономиканын бул түзүмүн дүйнөлүк стандарттарга ылайыкташтыруу зарыл.

Рыноктук экономиканын түзүлүштөрүнүн калыптануусун башталышы мамлекеттик колдоого муктаж. Бул жерде эч нерсени ойлоп табуунун кажети жок, болгону дүйнөлүк тажырыйбага таянуу жетиштүү.

Адабият:

1. Краюхин, Г. А. Малые предприятия в условиях рынка [Текст] / Г. А. Краюхин, А. Д., Гурорье. – Ташкент: Узбекистон, 1991.
2. Созидатели будущего [Текст] // Слова Кыргызстана. – 2007. - № 10.
3. Наша надежда и опора // Реформа. Международный ежеквартальный научный экономический журнал. – 2007. - № 4 (36).

УДК:331.101.262

Сайпидинов И.М.

кандидат экономических наук, доцент, Ошский технологический университет

Кадырова Т.К.

преподаватель, Ошский технологический университет

ЕВРАЗИЯЛЫК ЭКОНОМИКАЛЫК СОЮЗДУН БИРДИКТҮҮ ВАЛЮТАСЫН ТҮЗҮҮНҮН КЕЛЕЧЕГИ

Евразиялык экономикалык союзга дүйнөлүк экономикалык субъект катары эл аралык идентификацияланган өзүнүн валютасы керек. Бул кадам ЕАЭСинин мүчө өлкөлөрүнүн финансылык долларга көз карандылыгынын таасирин азайтып, финансылык иммунитетин көтөрөт. Изилдөөнүн предмети болуп: жалпы финансылык базарды түзүү процессиндеги интеграциялык союзга мүчө өлкөлөрдүн капиталдарынын эркин жүгүртүлүшүн талдоо. Изилдөөнүн максаты Евразия экономикалык союздун бирдиктүү валютасын жаратуу жана алардын мамлекеттин экономикасындагы позитивдик таасирин өлкөлөрдүн экономикасында изилдөө. Бирдиктүү Евразиялык экономикалык валютаны түзүү, мүчө өлкөлөрдө көптөгөн талашсыз артыкчылыктарды камсыздайт. алмаштыруу институттарын жоюу, ар түрдүү мүчө мамлекеттердин мекемени башкарууну жеңилдетүү номиналдык жана реалдуу ставканын процентин теңдөө. Эң негизгиси америкалык долларды экономикалык Евразия союзунун мейкиндигинен сүрүп чыгарууга мүмкүн болот жана эл аралык резервдик валютага айланат.

Негизги сөздөр: Евразиялык союз, бирдик валюта, монетардык саясат, валюталык курс, төлөө системасы, валюталык себет, резервдик валюта, эмиссиялык борбор.

ПЕРСПЕКТИВЫ СОЗДАНИЯ ЕДИНОЙ ВАЛЮТЫ ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА

Евразийскому экономическому союзу, как субъекту мировой экономики для международной идентификации нужна своя валюта. Этот шаг способен повысить финансовый иммунитет стран-членов ЕАЭС от долларовой зависимости, уменьшив тем самым негативный эффект от внешнего влияния. Предметом исследования является анализ интеграционных процессов по формированию общего финансового рынка для обеспечения свободного движения

капитала между государствами-членами союза. Целью исследования является изучение теоретических основ создания единой евразийской валюты Евразийского экономического союза и их позитивные последствия для экономик стран региона. Создание единой валюты Евразийского экономического союза обеспечит странам-участницам множество неоспоримых преимуществ: упразднение обменных институтов; упрощение управления предприятиями в разных государствах Союза; уравнивание номинальных и реальных ставок процента. Самое главное будет способствовать вытеснению американского доллара из экономического пространства Евразийского союза и станет одной из международных резервных валют.

Ключевые слова: евразийский союз, единая валюта, монетарная политика, курс валют, платежная система, корзина валют, резервная валюта, эмиссионный центр.

PROSPECTS OF CREATION OF COMMON CURRENCY OF EURASIAN ECONOMIC UNION

Eurasian Economic Union as a subject of the world economy for the international identification needs its own currency. This step can increase the financial immunity of Members of the Eurasian Economic Union from dollar dependency, thereby it may decrease the negative effect of external influence. The subject of investigation is the analysis of integration processes on forming of the common financial market for providing a liberalized capital movement between the states with members of the Union. The aim of the research is to examine the theoretical bases of creating the single European currency and their positive effects for Economics Euro Union countries. The creation of the single currency of the European Economic Union countries will provide a lot of indisputable advantages, simplification of business management in different countries of the Union, the equation of the nominal and real rates of percent. The most importantly will promote replacement of the American dollar from the economic space of the Eurasian Union and will become one of the world reserve currencies.

Key words: European Union, single currency, monetary policy, currency value, payment system, currency basket, currency reserve, share center.

Евразийскому экономическому союзу, как субъекту мировой экономики для международной идентификации нужна своя валюта. На сегодняшний день, по нашему анализу, финансовая инфраструктура, необходимая для создания единой валюты Евразийского экономического союза, только формируется. В рамках развития Евразийского экономического союза предусматривается проведение согласованной валютной политики, гармонизация законодательства в сфере финансового рынка и формирование общего финансового рынка для обеспечения свободного движения капитала между государствами-членами союза.

Единый финансовый рынок даст заметный экономический эффект. **Создание единой евразийской валюты** - это последняя ступень монетарной интеграции в рамках евразийского экономического союза [1]. Единая валюта будет пользоваться спросом внутри стран союза, сокращая тем самым использование местных валют и доллара в торговых расчетах. Этот шаг способен повысить финансовый иммунитет стран-членов ЕАЭС «Евразийский экономический союз» от долларовой зависимости, уменьшив тем самым негативный эффект от внешнего влияния. Прежде чем страны ЕАЭС подойдут к этому рубежу, необходим достаточно долгий период настройки, в ходе которой могут быть пройдены несколько стадий. Это переход на взаимные расчеты в национальных валютах,

координация валютных и монетарных политик, взаимная увязка курсов национальных валют и, наконец, введение единой валюты и создание единого эмиссионного центра, т.е. Центрального банка ЕАЭС. В качестве примера можно взять страны Западной Европы, которые продвигались к решению задачи создания монетарного союза в течение 25 лет: сначала в рамках «валютной змеи», потом при помощи механизма обменных курсов Европейской валютной системы и, наконец, в формате валютного союза. Создание зоны евро в целом было выгодно для стран Европы. Это и снижение межстрановых рисков, и углубление европейского финансового рынка, и интенсификация взаимной торговли и инвестиций. Снизилась зависимость стран Европы от расчетов в долларах США [2].

Высокий уровень колебания курсов национальных валют стран ЕАЭС, и текущая экономическая обстановка подталкивают к созданию единой валюты. Национальные валюты стран ЕАЭС де-факто сильно зависят от российского рубля. Каналов передачи рисков много - от экспорта-импорта и денежных переводов трудовых мигрантов. Это убедительный повод рассмотреть вопрос о валютно-финансовой интеграции. Поскольку фактически валютные курсы стран союза, так или иначе, корректируются вслед за российским рублем, то целесообразно сделать этот механизм прозрачным и регулируемым. Валютно-финансовая интеграция является оправданным и закономерным шагом на пути развития и укрепления ЕАЭС. Формирование единых правил валютного регулирования и платежно-расчетных операций, скоординированной монетарной и фискальной политики даст массу преимуществ для экономик стран союза. Интенсификация взаимной торговли - лишь одно из них, другой большой плюс - благотворное влияние на развитие общих финансовых рынков и их совокупную эффективность. Как правило, введение единой валюты снижает затраты при торговых операциях и позволяет «импортировать» экономическую стабильность. Проведение согласованной монетарной и фискальной политики может привести к ликвидации межстрановых валютных рисков в ЕАЭС. Снизятся издержки и риски взаимных инвестиций за счет стабилизации инфляции и процентных ставок, понизится цена заимствования, что особенно важно для экономик малых стран ЕАЭС [3].

Некоторые эксперты предлагают сделать российский рубль единой валютой ЕАЭС, это облегчило бы экономическое взаимодействие при снижении уровня зависимости от традиционных валют доллара и евро. Мы считаем, что рубль – не самый лучший вариант, поскольку его устойчивость прямо пропорционально зависит от стабильности цен на энергоресурсы, т.е. нефти. Стоимость рубля и казахского тенге зависит от стоимости баррели нефти, если стоимость нефти падает, то соответственно падает курс рубля и тенге к доллару и наоборот, если стоимость нефти дорожает, то соответственно укрепляется курс рубля и тенге к доллару. По данным 2015 года более 50% доходной части бюджета Российской Федерации и более 80% доходной части бюджета Республики Казахстан формировались за счет экспорта энергоресурсов. У экономик России и Казахстана есть свои чувствительные моменты: - зависимость национальных валют от нефтяных цен; - цены на марки нефти, экспортируемых этими странами устанавливаются, не в России и Казахстане, а в валюте и в тех странах, где правила игры определяет англо-саксонская политическая элита; - нет собственной платежной системы, почти все страны ЕАЭС пользуются зарубежными

платежными системами, например, VISA, MASTERCARD.

Таким образом, российский рубль на данный момент очень уязвим и финансовый рынок России нестабилен. А единая валюта — это формула очень тонкой настройки, предполагающая несколько слагаемых: валюта должна быть стабильной, финансовый рынок развитым, должен быть единый центр эмиссии и согласованная национальная финансовая политика. В свое время президент России ставил задачу перед правительством задачу, чтобы российская марка нефти продавалась в рублях и на российском сырьевом рынке. Это задача была почти не выполнена, думаю, что политическая элита России не хотела портить тогдашние хорошие отношения с США, т.к. Америка препятствует всем инициативам, направленным на продажу нефти в других валютах. В те годы, когда цена на нефть была высокой, а доллар дешёвый, актуальность по экспорту нефти в рублях носила формальный характер [4].

При создании единой валюты думаю, что будут учитываться параметры экономик всех стран членов союза, как нечто среднее из совокупности 5-нациоанльных валют стран Евразийского союза, наподобие структуры индекса доллара или бивалютной корзины в России. Процентное соотношение той или иной валюты будет определяться от значимости экономики конкретной страны для ЕАЭС в целом. В данной таблице мы предлагаем свой вариант процентного соотношения корзины единой евразийской валюты.

Таблица 1 – Структура корзины единой евразийской валюты

№	Наименование валюты	Доля в %
1	Российский рубль	82
2	Казахский тенге	12
3	Белорусский рубль	3
4	Армянский драм	0,6
5	Кыргызский сом	0,4

По нашим предварительным подсчетам существенное влияние при формировании структуры корзины единой валюты будут влиять экономики России и Казахстана.

На данный момент в рамках ЕАЭС формируются концепции по созданию единой нефтяного, газового рынков. Здесь, думаем, необходимо надо заложить экономическую основу единой евразийской валюты, чтобы цены на нефть, газ устанавливались в единой валюте евразийского союза и торговались на сырьевых рынках расположенных на территории стран союза. По результатам 2015 года Россия заняла первое место по производству и экспорту пшеницы в мире. Поэтому, учитывая возможности Казахстана, можно создать биржу по торговле пшеницы на территории стран ЕАЭС, где котировки цен на пшеницу можно установить в единой валюте ЕАЭС. Продажа нефти, пшеницы и других товаров стран евразийской союза в единой валюте будет способствовать его укреплению как региональной и резервной валюты. Если проанализировать состав золото – валютных резервов центральных банков мира, то львиная доля приходится на доллар. Суть золото - валютных резервов заключается в обеспечении той валютой, которая должна обеспечить государству оплату за поставку импортных товаров в среднем за 6 месяцев. Плюс резервы необходимые для поддержания устойчивости национальной валюты. На сегодняшний день

более 60% расчетов в рамках международной торговли осуществляется в долларах, поэтому большинство центральных банков вынуждены иметь в резервах доллар США. На данный момент в России внедряется **Национальная платежная система «Мир»**, которая должна заменить в будущем зарубежные платежные системы VISA, MASTERCARD на территории России и должна стать единой платежной системой стран Евразийского экономического союза [5].

Создание единой валюты Евразийского экономического союза должно обеспечить странам-участницам множество неоспоримых преимуществ и на основании исследования мы пришли к следующим **ВЫВОДАМ**:

1. Упразднение обменных и комиссионных институтов;
2. Упрощение управления предприятиями в разных государствах Союза;
3. Уравнивание номинальных и реальных ставок процента и самое главное будет способствовать вытеснению американского доллара из экономического пространства Евразийского союза и станет одной из международных резервных валют.

Литература:

1. **Коротченя, В. М.** Введение единой валюты в ТС [Текст]: соответствие критериям теории оптимальных валютных зон / В. М. Коротченя // Проблемы прогнозирования. – М., 2014. - № 2. – С. 78-80.
2. **Волков, А. М.** Теория оптимальных валютных зон и асимметрические шоки: практические аспекты на примере европейской валютно-финансовой интеграции [Текст] / А. М. Волков // Проблемы современной экономики. – М., 2010. - № 2. – С. 46-49.
3. **Малинина, Е. В.** К вопросу о формировании единого валютного пространства на территории СНГ [Текст] / Е. В. Малинина // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. – М., 2014. - № 3. – С. 134-136.
4. **Кошкарров, А.** Рублевый разбор [Электронный ресурс]: от чего и как сильно зависит курс российской валюты. – М. РБК, 2016. – Режим доступа: http://www.rbc.ru/finances/21/03/2016/56e6a2579a7947a452c7781c?from=rbc_choice. – Загл. с экрана.
5. **Шестопал, О.** «Миру» – мир [Электронный ресурс]. Национальная платежная система привлекает иностранцев / О. Шестопал. – М.: Коммерсантъ, 2016. – Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc/2895654>. – Загл. с экрана.

V. ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК: (208) (575.2)

Укуева Б.К.

доктор педагогических наук, профессор, Ошский государственный университет

МАНАСЧЫЛЫК ӨНӨР ЖАНА АНЫН СЫРЫ

Аталган макалада касиеттүү манасчылык өнөрдүн сыры, манасчылардын бул өнөрдү аркалап калышынын себеп, натыйжалары жөнүндө сөз болот. Касиеттүү бул өнөрдүн сексенден ашык өкүлдөрүнүн кереметтүү өзгөчөлүктөрү, кайып касиеттерин аздектей билиши, бул өнөргө өтө аяр мамиленин керектиги, эгер аны асырап сактай албаса, анын аягы өкүнүч менен бүтөөрү тууралуу айтылды. Ошондой эле жогорудагы ойлорду аныктоо үчүн залкар жана айрым манасчылардын өмүр, чыгармачылыгынан мисалдар келтирилди. Өзгөчө бул маселени чечмелөөдө көбүнчө залкар манасчыларыбыздан болгон Сагымбай Орозбаков менен Саякбай Каралаевдин чыгармачылык өнөрканасына токтолунду. Макаланын аягында бул өнөрдү өнүктүрүү үчүн жумурай кыргыз элинин түп көтөрө киришүүсү сунуш катары берилди.

Түйүндүү сөздөр: Манас, манасчы, өнөр, кайып, касиеттүү, таасир, аян, түш көрүү.

ИСКУССТВО СКАЗАНИЯ ЭПОСА МАНАСА И ЕЕ СЕКРЕТЫ

В данной статье отражается таинственность освоения свойств манасчи их причины и результаты качества манасоведения. Таинственные свойства и отличия восьмидесяти с лишним манасоведов, берегущих священные свойства, к этим качествам необходим тонкий подход, если его тщательно не беречь, то исход будет печальным. Чтобы уточнить выше изложенные мысли были приведены примеры о творчестве и жизнедеятельности некоторых манасчи. В основном были использованы материалы из творчества знатных манасчи такие как Сагымбай Орозбаков и Саякбай Каралаев. Статья подытожена тем, что предложено о необходимости беречь и в дальнейшем развивать качества и свойства манасчи сообща всем единым кыргызским народом.

Ключевые слова: Манас, манасовед, навык, утерянный, влияние, видение, сновидение, видеть сон.

THE MANAS IS OWN GIFTED TALANT AND HIS MYSTERIOUS

In this article given the mystery mastering of features of manaschy, their causes, and results. Mysterious features and differences of more eighty of his members, sacred features be required necessary. We must keep it carefully further for uor generation. In order to prove the explain ideas were given the examples about creativity and activity of some manaschy. Basiacally, there were using materials from the creativity of well –known manaschies as a Sagymbay Orozbekov and Sayakbay Karalaev. In this article summarized that all the Kyrgyz nation must keep and develop the quality and features of manaschy forever.

Keywords: Manas, manasoved, skill, lost, influence, vision, dream to dream.

Кыргыз элинин маданий жашоосундагы сырдуу көрүнүш – манасчылык өнөр. Бул кубулуш манасчыга аян аркылуу берилээри бизге байыркы доорлордон бери белгилүү. Бул касиеттүү көрүнүшкө сарсеп салып карап, аны кыргыздардын тарыхый, же гендик эс - тутуму, купуя сырдуу билими десек да болот. Анткени байыртадан эле ата-бабаларыбыз өзүлөрүнүн менталдык билимине таянып манасчылык касиети – өнөрү адамдардын руханий жан дүйнөсүн

тазалап, аны аруулантуучу касиетке ээ деп эсептешип, жогорку аң-сезим менен байланыштуу программа катары карашкан. Ошондуктан, эзелтеден манасчыларды өзгөчө касиетке ээ адамдар катары кабылдап баалашкан. Анткени алар табиятынан табигый бир нече касиетке ээ болушкандыгын: Сагымбай Орозбак уулу, Азиз өмүр уулу, Мамбет Чокмор уулу, Шаабай Азиз уулу, Кааба Атабек уулу–эмчи-домчулук, Келдибек Карбоз уулу, Саякбай Карала уулу–жайчылык, ал эми дээрлик манасчылардын баардыгы–көзү ачык жана экстрасенсордук, келечекти алдын ала айтуучулук, мыкты элчи, руханий жактан көсөм жана саясий башчылардын кенешчилери катары таанылышкандыгын Назар Болот уулунун, Чоюке Өмүр уулунун, Балыкооз Кумар уулунун өмүр-таржымалын чагылдырган тарыхтан билебиз. Өзгөчө он тогузунчу кылымдын залкар манасчыларынын бири Тыныбек Жапый уулу манасчылык менен кошо бир эле мезгилде саясий лидерликти аркалоо менен бирге тынымсейит уруусунун бийи катары кызмат аткаргандыгы да белгилүү.

Кыргыздардын бул салттуу кайып кубулуштарындагы манасчылык касиети – менталдык (акыл-эстик), материалдык, руханий деңгээлдерди чагылдыргандыгы менен өзгөчөлөнүп, бул кубулуш манасчыга аян аркылуу берилгендиги бизге байыркы доордон бери белгилүү.

Дүйнө жүзүндөгү элдердин биринде да кездешпеген бул кайып касиет кыргыздарды жүздөгөн жылдар бою коштоп келе жаткандын өзү эле кыргыз эли кут-таберик даарыган эл экендигин дагы бир жолу айгинелейт.

Манасчылар табиятынан манасчы болуп төрөлбөйт. Ага бул касиет Улуу Күчтүн Ээси–Алла Таала тарабынан берилет. Улуу Күч өзү сүйгөн пендесине гана бул өнөрдү ыроолойт. Чындыгында “бул өнөр али андап түшүнүлө элек бир жагы али жандырмагы чечиле эле табышмактуу сыр, ажайып кубулуш экендиги. “Манасты “Манас” кылып, тузун татытып турган кудуреттүү, купуя сырдын манасчылык өнөрдүн маңызында жаткандыгы”,-деп [1] таанууга эмнеге болбосун.

Аян алуу – манасчылыкка багытталуучу жол гана болбостон “реалдуу шарттан келип чыккан факт” [5]. Анткени аян алуу–түш көрүү процессин чала манасчыдан тартып, залкар манасчыларга чейин баштан өткөргөндүктөрүн тастыкташат. Бул касиет бир гана кыргыз элинде эмес, дүйнө жүзүндөгү элдердин арасында да кездешкендигин Академик В.М. Жирмунский: ”Англосаксондук ырчы Кедмонду түш көрүүдөн кийин ырдоонун жана айтуучулуктун кызык жөндөмүнө ээ болгондугун, мындай өзгөчөлүккө Орто Азияда, түрк, Түштүк Сибирь элдериндеги айтуучулар да кирет”-деп белгилесе, [4] Владимирцев В.Я.: “Монгол-ойроттордо да баатырдык эпопеяларды аткаруучулар, сөзсүз түш көрүшүп, ажыдаардын падышасынан аткаруучулук жөндөмдүүлүк алышкандыгын билдиришет”-дейт [3]. Ал эми, “казактардын болочоктогу ырчыларынын түшүнө экинчи бир чоң акын кирип, аны акын болгун деп үндөйт. Жаш жигиттин түшүнө кирген акын “тандап алгын” деп анын алдына домбра же бир буюм-тайым коет. Акын боло турган жигит буйдалбай туруп домбраны тандап алат”. А өзбектердин айтуучуларында шыктын жаралышы башкача талкууланат. ”Жөнөкөй эле койчу– болочоктогу бакшы кой кайтарып жүрүп көлөкөлөп, бактын түбүнө уктап калат. Түшүнө бейтааныш адам кирип, (көбүнчө мусулман ыйыгы) колуна музыкалык аспап берет. ”Ырдагын сен бакшы болосун,”-дейт. Ойгонуп кетсе, жанында эч ким жок, жалгыз жаткан болот. Оозун ачса эле ыр чубуруп турат. Мындай ишеним түркмөндөрдө да бар” [6].

Залкар манасчы Сагынбайдын аялы Мария апа:” Ак селдечен, ак көйнөкчөн бир адам ар дайым Сагымбайдын жанында отурса отуруп, жатса жатып, бирге болоор эле. Сагымбай кара сакал кезинде, ал да кара сакал, Сагымбайдын сакалы буурул болгондо, анын да сакалы буурул болду”. Мен Сагынбайдан: “Жаныңдагы кишиң ким”-деп сураганда, “тим жүр”, жети жашымда ошол киши пайда болду, ошондон баштап эле мага акындык келди” -деген, деп эскерет. Демек, белгилөөчү нерсе, мындай касиеттүү көрүнүш Гомердин заманынан бери эле белгилүү болуп келе жаткандыгы.

Дагы бир кызык жагдай, эгер, ошол аян алып, түш көргөн талант (манасчыбы, ырчыбы) мурда бул кесип менен шүгүрлөнбөгөндүгүн айтып аны кабыл алуудан баш тартса, кабыл ал деп жаткан адам: “Билесин! Айтам де! Эгер айтпасаң, бизге чет болосун! Же өзүң мерт болосун”-деп, зордукташат. Ошондуктан ал айтуучу каалайбы, каалабайбы баары бир Манасты айтууга милдеттүү экендигинин бир мисалы “Караколдун Кереге-Таш деген жеринде Абдылда деген адамдын түшүнө Манас кирет да: “Мени айт”-деп кыйнай берет. Бирок ал “Манас” айтууну намыс көрүп болбой коет. Нечен ирет кайталап: “Сен айтпасаң, соо болбойсуң”-деп ишаарат берет. Ал баягысындай эле болбой коет. Акыры Манас түшүндө тигинин мойнун сууруп кетет. Аны элдин баары билчүү экен. Бир топ убакка көк кытан моюнданып кылжыйып жүрөт да акыры көп узабай өлөт” [2].

Сагымбай Орозбак уулунун кыздары Токтобүбү, Бурулбүбү да “Манас” айтышкан, бирок үй-бүлөлүү болгондон кийин алар биринчиден мезгил талабына, башкача айтканда ал мезгилдерде үй-бүлөлүү аял киши үйдөн чыгып эл аралап “Манас” айтканга деги эле мүмкүн болбогон, экинчиден, ал кесипти ардактай албай, келген аяндарды кармай албагандыктан, жаш кезинде эле дүйнөдөн кайтышкандыгы.

Мындай аян-түш көрүүнүн коркутуу, зордуктоо иретинде болгондугун залкар манасчыбыз Саякпай Каралаев Б.Шамшиевге берген маалыматында мындайча эскерет: ”Мен Ысык-Көлдүн жээгиндеги Ак-Өлөң айлында (азыркы Тоң районуна) 1894-жылы карапайым кедей үй-бүлөдө туулганмын. Энем тоодо бөрү карагат терип жүрүп, жылаанды тепсеп алат да, коркконунан мени ара төрөп коет. Он жети жашка келгенче Манас оюма да келген эмес. Жөнөкөй айыл балдарынын бириндей эле бой тарттым, ырчылык өнөрүм башкалардай эле анча мынча жамакчылыктан ашпаган. Бир жолу орозо айында жарамазан айтып акча табуу үчүн Кочкорго бардым. Укмуштууда көп таптым. 19 сөлкөбай түштү. Ал кезде бир сөлкөбайга бир кой келчү. Үйгө Орто-Токойдогу токой-черди аралаган жол менен кайттым. Кийин ал жерге суу сактагыч курушту. Караңгы кирип калгандыктан ал жерге түнөп калууну туура таптым. Токой четине түшүп, атымдын ээр-токумун алып, чоң таштын түбүнө байлап койдум. Түндө курсагым ачканда ойгонуп кеттим. Көзүмдү ачсам укмуш! Күүгүмдө атымды таштын эмес, кардай аппак өргөөнүн жанына байлаганымды байкабаган окшойм. Өргөөнүн жылчыгынан сыртка жарык нур чарчап турат. Ойлонуп отурбай ошол ак өргөөгө барып, босогодон үйдүн ичин карадым. Анда ажайып сулуу аял отуруптур, төрдө жайылган дасторкондо өмүрүмдө көрбөгөн сонун даамдар жайнайт. Баягы аял кол жаңсап, мени дасторконго чакырды. Сүйүнүп кеттим. Ал кезде жыланаяк жүрчүмүн, өтүк эмес, чарыгым да жок эле, ушунчалык жарды жашаганбыз. Бирок сулуу зайып мээримдүү жылмайды. Ошондо мен тартынчаактыгымды жеңип, дасторконго тизелеп жылып бардым. Каныкей энебиздин (ал экенин сезип турдум) колунан кымыз куюлган

чоң аякты алайын деп колумду эми сунганымда, күтүүсүздөн кулак тундурган добуш чыкты. Үрөй учурган бороон-чапкын каптап келди. Коркконумдан тышка чуркап чыктым. Тыштан көргөнүм жүрөгүмдү түшүрдү: бет маңдайымда төбөсү көккө тийген алптар ат бастырып туруптур. Ажайып зор тулпарлардын таноосунан от-жалын чыгат, ортодогу эң айбаттуу баатырдын көзүнөн чагылган жаркылдайт. Ал айкөл Манастын өзү экен. Бирок мен ошол учурда ал экенин биле элек болчумун. Ошондо Манастын жанында турган ак сакалдуу карыя мага минтип бакырды:” Чөгөлө иттин баласы!”. Мен ага чейин эле жер титиреп жатканда өйдө тура албай тизелеп калганмын. Бакай (Бул Ааламдын Атасы Бакай эле) укпай жатат деп ойлобосун деп жерге жата калдым. Анан аксакал карыя атынан түшүп, жерден жыгач кесе менен кум сузуп алды да, менин оозума такады, жегин деп. Жебестигимди билдириш үчүн тиштенип алып, башымды чулгудум. Ошондо Кыргыздын атасы Бакай кабагын бүркөп, башымды бекем кармап өзүнө бурду. Көзүмө тик арап: “Мен бергенди жутуп алышың керек, анан Манасты даңазалап айтып каласың. Оозунду ач коркпо”, -деди. Мен тиштенбей, оозумду ачтым эле, Бакай кеседеге кумду сала баштады. Ысык кум тилимди, таңдайымды куйкалап, тамагым кыстыгып чыкты. Сыноодон жакшы өтөйүн деп, баарын дароо жутуп алмакчы болдум. Бирок жута албадым. Кум кекиртегиме кептелип, дем ала албай калдым. Көзүмдөн жаш агып баратат, Бакай атаны карасам, ачууланып алыптыр. Мен эмне кылаарымды билбейм. Каарданган аксакал камчынын сабы менен кумду тамагыма шыкай баштады. Ажалым жеткен экен го деп ойлодум. Дагы бир аз түртсө тамагым айрылып, камчы денемди тепчип кетчүдөй! Өлөөрүмө кайыл болуп, эстен танып баратып болгон күчүмдү жумшадым да, акыры кумду жутуп алдым. Ошондо кум кандайдыр бир таттуу нерсеге айланып, ичимди ушунчалык сонун жылытып, тулку боюмду мемиретти. Кийинчерээк, 1918-жылы М.В.Фрунзенин армиясындагы ыктыярдуу отряддын курамында Букарага барып, өмүрүмдө биринчи жолу бал жеп көргөнүмдө Бакай Ата жедирген таттуу кумду эстедим.

Көзүмдү ачсам, Бакай мындай дейт: «Эртең Орто-Токойдон чыгып бара жатканыңда бир ак, бир кара кой айдаган кишини көрөсүң. Булар сен курмандыкка чалчу койлор. Битирленбей, ал кишиге Кочкордон алган акчанды бүт бойдон бер да, үйүңө жөнө. Барганда ошол эки койдун айылдын аксакалдарына союп берип, айкөл, жеңилбес Манастын арбагына кызмат өтөө үчүн бата тиле. Анан жарым үнүң чыкпай калаарын унутпа. Коркпо, кийин үнүң жакшы чыгат: шаңдуу, уккулуктуу чаалыкпас добушка ээ болосун» – деп айтып бүтөөр замат Бакай көздөн кайым болду. Эртеси ойгонуп карасам, атым чоң таштын түбүнө байланып турат, эч кандай ак өргөө да, алптар минген тулпарлардын изи да жок! Булактан жүз чайып, жолумду уланттым. Орто-Токойдон чыгып, азыр плотинанын бургусу орнотулган туштагы аска ташты айлана бергенде алдымдан эки кой айдаган киши чыкты. Койлордун бири ак, бири кара. Оозум ачылып калды. Эмне болгонумду билбейм, бирок эч сөз баштап отурбай эле белбоомдогу акчанын баарын ошо кишиге кармата салдым. Ал, албетте, абдан таңыркап, акчаны алган бойдон качып жөнөдү. Мени акылынан азган бирөө деп ойлоду окшойт. Үйгө келгенде, Бакай Ата айткандай кылып, ошол эле күнү айыл аксакалдарын сыйладым. Бекер ашты ким жакшы көрбөсүн. Биздин аксакалдар мен курбандыкка чалган койлордун этин жырғап жешип, ынтыга тойгон соң, бата беришти.

Манас менен Бакайды көргөнүмдү булдуруктап айтканыма көпчүлүгү ишенбегени сезилип

турду.

Эртеси мен тилден калдым. Тилимди кыймылдаткандай болом, бирок эч нерсени сүйлөй албайм. Үйдөгүлөр мени шектүү көрүп калышты. Бир жумадан кийин үйүмдөн чыгып кетүүгө туура келди, анткени айылдагылардын баары мени сөөмөйү менен көрсөтүшүп, кээ бир балдар мени таш менен урганга чейин барышты. Өзүм дале акылымдан азып бара жаткандай сездим. Тоого чыгып кетип, кез келген нерселерди: тамыр, кээде тузакка түшкөн коен, кыргоол кармап жеп жан бактым. Ошентип алты ай өттү. Бир күнү эртең менен тоо бүркүтүнүн канатынын шуулдаганындай добушунан ойгондум. Жин тийгендей калтырап, титиреп калыптырмын. Көрсө, тилим чечилген экен, бирок буркан-шаркан түшүп сүйлөгөнүмдү токтото албайм. Сөздөр оозуман куюлат, эмнени айтып жатканымды өзүм да билбейм. Манас жөнүндөгү айрым сөздөрдү гана түшүнөм. Коркуп кетип, үйгө чуркадым. Үйдө атам камчысын алып, жаагым басылмайынча жон талаштыра сабай берди. Ошентип мен манасчы болуп калдым”, -дейт.

Манасчылык өнөрдүн экинчи бир сыры – үйрөнүү, таалим алуудан келип чыккандыгы. Анткени, “устаттан билим алуу, кесиптин ички сырын өздөштүрүү–жеке эле манасчыларга эмес, акын-ырчылардын чыгармачылыгына дагы мүнөздүү көрүнүш. Негизинен ыр түзүүнүн техникасын, тема тандоонун ыгын өздөштүргөн ырчылардан айырмаланып, болочок манасчы устатынан эң алды менен эпостун мазмунун, окуялардын өнүгүш тартибин, курулуш ыгын үйрөнөт”, - [7] деп белгиленгендей чындыгында манасчылардын манасчылык өнөрүнүн калыптанып, өнүгүшүндө устаттардын ролу чоң болгон. Ал устаттар чоң манасчылар гана болбостон, көпчүлүк мезгилде ата-энеси, кээде бир туугандары да болгону бизге тарыхтан белгилүү. Мисалы Тянь-Шандык манасчы Жаңыбай Кожек уулунун атасы, чоң атасы, бабасы да манасчы болгон. Чүйлүк чоң манасчы Балыктын уулу Найманбай да манасчы, атактуу Ысык-Көлдүк Чоюкенин бир тууганы Азиз Өмүр уулу “Манас” айтып, өз өнөрүн уулу Шаабайга өткөргөн. Ысык-Көлдүк манасчы Мамбет Чокмор уулу манасчылыкты агасы Эшимбек уулу Доңузбайдан үйрөнүп айтып калган. Түштүктүн Өзгөнүнөн болгон Көккөз уулу Лаппаздын тогуз атасы манасчылык кесипти аркалашкан. Тойчубек манасчынын балдары Дыйканбек менен Алмабек бул өнөрдү атасынан үйрөнгөн. Актан Тыныбеков да манасчылыкты атасы Тыныбектен алгандыгы эл арасына дайын.

Жогоруда белгилеп өткөндөй залкар манасчы Сагымбай Орозбак уулунун агасы Алишер, уулдары Аманкул менен Жаманкул, кыздары Токтобүбү менен Бурулбүбү да “Манас” айткандыгы белгилүү. Ал эми залкар манасчы Келдибек Сагымбай, Доңузбай, Мамбеттин таякеси болгон. Демек буга караганда манасчылык өнөрдүн терең сырында–династиялык жана гендик байланыштын да таасири бар экендиги байкалат. Анткени бул өнөр берилген адамдар кудурети күчтүү Алладан берилгендиктен, ал Улуу Күчтүн ээси бул ыйык кесипти өзү сүйгөн адамдардын айланасынан кетиргиси келбегендигинин дагы бир белгисиби деген ойдун туткунуна жетеленесин.

Жыйынтыктай келгенде оюмду манасчы Таланттаалы Бакчиевдин төмөндөгү сөзү менен жыйынтыктагым келет: “Манас” – бул жан азык, ал эми манасчы ошол жан азыкты алып жүрүүчү адам. Манасчы, “Манастын” кайып дүйнөсү менен элдин ортосундагы көпүрөө. Мына ошол кайып дүйнөдөн берилген касиетти туура жана оң жакка, тагыраак айтканда элдин бакыбат жашоосу үчүн колдонуу учуру келди”. Бул чындык. Ошондуктан бул жалгыз

кыргыз элине келген кут – касиетти жумурай журт – кыргыз эли сактап калуу үчүн кам көрүүгө киришели.

Адабият:

1. **Акаев, А.** Манас – кыргыз рухунун өчпөс жылдызы [Текст]. Манастан мамлекеттүүлүккө карай / А. Акаев. – Б.: Учкун, 1995. – С. 12-13.
2. **Акындар чыгармачылык тарыхынын очерки.** – Ф.: Илим, 1988. – С. 47-48.
3. **Владимирцев, В. Я.** Монголо-отроцкий героический эпос [Текст] / В. Я. Владимирцев. – М.: Наука, 1923. – С. 38-39.
4. **Жирмунский, В. М.** Легенда призвания певца [Текст]. Сравнительное литературоведение / В. М. Жирмунский. – Л.: Наука, 1923. – С. 398-400.
5. **Жумалиев, К.** Манас таануу [Текст]. (Манасчылар жана анын варианттары) / К. Жумалиев. – Бишкек, 2011. – С. 19-21.
6. **Исмаилов, Е.** Акыны [Текст] / Е. Исмаилов. – Алма-Ата, 1995. – С. 43-56.
7. Манас энциклопедия [Текст]: в 2-х т. – Б.: Мурас, 1995. – С. 12-14.

УДК 81–11(575.2)

*Тентимишова А.К. – преподаватель, Кыргызско-Узбекский университет
Абакулов Р.А. – преподаватель, Кыргызско-Узбекский университет*

“ЭМГЕК” КОНЦЕПТИ ИДИОМАЛАРДА

Бул илимий макалада топтоштуруу жана жалпылоо ыкмасынын колдонуу менен кыргыз тилиндеги “Эмгек” концепти катышкан фразеологиялык бирдиктер системалаштырылып, алардын тематикалык түрлөрү аныкталат жана аларды автор 10 микро топко бөлүп көрсөтөт. Талданып жаткан фразеологизмдерде бир нече майда маанилер (социалдык маани, мифологиялык маани, эмоционалдык маани, апыртуучу маани), белгилүү бир фразеологиялык айкаштын курамында гана колдонулуучу түшүнүксүз сөздөр (карч, машбалдак, айкүр, ызар ж.б.) жана оозеки сүйлөшүү кебибизде сейрек кездешүүчү, колдонулуусу чектүү лексемелар да (акыбет, өтөө, кезиге, үдөө) бар экендигин белгилейт. Ошондой эле изилденип жаткан фразеологизмдерге сөз түркүмдөрү боюнча жүргүзүлгөн чакан грамматикалык анализдин да жыйынтыгы берилет.

***Негизги сөздөр:** концепт, эмгек, идиома, фразеологиялык бирдиктер, когнитивдик-тилдик каражаттар, борбор, жака-бел, номинант.*

КОНЦЕПТ “ТРУД” В ИДИОМАХ

В этой научной статье, применяя метод сбора и обобщения, систематизируются фразеологические единицы с концептом “Труд” в кыргызском языке, определяются их тематические виды, и автор их разделяет на 10 микро группы. Также автор подчеркивает, что этим фразеологизмам присущи мелкие значения (социальное значение, мифологическое значение, эмоциональное значение, фантастическое значение), непонятные слова (карч, машбалдак, айкүр, ызар и т.д.), применяемые только в составе определенных фразеологических единиц и лексем, редко встречающиеся в разговорной речи и с ограниченной областью

применения (акыбет, өтөө, кежиге, үдөө). Также даются результаты проведенного небольшого грамматического анализа исследуемых фразеологизмов по частям речи.

Ключевые слова: концепт, труд, идиома, фразеологические единицы, когнитивно-языковые средства, ядро, периферия, номинант.

CONCEPT “LABOR” IN IDIOMS

In this paper, using the method of collection and compilation of systematized phraseological units with the concept of “Labor” in Kyrgyz language, defined by their thematic views and the author divides them into 10 micro-groups. The author also stresses that this phraseological units inherent to small meaning, meaningless words, used only in the specific phraseological units and words, rare in colloquial speech and limited usage context. Also, given the results of a small study of grammatical analysis of phraseology in parts of speech.

Key words: concept, labor, idiom, phraseological units, mentality, cognitive-linguistic facilities, core, periphery, nominee.

Фразеологизмдер – улуттук маданиятты, менталитетти чагылдырган баалуу булак. Калктын эмгекке байланыштуу, кол өнөрчүлүк, устачылык, дыйканчылык, каада-салт, ырым-жырым, адеп-ахлакка, жалпы эле жашоо образына байланыштуу көз карашы фразеологизмдерге сиңген. Фразеологизмде калктын маданий өнүгүүсүнүн узак процесси камтылуу менен, анда маданий жоболор, стереотип, архетиптер кеңири орун алат (*жанды жанга уруу, куурай башын сындырбоо, басмайылы чечилүү ж.б.*).

М.Дж. Тагаев өзүнүн «Полипарадигмальное описание морфемики и словообразования» аттуу эмгегинде фразеологиялык бирдиктин тутумунда маданий маалымат кеңири камтылаарын белгилеп, «Носителем культуроведческой информации является слово, фразеологическая единица, произведения фольклора, текст, историческая личность. Из перечисленных единиц главным объектом культуроведческого анализа стали фразеологические единицы, которые в коллективной памяти народа наделены символическим, образно-метафорическим значением. Синтезируя архетипические и прототипические смыслы в языковых формах, фразеологизмы определяют ментальность и поведенческие нормы людей, относящихся к данному языку» деген ойду айткан [1]. Ошентип, фразеологиялык бирдиктерди изилдөө аркылуу тилде камтылган улуттук лингвомаданий түшүнүктөрдүн мейкиндигин аныктоого болот.

Изилдөөнүн жүрүшүндө биз “Эмгек” концептине тиешелүү макал-лакап, учкул сөздөрдөн тышкары 66 фразеологиялык бирдик топтодук. Бул бирдиктерди топтоодо Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров тарабынан жарык көргөн “Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүнөн” жана академик А. Акматалиевдин редакциясы астында басылган “Кыргыз тилинин сөздүгү” аттуу ири эмгектен ж.б. фразеологиялык сөздүктөрдөн пайдаландык. Алардын номинативдик, тематикалык түрлөрүн аныктоо максатында, топтоштуруу, жалпылоо ыкмасынын колдонуп, системалаштырдык, классификацияладык. Жыйынтыгында 10 микро топ бөлүнүп көрсөтүлдү.

I. Берилип катуу иштөө, эмгектенүү, кызмат кылуу: аягы менен тик туруу, баш көтөрбөө, бел чечпөө, жанды жанга уруу - бардык күчү менен, катуу аракеттенүү, тыным албай, иштөө. (*Ойлонолу! Мөөнөттү кыскартыш үчүн жанга жанды уруу керек. Ала-Тоо*), *жанын сабоо, иштин көзүн табуу, кара жанды карч уруу, колу кычышуу, көзү тешилүү,*

көчүгү жер жыттабоо, майын чыгаруу, машбалдак атуу, ойду омкоруп, тоону томкоруу, оту менен кирип күлү менен чыгуу, өлөр-тирилерине карабоо, семичкедей чагуу, тикесинен тик туруу, төбөсү менен кудук казуу – өтө оор эмгек кылуу. (Төбөсү менен кудук казса да, анын жасаган жумушу билинбеди. Ала-Тоо), урушта туруш жок, этеги элек, жеңи желек болуу. Көрсөтүлгөн бардык мисалдарда тыным албай эмгек кылуу, жан аябай эмгектенүү маанилери чагылдырылган.

II. Жалкоолонуу, эмгек кылбай эптеп-септеп жашоо: *ат жалынан табуу, желкеге минүү, кезигеси кер тартуу, куурай башын сындырбоо, мойну жар бербөө, өзүз өлбөсүн, араба сынбасын, өзү бүтөттүк, эшек такалоо* – эч нерсе кылбай, эч иш бүтүрбөй бош жүрүү. (Эми аны байкап калса, силер эшек такалап жүрдүңөрбү дебейби? Тойбаев). Берилген идиомаларда жалкоолук, жалкоолордун иш-аракеттери, кылык-жоруктары таасын мүнөздөлөт. Булардагы бардык маанилер эмгектенүү, талбай иштөө, өз эмгеги менен жан багуу маанилерине карама-каршы келет.

III. Ишти бүтүрүү, аягына чыгаруу: *ийине жеткирүү, колдон чыгаруу – бүтүрүү, акырына чыгуу. (Ишти биротоло колдон чыгардык. Жаш Ленинчил), өтөсүнө чыгуу, таиш талканын чыгаруу, тоону томкоруу, үдөөсүнө чыгуу, ызарга барып келгенсүү, эки иштен бир иш.* Келтирилген сөз айкаштарында эмгек процессинин натыйжасына көбүрөөк басым жасалган. Ар кандай ишти чала кылбастан, аягына чейин жеткирүү, бүтүрүү маанилүү экендиги буларда белгиленген.

IV. Эмгектин натыйжасы, жемиши: *акыбети кайтуу, кызара бөртүү, маңдай тер, маңдай тери кайтуу* – эмгеги колуна тийүү, эмгегинин үзүрүн көрүү. (Ар бир жерди сарамжалдуулук менен бакканда гана андан маңдай тер кайтат. Өмүрбаев), *таман акы, маңдай тер, таман акы, маңдай тери кайтуу, эмгеги сиңген.* Белгиленген мисалдардан эмгектенүү өз жемишин берээрлигин, жасалган мээнеттин акыбети кайтуусун байкоого болот. Буларда да эмгектин натыйжалуулугу биринчи орунда турат.

V. Ар түрдүү: *арам тер, баба дыйкан, башына иш түшүү, ийне менен кудук казгандай, көзү каныгуу, эс алуу.* Берилген мындагы алты идиомада эмгектенүү ишкердигинин түрдүү жагдайлары, ар кыл белгилер жана мифтик түшүнүк көрсөтүлгөн. Аларда эмгектенүү зарылчылдыгына көңүл бурулган эмес.

VI. Жалкоо: *арам тамак, алма быш оозума түш, аяк бошотоор* - бекер оокатка көнгөн, жалкоо. (– Э, аш ичип, аяк бошотоор болдук дечи. Укаев), *жатып ичер.* Көрсөтүлгөн бардык сөз айкаштарында жалкоо, жатып ичер, арам тамак адамдардын мүнөздөрү сыпатталат.

VII. Иштин илгерилеши: *бак конуу, чүкөсү айкүр туруу* – иши онунан чыгуу, иши оңолуу. (Бул өкчөгөн эле чүкөсү айкүр туруп, колу, жабдыгы айланган ким? Чалкан), *ыргыткан ташы өргө кулоо.* Мындагы үч фразеологизмде тең иштин алдына жылуусуна, оңолуусуна жана ийгиликтүү болуусуна басым жасалган.

VIII. Иштин артка кетиши, жүрбөшү: *базары жүрбөй калуу, басмайылы чечилүү* – иши начарлоо, кедери кетүү. (Ишинин басмайылы чечилип калган), *башы жер саюу.* Бул жерде иштин начарлашы, бүлгүнгө учурашы гана айтылат. Мындагы мисалдарда эмгектенүү жөнүндө түз маалымат берилбегендиктен, аларды «Эмгек» концептинин чекебелине кошууга болот.

IX. Жардамдашуу: *кол кабыш кылуу* – жардамдашуу. (Жыйым-терим бүтүп, иш

сээлдегенден бери *Калыйча да кол кабыш кыла баштады*. Саатов), *колун узартуу, колуна кол, бутуна бут болуу*. Чагылдырылган идиомаларда, негизинен, жардам берүүгө басым жасалган, о.э., жардам берүүнү эмгектенүү катары саноого боло тургандыгы дагы көрүнүп турат.

Х. Кимдир бирөөнү иши менен ыраазы кылуу: *ак сүтүн актоо* – энеси ыраазы болгондой кызмат өтөө. (*Апаке, ак сүтүңдү бир кездерде актаар мезгил да келер*. Бектенов), *тузун актоо, эне сүтүн актоо*. Аталган үч туруктуу сөз айкашында эмгектенүү, кызмат кылуу аркылуу кимдир бирөөнүн көңүлүн алуу, ыраазы кылуу маанилүү экендиги белгиленет.

Натыйжада «Эмгек» концептинин фразеологиялык талаасынын ядросун жогорку жыштыктагы 20 бирдикти өзүнө камтуу менен **Берилип катуу иштөө, эмгектенүү, кызмат кылуу** деген микро топ түздү. Жакынкы перифериясына ядролук жыштыкка салыштырмалуу төмөндүрөөк жыштыктагы **Ишти бүтүрүү, аягына чыгаруу (8 бирдик), Эмгектин натыйжасы, жемиши (7 бирдик)** сыяктуу микро топтор таандык болду. Алыскы перифериясынан төмөн жыштыктагы тилдик бирдиктерди өздөрүнө камтуу менен **Иштин илгерилеши, Жардамдашуу, Кимдир бирөөнү иши менен ыраазы кылуу** деген микро топтор орун алды.

Когнитивдик лингвистиканын көрүнүктүү өкүлдөрү З.Д. Попова жана И.А. Стернин ою боюнча, концептин грамматикалык талаасын түзүү жана изилдөө – концепти иликтөөнүн баалуу ыкмасы [4]. Андыктан «Эмгек» концептине тиешелүү топтолгон 66 фразеологиялык бирдиктердин грамматикалык талаасын куруу жана окуп-үйрөнүү, сөз түркүмдөрүнө карата болгон алакасын аныктоо үчүн сөз түркүмдөрү боюнча дагы чакан грамматикалык анализ жүргүздүк. Жыйынтыгында идиомалардын басымдуу бөлүгү ар түрдүү кыймыл-аракеттерди туюнтуп этиштик фразеологизмдерге таандык болду. Ал эми 9 бирдик заттык, предметтик мааниде болуп, зат атоочтук курамга кирди, 3 бирдик субъекттин кыймыл-аракетин, мүнөзүн сыпаттап, сын атоочтук идиомаларга кошулду. Төмөндө биз аларды демонстрациялап кетели:

I. Зат атоочтук фразеологизмдер: *алма быш оозума түш* – кыйналып эмгек кылбаган, даяр оокатка көнгөн, жатып ичер (адамдарга карата), *арам тамак* – жан бакты, жатып ичер, жалкоо, *арам тер* – куру убаракерчилик, текке кеткен аракет, бекер эмгек, *аяк бошотоор* – жатып ичер, жан бакты, жалкоо, *баба дыйкан* – миф. дыйканчылыктын колдоочусу, *маңдай тер* – өз эмгеги менен тапкан нерсе, накта эмгегинен жаралган үлүшү, *өзү бүтөттүк* – иштин жүрүшүнө көңүл бурбай, иштиктүү киришпей таштап коюучулук, *таман акы, маңдай тер* – өз күчү, адал эмгеги, кара жанын карч уруп тапкан мээнет, ийгилиги, олжосу, *тырмак тер* – өз эмгеги, накта эмгеги.

II. Сын атоочтук фразеологизмдер: *жатып ичер* – бекер оокатка көнгөн жалкоо, арам тамак. (*Бирок ошол калың кедей жатып ичер байларга каршы жапырт козголушу керек*. Эсенкожоев), *ийне менен кудук казгандай* – абдан оор, өтө татаал, *эмгеги сиңген* – көп эмгектенген, көптөн бери иштеген, көп жылдык иши менен таанылган, ардактуу, кадырлуу.

III. Этиштик фразеологизмдер: *ак сүтүн актоо* – энеси ыраазы болгондой кызмат өтөө, *баш көтөрбөө* – бир нерсеге өтө берилип иштөө, *кол кабыш кылуу* – жардамдашуу, *оту менен кирип күлү менен чыгуу* – бирөөнүн кол алдында кыңк этпей кызмат кылуу ж.б.

Жогоруда анализденген фразеологизмдерди карап олтуруп, аларда бир нече майда маани бар экендигин байкадык. Алсак, **социалдык маани:** *эмгеги сиңген* – көп жылдык иши менен таанылган, ардактуу, кадырлуу; **мифологиялык маани:** *баба дыйкан* – дыйканчылыктын

колдоочусу; **эмоционалдык маани:** *арам тамак, арам тер, жатып ичер, көчүгү жер жыттабоо* ж.б.; **апыртуучу маани:** *көзү тешилүү, ойду омкоруп, тоону томкоруу, тикесинен тик туруу, төбөсү менен кудук казуу* ж.б. Мындан сырткары алардын арасындагы төмөнкү фразеологизмдердин курамында **түшүнүксүз сөздөр** учурайт: *кара жанды карч уруу, машбалдак атуу, ызарга барып келгенсүү, чүкөсү айкүр туруу* ж.б. Бул жерде *карч, машбалдак, ызар, айкүр* лексемаларынын семантикасы таптакыр түшүнүксүз жана алар «Эмгек» концепти менен кандайча алакада болуп калгандыгы дагы белгисиз. Биз алардын *эмгек* түшүнүгүнө же иштөө процессине болгон байланыш-кагышын аныктоого аракет жасап көрдүк, бирок, тилекке каршы, эч бир лексикографиялык булактан алардын чечмелеништерин таба албадык. Кыязы, алар кебибизде өз маанисинде кенири колдонулбастан, белгилүү бир сөздөрдө гана колдонулуп, фразеологиялык маанини пайда кыла турган сөз айкаштарына тиешелүү. Илимий адабияттарда мындай тутумунда бир компоненти түшүнүктүү, экинчи же үчүнчү компоненттери түшүнүксүз фразеологизмдерди фразеологиялык тизмектер же айкаштар деп аташат [5]. Бул лексемалардын «Эмгек» концептине тиешелүүлүгүн айкындоо кызыктуу илимий проблематиканы жаратып турат.

Ошондой эле, талданган фразеологиялык бирдиктердин арасындагы айрым мисалдарда оозеки сүйлөшүү кебибизде сейрек кездешүүчү, колдонулуусу чектүү лексемаларды байкадык. Мисалы, *акыбети кайтуу, кежигеси кер тартуу, өтөсүнө чыгуу, үдөөсүнө чыгуу, ыргыткан ташы өргө кулоо* сөз айкаштарынын тутумундагы *акыбет (сиңирген эмгек), кежиге (желке, моюндун арты), өтө (бир нерсени аткаруу, иштөө), үдөө (өтөлгө, эсе), өр (айдөөш)* сыяктуу сөздөр.

Жыйынтыктап айтканда, «Эмгек» концептине тиешелүү туруктуу сөз айкаштары, иштөө, эмгектенүү процессин, жалкоону, эптеп-септеп турмуш кечирүүнү, ишти аяктоону ж.б. образдуу чагылдыруучу кепте даяр материал катары колдонулуучу бирдиктер катары кызмат кылат. Аларды когнитивдик жактан анализдеп пропозицияларга, когнитемаларга ажыратуу татаалыраак.

Адабият:

1. **Тагаев, М. Дж.** Полипарадигмальное описание морфемики и словообразования [Текст] / М. Дж. Тагаев. – Б., 2004. – 282 с.
2. **Осмонова, Ж.** Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров. – Б.: КТМУ, 2001. – 519 с.
3. **Кыргыз тилинин сөздүгү** [Текст]. – Б., 2010. – 1108 с.
4. **Попова, З. Д.** Когнитивная лингвистика [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж, 2010. – 314 с.
5. **Сапарбаев, А.** Кыргыз тили [Текст]: 10-11-класстар үчүн окуу китеби [Текст] / [А. Сапарбаев, С. Өмүралиева, Р. Эгембердиев и др.]. – Бишкек: Мектеп, 2003. – 382 с.

VI. ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 378.4

Исаков Т.Э.

кандидат педагогических наук, доцент, Кыргызско-Узбекский университет

БИЛИМ БЕРҮҮНҮ ГЛОБАЛДАШТЫРУУ ШАРТЫНДА КРЕДИТТИК ТЕХНОЛОГИЯ БОЮНЧА ОКУТУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Бул макалада окутуунун кредиттик технологиясын эффективдүү ишке ашыруунун шарттары, негизги принциптери жана алардын өзгөчөлүктөрү талдоого алынып, анын айрым натыйжалары Кыргыз-Өзбек университетинин мисалында берилди. Ошондой эле кредиттик технология негизинен эки субъектке (окутуучу жана студент) таянары баса белгиленди.

Ачык сөздөр: *Кредит саат, кредиттик технология, студенттин жеке окуу планы, силлабус, эдвайзер, тьютор, студенттин өз алдынча иштери, субъект, академиялык мобилдүүлүк.*

ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ ПО КРЕДИТНОЙ ТЕХНОЛОГИИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

В этой статье анализируются условия эффективной реализации кредитной технологии обучения, основные принципы и их особенности и на примере Кыргызско-Узбекского университета даются некоторые его результаты. Также отмечено, что кредитная технология в основном опирается на два субъекта (преподаватель и студент).

Ключевые слова: *Кредит час, кредитная технология, индивидуальный учебный план студента, силлабус, эдвайзер, тьютор, самостоятельная работа студента, субъект, академическая мобильность.*

FEATURES OF TRAINING ON CREDIT TECHNOLOGY OF EDUCATION IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

In this article analyzes the conditions for effective implementation of realization of the credit technology of training, the basic principles and their characteristics and by the example of the Kyrgyz-Uzbek University are some of the results. It is also noted that the credit technology is mainly based on two subjects (teacher and student).

Keywords: *credit hour, credit technology, individual student learning plan, syllabus, adviser, tutor, Independent work of students, subject, academic mobility.*

Өлкөнүн улуттук билим берүү программасын Эл аралык деңгээлде таанытуу, студенттердин жана окутуучулардын академиялык мобилдүүлүктөрүн күчөтүү жана билим берүүнүн сапатын жогорулатуу максатында 2012-13-окуу жылынан баштап биздин республиканын жогорку окуу жайларына окутуунун кредиттик технологиясы киргизилген [3].

Окутуунун кредиттик технологиясы – бул билим алуу (студент үчүн) жана билим берүү (окутуучу үчүн) траекториясынын удаалаштыгын жекече пландаштыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуучу окуу процессин уюштуруунун ыкмасы болуп саналат. Окуп үйрөнүүчү (студент үчүн) жана окутуп үйрөтүүчү (окутуучу үчүн) материалдын көлөмүн мүнөздөөчү окуу

иштеринин эсеп-кысабын «кредит» менен жүргүзүү окутуунун кредиттик технологиясынын маңызын түзөт.

Ал эми «кредит» жана «кредит саат» түшүнүктөрү студент менен окутуучунун окуу ишмердүүлүктөрүнүн көлөмүн өлчөөнүн унифицирленген (бир түргө келтирилген) бирдиги болуп эсептелинет. Окутуунун кредиттик технологиясын ишке ашыруунун сапатынын эффективдүүлүгүн камсыз кылуунун зарыл шарттары болуп төмөнкүлөр эсептелинет [2, 4]:

- кредиттик технологиянын мыйзамдык базасын иштеп чыгуу;
- мамлекеттик стандарттар;
- окуу пландары жана программалары;
- кызматтык инструкциялар;
- окутуунун принциптери жана методдору;
- окутуу процессин уюштуруунун эрежелери;
- студенттин өз алдынча иштерин (СӨИ) уюштуруу ж.б.

Билим берүү системасында кредиттик технологияны колдонуунун максаты төмөнкүлөргө багытталган:

- ата мекендик билим берүү системасын Эл аралык билим берүү мейкиндигине жуурулуштуруу;
- билим берүү процессиндеги субъектилердин (студент жана окутуучу) академиялык мобилдүүлүктөрүн камсыз кылуу.

Жогоруда баса белгиленгендей кредиттик технология эки субъектке таянат: студент жана окутуучу. Бул процессте эки субъекттин тең активдүүлүгү мааниге ээ. Ал эми буга чейинки билим берүү системаларында окутуучу субъект катары эсептелинип, студент болсо объекттин ролун ойноп келген. Ошого байланыштуу кредиттик технология боюнча окутууда субъекттердин академиялык мобилдүүлүгү, субъекттердин жекече траекториясы ж.б. түшүнүктөр кездешет.

Окутуунун кредиттик технологиясы төмөнкүдөй негизги принциптерге негизделет [4]:

- студенттин жекече билим алуу траекториясы;
- окутуучунун жекече билим берүү траекториясы;
- дисциплинаны үйрөнүүдөгү студенттин өз алдынча иштери (СӨИ);
- студенттин академиялык жетишүүсүн жана СӨИни системалуу көзөмөлдөө;
- студенттердин билимдерин баалоо системасы.

Бул принциптердин курамын схемалык түрдө сүрөттөөгө болот (1-сүрөт).

Кредиттик технологиянын бул принциптеринин практикада ишке ашырылыштары тууралуу сунуштар:

1. Студенттин жекече билим алуу траекториясы;

Бул принципке ылайык 1-курстун студенти 5-сентябрга чейин бир окуу жылына өзүнүн жеке окуу планын түзүшү керек. Студенттин жеке окуу планын түзүүдө дисциплиналарды тандоого эдвайзер (академиялык кеңешчи) жардам берет. Экинчи жана андан кийинки курстарда студенттин жеке окуу планы окуу жылдын аягында 20-июнга чейин түзүлүп бүтүшү керек.

1-сүрөт. Кредиттик технология боюнча окутуунун негизги принциптери.

Студенттин жекече окуу планы милдеттүү түрдө окутулуучу дисциплиналардан жана тандоо курстарынан алынып түзүлөт. Ага окуу жылы ичинде өзгөртүү киргизилбейт.

2. Окутуучунун жекече билим берүү траекториясы;

Окутуучу жаңы окуу жылы башталганга чейин өзүнүн окуу жүгүн аныктап, ошого жараша дисциплина боюнча окуу-усулдук комплексин жана силлабусту түзүп даярдайт.

Окуу-усулдук комплекс (ОУК) – окуу планда берилген конкреттүү дисциплинанын окуу-усулдук материалдарынын (ОУМ) топтому болуп саналат. Анын жардамында ошол дисциплина боюнча окуу процесси уюштурулат жана ишке ашырылат. ОУКту түзүүчү база болуп ошол сабактын жумушчу программасы эсептелинет. ОУК ар бир багыт боюнча иштелип чыгуучу жогорку окуу жайларынын билим берүү программасынын бөлүгү болуп саналат.

Силлабус (syllabus) – предмет (дисциплина) боюнча студенттин окуу программасы. Силлабус – курстун толук, ошол эле учурда жыйнактуу баяндалышы. Ал курстун мазмунун жана аны окутууга, үйрөнүүгө тиешелүү болгон бардык суроолорду камтыйт. Ошондой эле курсту окуу менен студент күткөн натыйжалар жана баалоо каражаттары көрсөтүлөт.

3. Дисциплинаны үйрөнүүдөгү студенттин өз алдынча иштери (СӨИ).

Дисциплинанын материалынын көлөмү кредит менен эсептелинет [1]:

1 кредит 30 академиялык саатты түзөт. Ал эми 1 академиялык саат 45-50 минуталык сабак. Бул 30 академиялык сааттын 15 сааты лекция жана практикалык (семинар) сабактарга бөлүнөт, ал эми калган 15 сааты студенттин өз алдынча иштөөсүнө (СӨИ) тиешелүү. СӨИне бөлүнгөн 15 саатка СӨИ (студенттин окутуучунун жардамында өз алдынча иштөөсү) жана студенттин өз алдынча жеке иштөөсү (СӨИ) кирет.

Студенттин өз алдынча жеке иштөөсүн эффективдүү уюштуруу максатында ар бир ЖОЖ студентке тиешелүү окуу-усулдук колдонмону (ОУК) жана силлабусту сунуш кылат. Бул иш кагаздарда СӨИнин тапшырмалары, аларды аткаруунун мөөнөттөрү, отчеттуулуктардын формалары ж.б. зарыл болгон окуу маалыматтар камтылган болот.

4. Студенттин академиялык жетишүүсүн жана СӨИрин системалуу көзөмөлдөө.

Кредиттик технологиянын негизинде окутууда студенттин окуу материалын

өздөштүрүүсүн текшерүү максатында бекитилген жадыбалга ылайык ар бир семестрде экиден кем эмес чектик көзөмөл жүргүзүлөт. Чектик көзөмөл 100 баллдык шкала менен университеттин Окумуштуулар кеңешинин отурумунун негизинде бекитилген атайын критерий боюнча бааланат. Ал 1-таблицада көрсөтүлгөн.

1-таблица – Студенттердин академиялык жетишүүсүн баалоо шкаласы

Рейтинг (баллдар)	Тамгалык тутум боюнча баа	Баанын сандык эквиваленти	Салттык тутум боюнча баа
86-100	A	4,0	Эң жакшы
79-85	B	3,33	Жакшы
71-78	C	3,0	Дурус
63-70	D	2,33	Канааттандырарлык
55-62	E	2,0	Орточо
26-54	FX	0	Канааттандырарлык эмес
0-25	F	0	Начар

Эгерде чектик көзөмөлдөрдүн арифметикалык орточосу 50%дан кем болсо, анда студент бул дисциплина боюнча жыйынтыктоочу сынакка киргизилбейт, анткени ал канааттандырарлык эмес деген баа алып, академиялык карызга ээ болгон болот. Академиялык карызды жоюу боюнча университетте атайын жобо иштелип чыккан.

Сынактан кийин жыйынтыктоочу баа төмөнкү формула боюнча пайыздык көрсөткүч менен эсептелинет:

$$Ж_{баа} = \frac{R_1 + R_2}{2} * 0,6 + C * 0,4(1)$$

Мында, R_1 – биринчи чекиттик көзөмөлдүн пайыздык саны;

R_2 – экинчи чекиттик көзөмөлдүн пайыздык саны;

C - сынак баанын пайыздык көрсөткүчү;

$Ж_{баа}$ – жыйынтык баанын пайыздык көрсөткүчү.

(1)-формуладан көрүнүп тургандай студенттин дисциплина боюнча жыйынтыктоочу баасы чектик көзөмөлдөрдүн жыйынтыгынан көз каранды болот. Жыйынтыктоочу баанын ($Ж_{баа}$) пайыздык көрсөткүчүнүн традициялуу система жана тамгалык системадагы эквиваленттери №1-таблицада берилген.

Кредиттик технологияда студенттин жакшы натыйжаларга жетишүүсү анын өз алдынча иштөөсүнүн системалуулугунан жана сапатынан көз каранды болот.

5. Студенттердин билимдерин баалоо системасы.

Студенттин орточо баллы ар семестрдин жана окуу мөөнөтүнүн аягында окуунун жыйынтыгы боюнча төмөндөгү формула менен эсептелинет:

$$GPA = \frac{\sum_1^n \text{кредит} \times \text{балл}}{\sum_1^n \text{кредиттер}}$$

n - семестрдеги сабактардын саны;

GPA (Grade Point Average) – студенттин жетишүү деңгээлинин орточо эсептелинген баасы.

Университетте төмөнкүдөй көчүрүү баллы белгиленген:

1-курстан 2-курска – 53 кредиттен кем эмес;

2-курстан 3-курска – 113 кредиттен кем эмес;

3-курстан 4-курска – 173 кредиттен кем эмес.

Эгерде студенттин көчүрүү баллы университет тарабынан жогоруда белгиленген баллдан кем болбосо, анда ал курстан курска көчүрүлөт. Ал эми белгиленген баллдан кем болсо, анда ал студент ордунда калтырылат.

ГРАны эсептөөгө студенттин буга чейинки окуган мезгилдеги топтолгон бардык баалары кирет. Ошондуктан ийгиликтүү окуйм деген студент алгачкы күндөрдөн тартып сабактарга үзгүлтүксүз жана активдүү катышып, модулдарды жакшы тапшырып, өз алдынча иштерди системалуу түрдө алып баруу менен кредиттерди максималдуу топтоого аракет жасашы зарыл.

Демек, жогорку окуу жайларда окутуунун кредиттик технологиясын эффективдүү ишке ашырууда төмөнкүлөрдү эске алуу зарыл:

1. Окутуунун кредиттик технологиясын ишке ашыруу негизинен эки субъектке (окутуучу жана студент) таянарын;

2. Окутуунун кредиттик технологиясын ишке ашыруунун зарыл шарттарын (кредиттик технологиянын мыйзамдык базасы, мамлекеттик стандарттар, окуу пландары жана программалары ж.б.)

3. Окутуунун кредиттик технологиясынын негизги принциптерин (студенттин жекече билим алуу траекториясы, окутуучунун жекече билим берүү траекториясы, студенттердин билимдерин баалоо системасы ж.б.)

Адабият:

1. **Асанов, М. А.** Проблемы обеспечения качества высшего образования [Текст]: пособие для работников вузов Кыргызстана / М. А. Асанов. – Ош, 2012. – С. 48-61.
2. **Баум, В. В.** Система зачетных единиц (кредитов) как один из инструментов признания квалификаций [Текст] / В. В. Баум. – М.: РУДН, 2007. – С. 9-12.
3. Гос. стандарт высшего профессионального образования Кыргызской Республики (макет) [Текст]: постановление Правительства КР от 23 авг. 2011 года №496. // Гос. стандарт. – Бишкек, 2011. – С.1-9.
4. **Исаков, Т. Э.** Проблемы реализации принципов Болонского процесса в вузах и пути их устранения [Текст] / Т. Э. Исаков, А. К. Тентимишова. // Сборник материалов II-ой международной НПК «Инновации в образовании: поиски и решения», I том. – Астана, 2015. – С. 223-224.

УДК: 371. 037. 399.

Кадырова М.С.*кандидат педагогических наук, доцент, Кыргызско-Узбекский университет***Айтышова Ж.Т.***старший преподаватель, Кыргызско-Узбекский университет***Хаджаева К.К.***старший преподаватель, Кыргызско-Узбекский университет*

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАГЫ БАЛДАР МЕНЕН ИШТӨӨДӨ ДИАГНОЗ КОЮУ ЖАНА АНЫН УСУЛДАРЫ

Макалада негизинен окуучулардын зээндүүлүгүн изилдеп диагноз коюу көйгөйү каралган. Негизинен зээндүү балдарга кандай балдар кирээрин көрсөтүлүп өтүлгөн. Зээндүү балдар менен иштөө үчүн кандай окутуучу болуш керектигин камтыган. Аларды тарбиялоонун кээ бир жолдорун каралып өтүлгөн. Ошондой эле жөндөмдүү балдар менен иштеп турган окутуучу же тарбиячыга практикалык жолдомо көрсөтүлгөн.

Негизги сөздөр: *Зээндүү, таланттуу, жөндөмдүү, формалдаштырылбаган, ассоциялаштыруу, концентрациялоо, акыл, дифференциалаштыруу, атайын өздөштүрүү, максаттуулук, калыптандыруу.*

ДИАГНОСТИКА И МЕТОДЫ РАБОТЫ С ОДАРЁННЫМИ ДЕТЬМИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

В статье рассматриваются способы выявления одаренности, а также проблемы диагностики умственной одаренности и учебно-воспитательной проблемы, касающимися этих категорий детей. Дан краткий обзор метода, а также некоторых неформализованных способов диагностики. Описан имеющийся опыт подготовки учителей для работы с одаренными детьми. Обсуждаются некоторые вопросы воспитания. Также имеются практические рекомендации для учителей и воспитателей, работающих с способными детьми.

Ключевые слова: *одаренный, талантливые, способный, неформализованный, ассоциирования; концентрация, интеллект, дифференцированный, эрудированный; специализированные, целеустремленным, способствовать.*

PUT SOME DIAGNOSIS AND ITS METHODS OF WORKING WITH THE PRESCHOOL CHILDREN

In this article is considered the diagnostics of mental gift by teaching and educational problems, which is concerning the categories of these children. The brief survey is given, and also some informality methods of diagnostics. The experience preparation of teachers work had been described for work with the gifted children. Here is discussed some questions of education. Also there are practical recommendations for the teachers and tutors which is working with the capable children of preschool.

Keywords: *gifted, talented, capable, informality, associate; concentration, intelligence, differentiated, erudite, specialized, dedicated, contribute.*

В настоящее время наблюдается интерес к проблеме одаренности, к проблемам выявления, обучения и развития одаренных детей и, соответственно, к проблемам подготовки педагогов для работы с ними.

Младший школьный возраст - период впитывания, накопления и усвоения знаний, а

значит важнейшей проблемой нашего общества является сохранение и развитие одарённости. Перед учителями начальных классов стоит основная задача - способствовать развитию каждой личности. Поэтому важно установить уровень способностей и их разнообразие у наших детей, но не менее важно уметь правильно осуществлять их развитие. У одарённых детей чётко проявляется потребность в исследовательской и поисковой активности - это одно из условий, которое позволяет учащимся погрузиться в творческий процесс обучения и воспитывает в нём жажду знаний, стремление к открытиям, активному умственному труду самопознанию.

Сложно оценить действительное значение проявляемых в детстве признаков способностей и тем более предусмотреть их дальнейшее развитие. Нередко обнаруживается, что яркие проявления способностей ребенка, достаточные для начальных успехов в некоторых занятиях, вовсе не открывают пути к действительным, социально значимым достижениям в будущем. Но ранние признаки способностей у детей родителям и педагогам не следует оставлять без внимания, ведь они могут указывать на предпосылки подлинного таланта.

Ошибочно мнение, что ребенок, опережающий сверстников по уровню интеллекта, не будет встречать трудностей в учебе и в жизни -напротив, таких детей ожидают немалые сложности и дома, и в школе. Важно, чтобы родители правильно относились к особенностям своего ребенка [2]. Часто чрезмерное увлечение умственной деятельностью, неестественное для ребенка начальной школы, вызывает у родителей тревогу и озабоченность, и в таком случае важно не обрушить на голову ребенка все свои сомнения и страхи. В других семьях одаренность ребенка как дар, который сулит большое будущее. Ребенком восхищаются, гордятся им, развивая в нем тщеславие и высокое самомнение [1]. Одаренные дети нередко особенно чувствительны к ожиданиям окружающих, их одобрениям и критике. И восхищение, и неприязнь обязательно отразятся в детском сознании. В семье детям с признаками одаренности труднее, чем обычным, независимо от того, восхищаются ли ими без меры или считают странными. Взрослые могут ошибаться в своих оценках, когда встречают у ребенка то, чего они не ожидали.

Но одаренные дети, дети с ранним расцветом интеллекта встречают трудности, непонимание не только дома, но и в школе, где всех учат одинаково, и учение начинается, зачастую, с того, что ему уже не интересно. Именно им, наиболее любознательным, часто становится скучно в классе после первых же уроков. Уже умеющие читать и считать, им приходится пребывать в безделье, пока другие осваивают азбуку и начальные арифметические действия. Конечно, очень многое зависит от того, как ведется преподавание, но как бы педагог не старался относиться к ученикам индивидуально, имея дело с целым классом, он лишен возможности ориентироваться на сильных учеников.

Способные ученики нуждаются в нагрузке, которая была бы под стать их умственным силам, а программа средней школы может предложить совсем немного. Часть детей с ранним подъёмом способностей, в конечном счете, приспособливается к общим требованиям, но это происходит ценой потери своей самостоятельности, любознательности и творческих порывов, и их реальные возможности остаются невостребованными.

Одна из главных черт одаренных детей, которая сильно мешает его дисциплинированной

учебе в школе, - упорное нежелание делать то, что ему неинтересно. Такие дети стремятся заниматься сами, их задевает и обижает, если взрослые пытаются руководить их занятиями [3].

Одним из мнений современных педагогов является то, что для обучения детей с высокими способностями должны существовать специализированные классы или школы. Лучше такому ребенку находится в среде похожих детей и учиться по программам, соответствующим его уровню интеллекта. Кроме того, одаренные дети имеют возможность раньше окончить школу и поступить в институт. Это дает им преимущество - они раньше могут сделать карьеру и достичь творческих успехов на выбранном поприще.

В учебном процессе развитие одарённого ребёнка следует рассматривать как развитие его внутреннего деятельностного потенциала, способности быть автором, творцом активным созидателем своей жизни, уметь ставить цель, искать способы её достижения, быть способным к свободному выбору и ответственности за него, максимально использовать свои способности.

Вот почему методы и формы работы учителя должны способствовать решению обозначенной задачи. Для этой категории детей предпочтительны методы работы: исследовательский; частично поисковый; проблемный; проективный;

Формы работы: классно-урочная (работа в парах, в малых группах), разно уровневые задания, творческие задания; консультирование по возникшей проблеме; дискуссия; игры.

Очень важны: предметные олимпиады; интеллектуальные марафоны; различные конкурсы и викторины; словесные игры и забавы; проекты по различной тематике; ролевые игры; индивидуальные творческие задания.

Эти методы и формы дают возможность одарённым учащимся выбрать подходящие формы и виды творческой деятельности. Выявление одаренных детей проводится уже в начальной школе на основе наблюдений, изучения психологических особенностей, речи, памяти, логического мышления и общения с родителями. Учитель уделяет внимание особенностям развития ребенка в познавательной сфере. Как правило, у одаренных детей проявляются: высокая продуктивность мышления; легкость ассоциирования; способность к прогнозированию; высокая концентрация внимания.

Используя дифференцированный подход, каждый учитель работает над развитием этих качеств. На мой взгляд, для успешного развития способностей одаренных детей условием является подготовка педагогических кадров.

Учитель должен быть: непременно талантливым, способным к экспериментальной и творческой деятельности; профессионально грамотным; интеллигентным, нравственным и эрудированным; владеть современными педагогическими технологиями; психологом, воспитателем и умелым организатором учебно-воспитательного процесса; иметь позитивную Я – концепцию, быть целеустремленным, настойчивым, эмоционально стабильным.

При работе с одаренными детьми необходимо уметь:

Обогащать учебные программы, т.е. обновлять и расширять содержание образования; стимулировать познавательные способности учащихся; работать дифференцированно, осуществлять индивидуальный подход и консультировать учащихся; принимать взвешенные психолого-педагогические решения; анализировать свою учебно-воспитательную

деятельность и всего класса; отбирать и готовить материалы для коллективных творческих дел.

Успеху этого процесса способствуют характерные особенности детей этого возраста: доверчивое подчинение авторитету, повышенная восприимчивость, впечатлительность, наивно-игровое отношение ко многому из того, с чем они сталкиваются. У младших школьников каждая из перечисленных способностей выражена, главным образом, своей положительной стороной, и в этом заключается неповторимое своеобразие данного возраста [4].

Семь принципов специализации учебных программ, применительно к одаренным и талантливым детям разного возраста.

1. Содержание учебной программы для одаренных и талантливых детей должно предусматривать детальное, углубленное изучение наиболее важных проблем, идей и тем, которые интегрируют знания со структурами мышления.

2. Учебная программа для одаренных и талантливых детей должна предусматривать развитие продуктивного мышления, а также навыков его практического применения, что позволяет учащимся переосмысливать имеющиеся знания и генерировать новые.

3. Учебная программа для одаренных и талантливых детей должна давать им возможность приобщаться к постоянно меняющемуся, развивающемуся знанию и к новой информации, прививать им стремление к приобретению знаний.

4. Учебная программа для одаренных и талантливых детей должна предусматривать наличие и свободное использование соответствующих источников.

5. Учебная программа для одаренных и талантливых детей должна поощрять их инициативу и самостоятельность в учебе и развитии.

6. Учебная программа для одаренных и талантливых детей должна способствовать развитию их сознания и самосознания, пониманию связей с другими людьми, природой, культурой и т.д.

7. Учебная программа для одаренных и талантливых детей должна оцениваться в соответствии с ранее обозначенными принципами. При этом особое внимание уделяется сложным мыслительным процессам детей, их способностям к творчеству и исполнительскому мастерству.

Решая вопрос об организационных формах работы с одаренными учащимися, следует признать нецелесообразным в условиях школы выделение таких учащихся в особые группы для обучения по всем предметам. Одаренные дети должны обучаться в классах вместе с другими учащимися. Это позволит создать условия для дальнейшей социальной адаптации одаренных детей и одновременно для выявления скрытой до определенного времени одаренности, для максимально возможного развития всех учащихся для выполнения ими различного рода проектной деятельности, творческих заданий.

Трудно обучать и воспитывать необычных по своему умственному развитию и активности детей, особенно трудно прогнозировать влияние на них учебно-воспитательных воздействий. При этом каждый раз важно учитывать не только индивидуальность, но и возраст ребенка. Чтобы приблизиться к возможности прогноза, обязательен, необходим возрастной подход: нужна ориентировка в тех изменениях психики и самой личности, которые происходят, но

мере того, как дел и становятся старше [5].

Многое в судьбе таких детей будет зависеть от конкретных особенностей обучения и воспитания. Как скажутся на развитии умственных способностей те или иные стратегии обучения? Будет ли найдены мера и такт в воспитании? Незаурядные дети нуждаются в специальных программах обучения и специально подготовленных учителях. При этом, разумеется, развитие ума творческие проявления в огромной степени зависят от формирующихся с годами черт характера, ценностных ориентации, всего склада личности. Здесь исключительно велика роль семьи, учителя, наставника. Наряду с тем, что в некоторых случаях особые способности можно «пробудить», существует и опасность их приглушить, исказить направление развития.

Литература.

1. **Савенков, А. И.** Одарённый ребёнок дома и в школе [Текст] / А. И. Савенков. – Екатеринбург, 1998. – 35 с.
2. **Матюшкин, А. М.** Загадки одаренности [Текст] / А. М. Матюшкин. – М., 1992. – 211 с.
3. **Волков, И. П.** Много ли в школе талантов [Текст] / И. П. Волков. – М., 1989. – 105 с.
4. **Гильбух, Ю. З.** Внимание: одаренные дети [Текст] / Ю. З. Гильбух – М., 1991. – 237 с.
5. **Лейтес, Н. С.** Умственные способности и возраст [Текст] / Н. С. Лейтес. – М., 1971. – 242 с.
6. **Бурменской, Г. В.** Одаренные дети [Текст] / Г. В. Бурменской, В. М. Слуцкого. – М., 1991. – 192 с.

VII. ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 343

Балтабаев А.Т.

соискатель, Омский государственный юридический институт

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СОВЕРШАЕМЫЕ ИНОСТРАННЫМИ ГРАЖДАНАМИ

Данная работа посвящена проведению научно-теоретического анализа уголовной ответственности иностранных граждан, определению актуальных сторон и обоснованию теоретических вопросов о необходимости исследования на основе существующих уголовно-правовых теорий, и тенденций преступности совершаемых иностранными гражданами. Исследование проведено на основе общенаучных методов познания. Определены актуальные вопросы, необходимые для исследования уголовной ответственности иностранных граждан. Результаты исследования могут быть применены при проведении семинаров, тренингов, при разработке методических рекомендаций.

Ключевые слова: преступность, латентность, иностранные граждане, миграция, территория, конституция, уголовный закон.

ЧЕТ ӨЛКӨЛҮК ЖАРАНДАР ТАРАБЫНАН ЖАСАЛУУЧУ КЫЛМЫШТАРДЫ ИЗИЛДӨӨНҮН АКТУАЛДУУ МАСЕЛЕЛЕРИ

Жумуштун негизги максаты – азыркы мезгилдеги өкүм сүрүп жаткан кылмыш укуктук теорияларга, жана чет өлкөлүк жарандар тарабынан жасалган кылмыштуулук тенденцияларынын негизинде, чет өлкөлүк жарандардын кылмыш жоопкерчилигинин актуалдуу суроолорун жана жактарын изилдөөнүн зарылчылыгын теоретикалык суроолорун негиздөө саналат. Изилдөө жалпы илимий усулдардын негизинде жүргүзүлгөн. Чет өлкөлүк жарандардын кылмыш жаза жоопкерчилигин изилдөөнүн актуалдуу суроолору аныкталган. Изилдөөнүн жыйынтыктары семинарларды, тренингерди өткөрүүдө, усулдук сунуштарды иштеп чыгууда колдонулушу мүмкүн.

Түйүндүү сөздөр: кылмыштуулук, латенттүүлүк, чет өлкөлүк жарандар, миграция, территория, конституция, кылмыш мыйзамы.

CURRENT ISSUES IN RESEARCH CRIMES COMMITTED BY FOREIGN NATIONALS

The main objective of work – based on the existing criminal law theories, and trends in crime perpetrated by foreign nationals carrying out scientific analysis teoreticheskogo criminal liability of foreign citizens to determine the best hand and justify teorticheskije questions noebhodimosti research. Research carried out on the basis of general scientific and private scientific methods of cognition. Identified current issues necessary for the investigation of the criminal liability of foreign nationals. Results of the study can be used for seminars, trainings, the development of guidelines.

Key words: crime, latency, foreigners, migration, territory, constitution, criminal law.

Актуальность проблемы обусловлена рядом обстоятельств, ростом преступности иностранных граждан, которые устойчиво наблюдаются в последние годы. Достаточно высоким уровнем латентности таких преступлений, в особенности преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотиков, торговле людьми, организации незаконной миграции и других преступлений, совершаемых организованными группами и сообществами. Причины такого роста заключаются

в географическом расположении Кыргызской Республики, а именно нахождения на пути так называемого «Северного маршрута» транзита наркотиков из Афганистана в страны Европы, наличие спорных территорий между Кыргызской Республикой и государствами, которые граничат с нашей Республикой (Китай, Республика Узбекистан, Республика Таджикистан, Республика Казахстан). Кроме того, невиданно возросли миграционные процессы, вызванные вооруженными конфликтами на межнациональной почве, имевшие место летом 2010 года на юге Республики, отрицательно повлиявшие на экономические реформы, что повлекло рост безработицы и ухудшение жизни значительной части населения республики. И в то же время резко возросло количество иностранных международных организаций, оказывающих помощь по гуманитарной линии, также психологическую и другие виды помощи по выходу из конфликтов.

Помимо этого, в связи с экономическими реформами и переходом к рыночной экономике, резко увеличилось количество безработных, а жизненный уровень значительной части населения значительно снизился, что привело к невиданному росту миграционных процессов, в частности, выезда за границу наших соотечественников для работы, обучения, прохождения воинской службы по контракту и т.д., где они зачастую подвергаются различного рода правонарушениям со стороны иностранных граждан, которые в большинстве остаются безнаказанными.

Также с развитием научно-технического прогресса и достижений человечества в сфере высших технологий, имеется возможность совершения преступлений, находясь на территории других государств, что вызывает необходимость в расширении определения ответственности и за преступления, совершенные за границей, если они направлены против Кыргызской Республики и её граждан.

Но особое значение данный вопрос приобретает с принятием новой Конституции Кыргызской Республики [1]; объявлением Кыргызстана правовым государством с парламентской формой правления, а также коренными изменениями, которые происходят в нашем обществе. Обновление в Кыргызской Республике всей правовой основы государства также охватывает и такую существенную её часть, как уголовное право. Между Кыргызской Республикой и другими государствами активно развиваются новые экономические, политические, культурные и другие связи.

Новый импульс получил процесс демократизации кыргызского общества и на качественно более высокий уровень поднялся вопрос о правах и законных интересах человека.

Некоторые аспекты проблемы исследовались в рамках действия уголовного закона, учеными Российской Федерации М.Д. Шаргородским [2, С. 276-277], А.В. Наумовым [3, С. 35-36] и др.

Отдельным аспектам данной проблемы была посвящена кандидатская диссертация В.П. Цепелева: «Уголовно-правовые и криминологические аспекты борьбы с преступлениями, совершаемыми иностранными гражданами на территории СССР [4, С. 34].

В последние годы преступления, совершаемые иностранными гражданами, а также с их участием, принимают все более опасные формы, которые проявляются в том, что при их совершении используются современная техника, то есть автомашины последних моделей, современные средства связи, огнестрельное оружие, нередки случаи использования формы сотрудников правоохранительных органов и военнослужащих Вооруженных Сил. Нередко эти преступления носят организованный характер.

В соответствии со статьей 6 Уголовного кодекса КР предусмотрена [5] выдача лиц, совершивших

преступления за пределами Кыргызской Республики иностранных граждан и лиц без гражданства. Последняя норма конкурирует с конституционной нормой о предоставлении иностранным гражданам политического убежища.

Проблема преступности иностранных граждан также является частью проблемы территориального действия уголовного закона в пространстве. В Уголовном кодексе сформулированы особенности уголовной ответственности дипломатических представителей иностранных граждан, которые согласно действующим законам и международным договорам неподсудны судам Кыргызской Республики, в случае совершения преступления на территории КР разрешается дипломатическим путем на основе норм международного права (ч. 3 ст. 5) [5].

Все эти нормы создают определенные трудности правоприменительного плана, что свидетельствует о научной и практической актуальности исследования.

В последние годы имеется тенденция роста незаконного использования взрывных устройств, изготовленных из подручных материалов и других взрывных устройств, изготовленных кустарным способом.

Опасность таких преступлений проявляется в том, что, как отмечалось выше, все чаще они носят транснациональный характер и превращаются в проявление международной преступности. Первое место среди преступлений, совершенных иностранцами на территории Кыргызской Республики, занимают такие преступления международного характера, как незаконный оборот наркотиков, контрабанда.

Актуальность исследования также объясняется тем обстоятельством, что Уголовный кодекс Кыргызской Республики 1997 года сформулировал по-новому ряд вопросов ответственности иностранных граждан. Так, в статье 5 Уголовного кодекса сформулирован реальный принцип действия уголовного закона в пространстве, то есть, предусмотрена ответственность всех лиц, совершивших преступление на территории Кыргызской Республики, по Уголовному кодексу КР, ответственность за преступление, совершенное на территории другого государства, предусмотрена по УК КР в том случае, если оно закончено или пресечено на территории Кыргызской Республики [5].

Все эти нормы создают определенные трудности правоприменительного плана, что свидетельствует о научной и практической актуальности исследования.

В связи с этим возникает актуальность исследования привлечения уголовной ответственности иностранных граждан совершивших преступление, в частности, решения вопросов, связанных с правоприменительной практикой; расширение уголовной ответственности за преступления с использованием научно - технических средств на территории другого государства; проведение криминологических исследований преступности, связанные с миграционными процессами; исследования принципа территориальности уголовной ответственности в рамках современных теорий уголовного права.

Результаты исследования могут быть использованы при проведении специальных курсов по уголовному праву, теоретических исследованиях.

Литература:

1. Конституция Кыргызской Республики принята на 12 сессии Верховного Совета Республики Кыргызстан 5 мая 1993 года. Новая редакция Основного закона Кыргызской Республики принята

референдумом (всенародным голосованием) от 27 июня 2010 года. – Бишкек, 2010.

2. Шаргородский, М. Д. Уголовный закон [Текст] / М. Д. Шаргородский. – М., 1949. – С. 276-277.
3. Наумов, А. В. Действие уголовного закона в пространстве Уголовный закон [Текст]. Опыт теоретического моделирования / А. В. Наумов. – М., 1987. – С. 35-36.
4. Цепелева, В. С. Уголовно-правовые и криминологические аспекты борьбы с преступлениями, совершаемыми иностранными гражданами на территории СССР [Текст] / В. С. Цепелева. – М.: Академия МВД СССР, 1988. – 34 с.
5. Уголовный кодекс КР (с изменениями и дополнениями по состоянию на 18.02.2014 г.) О введении в действие настоящего Кодекса см. Закон КР от 1 октября 1997 года № 69. – Бишкек, 2014.

УДК 343

Балтабаев А.Т.

соискатель, Ошский государственный юридический институт

КРИМИНОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СОВЕРШАЕМЫХ ИНОСТРАННЫМИ ГРАЖДДАНАМИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Целью работы является определение основных тенденций и криминологических характеристик преступлений, совершаемых иностранными гражданами на основе статистических материалов. Исследование проведено на основе общенаучных методов познания. Определены наиболее существенные криминологические характеристики преступлений, совершаемых иностранными гражданами и факторы, влияющие на криминогенную обстановку. Результаты исследований могут быть использованы при составлении аналитических отчетов, проведении специальных курсов по предмету криминология.

Ключевые слова: *уголовный закон, иностранные граждане, специальный субъект, транзитные пути, анклав, криминологическая характеристика, континент.*

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЧЕТ ӨЛКӨЛҮК ЖАРАНДАРДЫН КЫЛМЫШЫНЫН КРИМИНОЛОГИЯЛЫК МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Жумуштун негизги максаты – статистикалык материалдардын негизинде чет өлкөлүк жарандар тарабынан жасалуучу кылмыштардын негизги тенденциялары, криминологиялык мүнөздөмөсүн аныктоо саналат. Изилдөө жалпы илимий усулдар аркылуу жүргүзүлгөн. Чет өлкөлүк жарандар тарабынан жасалуучу кылмыштардын маңыздуу криминологиялык мүнөздөмөсү жана криминогендик абалга таасир берүүчү факторлор аныкталган. Изилдөөнүн жыйынтыктары аналитикалык маалыматтарды түзүүдө, криминология боюнча атайын курстарды өткөрүүдө колдонулушу мүмкүн.

Негизги сөздөр; кылмыш мыйзамы, чет өлкөлүк жарандар, атайын субъект, транзиттик жолдор, анклав, криминологиялык мүнөздөмө, континент.

CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS CRIMES WERE COMMITTED BY FOREING CITIZENS IN TNE KYGYZ REPUBLIC

The main objective of work- based on statistical data identify key trends and criminological

characteristics of crimes committed by foreign nationals. Research carried out on the basis of general scientific and private scientific methods of cognition. It identified the most essential criminological characteristics of crimes committed by foreign citizens and the factors affecting the crime situation. Results of the study can be used in the preparation of analytical reports, conduct specialized courses on the subject of criminology.

Keywords: *criminal law, foreign nationals subject's special, transit routes, an enclave, criminological characteristics continent.*

По действующему уголовному законодательству Кыргызской Республики субъектами преступлений могут быть как граждане, так и иностранные граждане, и лица без гражданства (ст. 17 УК) [1].

В теории уголовного права существует термин «специальный субъект» преступления. По мнению Лейкиной и Н.П. Грабовской, выделяются следующие признаки специальных субъектов, характеризующие:

государственно-правовое положение лица (иностранец либо лицо без гражданства); профессиональное положение; должностное положение, особые качества выполняемой работы (ст. УК и др.); демографические признаки – пол, возраст, родственные отношения[2].

Преступления, совершаемые иностранными гражданами, занимают небольшую долю в общем объеме регистрируемых в Кыргызской Республике преступлений, то есть, примерно 3% [3].

Однако они имеют устойчивую тенденцию к их росту, и темпы прироста этой категории преступлений примерно в два раза превышают темпы прироста регистрируемых преступлений в целом. Это, как уже отмечалось, обусловлено серьезными причинами социально-политического и экономического характера.

Во-первых, это большое количество акций гражданского неповиновения (митинги, пикеты, массовые беспорядки, сопровождаемые поломами, мародерством и т.д.), кровопролитные конфликты на межнациональной почве, имевшие место летом 2010 года в Южных областях республики, усилившие миграционные процессы, в том числе проблему беженцев.

Во-вторых, «прозрачность» границ, упрощенная процедура порядка въезда и выезда в Кыргызскую Республику, вызвавшие значительное увеличение преступлений, совершаемых именно гражданами СНГ [3], например, контрабандных правонарушений и преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотиков.

В-третьих, Кыргызская Республика расположена в центре Евразийского континента, на юго-востоке граничит с Китайской Народной Республикой, что несомненно оказывает влияние на экономику государства, а также намного увеличилось количество трудовых мигрантов из КНР.

В-четвертых, наличие нескольких анклавов, расположенных внутри Кыргызской Республики (Сох, Шахмардан, Ворух), а также неохранных границ, автодорог, используемых в качестве транзитных путей гражданами Кыргызской Республики, фактически являющихся территорией других государств, приводит к росту преступлений, связанных с контрабандой и других преступлений, таких как нападения на граждан с целью завладения имуществом, совершаемых гастролерами из сопредельных государств.

В-пятых, общая тенденция к росту некоторых преступлений международного характера, в первую очередь, связанных с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ, незаконным оборотом оружия и контрабандой. Следует отметить, что раскрываемость этих преступлений, в силу общеизвестных причин, является крайне низкой и составляет примерно 20% [3]. Кроме того, структура преступности иностранных граждан отличается значительным разнообразием. В 2010 году нами были изучены обвинительные приговоры в отношении 114 осужденных к лишению свободы, отбывающих наказания в исправительных колониях. В их прошлом значилось 15 составов совершенных ими преступлений. Более двух третей, отбывавших наказание были ранее судимы за незаконный оборот наркотиков (27%), контрабанду (13%), кражу чужого имущества (12%), изнасилование (3%), разбой (2%).

Следует отметить, что более 60% указанного контингента были осуждены за тяжкие и особо тяжкие преступления, около 25% - за насильственные преступления, что свидетельствует о высокой степени опасности этих преступлений.

Лидерство по уровню криминогенности удерживают иностранные граждане, прибывающие в Кыргызскую Республику на работу (30%). Это обусловлено увеличением числа привлекаемых для работы в Кыргызской Республике различного рода специалистов, в особенности в сфере торговли, питания, обслуживания населения и т.д.

Среди изученных правонарушителей оказались граждане 16 стран (23 национальностей), из которых более четверти являлись гражданами Республики Таджикистан, Республики Узбекистан, Российской Федерации, КНР, Афганистана, Индии, Пакистана. Граждане Российской Федерации, Республика Таджикистан лидирует по числу иностранных граждан, находящихся в Кыргызской Республике по причине трудоустройства и занятию бизнесом, а также транзита через территорию нашей республики. Значительную долю иностранных граждан составляют бывшие граждане Кыргызской Республики, получившие гражданство других государств (в особенности Российской Федерации, Республики Казахстан), в последующем пребывающие на территории Кыргызской Республики в связи с посещением родных краев и навещением родственников.

Уровень рецидива среди рассматриваемого контингента правонарушителей составляет низкий уровень-4% осужденных. Это объясняется тем, что после отбывания наказания иностранные граждане, как правило, выдворяются из нашей страны, некоторые, в соответствии с международно-правовыми договорами с другими странами передаются на родину во время исполнения, назначенного им наказания - для его дальнейшего исполнения. Имеются случаи передачи другому государству лиц, содержащихся под стражей, до окончания следствия, имеют место факты так называемого «обмена», когда производится буквальный обмен граждан другого государства, находящихся под следствием, на граждан Кыргызской Республики, содержащихся под стражей в сопредельном государстве (Республика Узбекистан, Республика Таджикистан).

Достаточно высок процент лиц, среди опрошенных иностранных граждан, совершивших преступления по предварительному сговору, что составляет 15%. В основном это касается осужденных за незаконный оборот наркотиков, контрабанду, членов террористических-

экстремистских организаций, что в целом отвечает специфике этих преступлений.

Таким образом, данные о состоянии, динамике, особенностях структуры преступности иностранных граждан, а также о криминологической характеристике совершенных иностранными гражданами преступлений свидетельствует о социальной обусловленности этих преступлений в определенной степени о причинах и как социальной проблемы исследуемых преступлений.

Исходя из проведенных исследований, автор полагает, что криминологическая характеристика преступлений, совершаемых иностранными гражданами, обусловлена рядом факторов:

1. Социально-политическая ситуация в стране (большое количество акций гражданского неповиновения (митинги, пикеты, массовые беспорядки, сопровождаемые поломами, мародерством и т.д.);
2. Упрощенная процедура порядка въезда и выезда в Кыргызскую Республику;
3. Географическая расположенность страны;
4. Наличие анклавов, расположенных внутри Кыргызской Республики;
5. Общая тенденция роста преступлений, связанные с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ, незаконным оборотом оружия и контрабандой;
6. Недостаточная организация охраны государственных границ.

Литература:

1. Уголовный кодекс КР (с изменениями и дополнениями по состоянию на 18.02.2014 г.) О введении в действие настоящего Кодекса см. Закон КР от 1 октября 1997 года № 69. – Бишкек, 2014.
2. **Лейкина, Н. С.** Личность преступника и уголовная ответственность [Текст] / Н. С. Лейкина, Н. П. Грабовская. // Уголовное право. – 2000. - № 4. – С. 45-47.
3. **Статистические данные ИАЦ МВД КР за 2010 год** [Текст]. – Бишкек: ИАЦ МВД КР, 2010.

УДК: 342.1(575.2)

Батырбеков Т.Т.

доцент, Ошский государственный юридический институт

О ЗАКОНОДАТЕЛЬНОМ РЕГУЛИРОВАНИИ ПРОХОЖДЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ В ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНАХ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Данная работа, на основе комплексного анализа действующих нормативных актов, направлена на выявление общих и особых характеристик прохождения службы в различных правоохранительных органах, обозначение особых требований, предъявляемым к лицам, поступающим в службу правоохранительных органов. Исследование проведено на основе нормативного анализа действующих нормативных актов, регулирующих порядок поступления

и прохождения службы в правоохранительных органах. Определены нормативно-правовые основы поступления и прохождения службы в правоохранительных органах, обозначены необходимые критерии поступления в службу правоохранительные органы. Результаты исследования могут быть использованы при проведении лекционных курсов по предмету правоохранительные органы, государственная служба, а также разработке методических рекомендаций.

Ключевые слова: государственная служба, правоохранительные органы, органы внутренних дел, прокуратура, Конституция, права человека, ООН, декларация.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ УКУК КОРГОО ОРГАНДАРЫНДА МАМЛЕКЕТТИК КЫЗМАТТЫ ӨТӨӨНҮН МЫЙЗАМДЫК ЖӨНГӨ САЛЫНУУСУ ЖӨНҮНДӨ

Жумуштун негизги максаты - аракеттеги укуктук актыларды жыйымдуу талдоонун негизинде ар кандай укук коргоо органдарында кызмат өтөөнүн жалпылыктарын жана өзгөчө мүнөздөмөлөрүн аныктоо, укук коргоо органдарына кызматка кирүүчүлөр жана кызмат өтөөчүлөргө коюлуучу өзгөчө талаптарды белгилөө саналат. Изилдөө укук коргоо органдарында кызматка кабыл алуу өтөө тартибин жөнө салуучу аракеттеги ченемдик актыларды талдоонун негизинде жүргүзүлгөн. Укук коргоо органдарында кызматка кирүү жана өтөө боюнча ченемдик укуктук негиздери аныкталып, укук коргоо органдарына жумушка кирүүнүн зарыл критерийлери белгиленген. Жумуштун жыйынтыктары укук коргоо органдары, мамлекеттик кызмат предметтери боюнча лекцияларды өткөрүүдө, усулдук сунуштарды иштеп чыгууда колдонулушу мүмкүн.

Негизги сөздөр: мамлекеттик кызмат, укук коргоо органдары, ички иштер органдары, прокуратура, Конституция, адамдардын укуктары, БУУ, декларация.

ABOUT LEGISLATIVE REGULATION OF PUBLIC SERVICE IN LAW ENFORCEMENT BODIES OF THE KYRGYZ REPUBLIC

The main objective of work- based on a comprehensive analysis of existing regulations to identify common and special characteristics of service in the various law enforcement agencies, to identify specific requirements imposed persons Law enforcement agencies coming into service. The study was conducted based on the analysis of existing normative regulations governing the receipt and transmission service in law enforcement.

Keywords: public service, law enforcement, police, prosecutors, the Constitution, human rights, the UN Declaration.

Государственная служба в правоохранительных органах занимает особое место в механизме управления государством. Система ее нормативно-правовых основ представляет собой такую совокупность элементов, находящихся в отношениях и связях друг с другом, которая образует определенную целостность и единство. И, как всякая другая система, она строится на принципах целостности, структурности, взаимозависимости, иерархичности.

Эффективное ее функционирование - это результат взаимодействия всех структурных элементов системы, обусловленное взаимосвязанностью и взаимозависимостью последних.

В науке проблема исследования правовых основ является достаточно обширной и дискуссионной. В данной статье она будет рассмотрена лишь в той мере, которая необходима для раскрытия правового статуса работников правоохранительных органов и его структурных элементов.

При рассмотрении нормативной основы деятельности правоохранительных органов считаем, что их правовое положение, формы и способы их функционирования регламентируются нормативными актами, образующими правовую основу деятельности этих органов.

В нормативных актах, регулирующих деятельность конкретных правоохранительных органов в качестве правовых основ их деятельности, указываются:

1. В законе «О прокуратуре Кыргызской Республики»: Конституция Кыргызской Республики, специальные законы, международные договоры, приказы Генерального прокурора Кыргызской Республики [2].

2. В законе «Об органах национальной безопасности Кыргызской Республики»: Конституция Кыргызской Республики, специальные законы, другие нормативные правовые акты Кыргызской Республики, международные договоры и иные обязательства Кыргызской Республики [3].

3. В законе «Об органах внутренних дел Кыргызской Республики»: Конституция и законы Кыргызской Республики, специальные законы, другие нормативные правовые акты Кыргызской Республики, международные договоры и иные обязательства Кыргызской Республики, Положение о прохождении службы лицами рядового и начальствующего состава органов внутренних дел Кыргызской Республики, утвержденное Правительством Кыргызской Республики [4].

Аналогичное положение отмечается и по другим правоохранительным органам.

Таким образом, мы видим, что систему нормативно-правовых основ службы правоохранительных органов Кыргызской Республики составляют: Конституция Кыргызской Республики, международные договоры, законы и специальные законы, Указы Президента Кыргызской Республики, Постановления Правительства Кыргызской Республики, а также ведомственные нормативные акты. Практически все названные документы представляют собой нормативно-правовые акты.

Нормативно-правовые акты являются официальными документами строго установленной формы, которые содержат нормативные предписания с указанием адресатам варианта поведения, приняты уполномоченными на то субъектами или органами государства и опубликованы в одном из официальных изданий.

В системе нормативно-правовых основ государственной службы в правоохранительных органах главенствующее место занимает Конституция Кыргызской Республики. Несмотря на то, что Конституция Кыргызской Республики не носит настолько конкретного характера, чтобы полностью регламентировать организацию деятельности всех звеньев государственного механизма, различных его граней, она устанавливает общие принципы деятельности государственного аппарата; служит основанием формирования и деятельности конкретных государственных органов, в том числе и осуществляющих правоохранительные функции; закрепляет структуру государственного механизма, распределяет компетенцию между государственными органами.

Самое непосредственное отношение к осуществлению государственной службы работниками правоохранительных органов имеют следующие установленные Конституцией Республики принципы и положения: основы конституционного строя (ст. ст. 1-15); права и свободы человека и гражданина (ст. ст. 16-59); институт президентства (ст. 64); институт

законодательной власти (ст. 72, 74); институт исполнительной власти (ст. 88-90) суды и правосудие (ст. ст. 93-97, 99-101, 104) [1].

Так, п. 4 ст. 52 (2010 г.) Конституции Кыргызской Республики устанавливает: «Граждане Кыргызской Республики имеют равные права, равные возможности при поступлении на государственную и муниципальную службу, продвижении в должности в порядке, предусмотренные законом. доступ к государственной службе», что означает потенциальную возможность для любого гражданина быть принятым на службу в один из правоохранительных органов. При этом, следует иметь в виду возможность установления определенных требований к возрасту, образованию, квалификации, а также введение некоторых ограничений, обусловленных служебной необходимостью.

Анализ отдельных положений Конституции Кыргызской Республики позволяет сделать вывод о признании института государственной службы, имеющим важное значение в процессе развития кыргызского государства, характеризуемого наличием большого числа различного рода задач и функций. Отсюда вытекает и та значимость института государственной службы в правоохранительных органах, эффективное функционирование которого невозможно без наличия профессионального корпуса кадровых служащих указанных органов. Как видно из вышеизложенного, Конституция Кыргызской Республики является фундаментом системы нормативно-правовых основ государственной службы в правоохранительных органах Кыргызской Республики.

Нормы международного права, по существу, также включаются в систему внутригосударственного права. Так, Конституция Кыргызской Республики устанавливает, что вступившие в установленном законом порядке в силу международные договоры, участником которого является Кыргызская Республика, а также общепризнанные принципы и нормы международного права являются составной частью правовой системы Кыргызской Республики [1]. Это означает гарантию государства своим гражданам и лицам без гражданства, находящимся на территории Кыргызстана по обеспечению прав и свобод, предусмотренных не только внутренним законодательством, но и в признанных нормах международного права.

Таким образом, внутригосударственная нормативная база, взаимодействуя с нормами международного права, испытывает определенное влияние с его стороны на различные аспекты функционирования государственного аппарата и деятельность конкретных государственных органов. Структурная иерархия системы международно-правовых документов предполагает различный уровень их юридического воздействия на внутригосударственное законодательство, что имеет достаточно важное значения для характеристики особенностей влияния различных международно-правовых норм на формирование института государственной службы работников правоохранительных органов, правового статуса последних.

Отдельные вопросы осуществления служебной деятельности работников правоохранительных органов нашли отражение в Кодексе поведения должностных лиц по поддержанию правопорядка, принятом на 34-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН 17 декабря 1979 года, а также в Декларации о защите всех лиц от пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания, принятой резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН 3452 от 9 декабря 1975 года и в Конвенции против

пытках и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания, принятой резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН 39/46 от 10 декабря 1984 года.

В частности, Кодекс предусматривает, что «при выполнении своих обязанностей должностные лица по поддержанию правопорядка уважают и защищают человеческое достоинство, поддерживают и защищают права человека по отношению ко всем лицам» [5], а также определяет, что термин «должностные лица по поддержанию правопорядка» включает всех назначаемых или избираемых должностных лиц, связанных с применением права, которые обладают полицейскими полномочиями на задержание правонарушителей [5]. В нем также определены требования к соответствующим должностным лицам, включающие морально-этические, профессиональные качества, необходимость уважать закон, права других лиц и т.д. Эффективное осуществление положений Кодекса обеспечивается тем, что содержащиеся там принципы находят отражение в национальном законодательстве и применяются на практике по отношению к деятельности всех должностных лиц по поддержанию правопорядка, независимо от их ведомственной принадлежности.

В Декларации ООН говорится: «Подготовка персонала, стоящего на страже соблюдения закона, и подготовка других официальных лиц, которые могут нести ответственность за лиц, лишенных свободы, должна обеспечивать такое положение, при котором полностью учитывалось бы запрещение пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания. Это запрещение должно также, по мере необходимости, быть включено в такие общие правила или уставы, которые касаются обязанностей и функций каждого, кто может иметь дело с содержанием под стражей таких лиц или обращением с ними» [6].

Итак, основываясь на положениях Конституции Кыргызской Республики (ст. 6), нормы международного права являются частью правовой системы нашего государства и, следовательно, их также можно рассматривать в качестве основы формирования различных институтов права, включая и институт государственной службы в правоохранительных органах Кыргызстана.

Следующую ступень в иерархической структуре нормативно-правовых основ государственной службы в правоохранительных органах занимают законы (конституционно-правовые законы, Указы Президента КР). Они имеют решающее значение для правовой организации государственной службы вообще, и в правоохранительных органах в частности. Именно они регулируют наиболее важные отношения, которые возникают в правоохранительной сфере.

Важное значение для организации государственной службы в правоохранительных органах имеют и нормативные акты, в которых непосредственно устанавливаются функции, задачи, компетенция этих органов, формы и методы осуществления их деятельности, взаимодействия с другими государственными органами. Этими актами регулируется деятельность соответствующего правоохранительного органа, определяются основные характеристики правового статуса их работников, служебные полномочия последних [7].

При этом следует подчеркнуть, что в систему правовых основ формирования и деятельности правоохранительных органов входят не только законодательные акты, непосредственно регулирующие их деятельность, но и законы общего действия, кодификационные акты основных отраслей и институтов права.

Законы Кыргызской Республики «О национальной безопасности Кыргызской Республики», «О борьбе с коррупцией», «О правовом режиме чрезвычайного положения», «О порядке организации и проведении мирных собраний, митингов, шествий, пикетов и демонстраций в Кыргызской Республике» и др. составляют первую группу данной классификации.

Вторую группу законодательных актов, составляющих систему правовых основ государственной службы в правоохранительных органах составляют кодификационные акты основных отраслей права. Это обусловлено тем, что они определяют содержание правового статуса физических и юридических лиц, подробно регламентирует порядок решения споров, процедурные вопросы. Например, Трудовой Кодекс Кыргызской республики распространяет свое действие на все трудовые отношения в пределах страны, независимо от вида предприятий, учреждений и организаций и устанавливает общие условия приема на работу, правила составления контракта и увольнения. Все законы, регламентирующие деятельность отдельных государственных служб, должны соответствовать правилам, установленным Трудовым Кодексом. Трудовые споры сотрудников правоохранительных органов рассматриваются судами общей юрисдикции по правилам искового производства.

Гражданский Кодекс Кыргызской Республики регулирует довольно широкую сферу общественных отношений, дает понятие правосубъектности физических лиц, устанавливает пределы осуществления гражданских прав, способы их защиты, правила признания недействительности актов государственного органа, самозащиты гражданских прав, возмещения убытков и т.д. Там же рассматриваются все обязательства, возникающие в следствии причинения вреда, которые распространяются и на сотрудников правоохранительных органов в случае причинения вреда при осуществлении ими служебных полномочий [8].

К следующей группе следует отнести законы, регулирующие отдельные институты права. Это, например, Закон Кыргызской Республики «О пенсионном обеспечении в Кыргызской Республике», который в специальном разделе устанавливает особенности пенсионного обеспечения военнослужащих и сотрудников органов внутренних дел (право на пенсионные выплаты за выслугу лет и их размеры, сроки назначения и осуществления пенсионных выплат, средства на выплату пенсий и т.д.).

И, наконец, последняя группа законов определяет основы правового положения работников правоохранительных органов с точки зрения их принадлежности к государственным служащим. Центральное место среди законов, составляющих нормативно-правовую основу в правоохранительных органах Кыргызской Республики, занимает Закон от 11 августа 2004 года «О государственной службе». Этим законом, устанавливаются правовые основы организации государственной службы в Кыргызской Республике и основы правового положения государственных служащих.

Важное значение для организации государственной службы в правоохранительных органах имеют и нормативные акты, в которых непосредственно устанавливаются функции, задачи, компетенция этих органов, формы и методы осуществления их деятельности, взаимодействия с другими государственными органами. Этими актами регулируется деятельность соответствующего правоохранительного органа, определяются основные характеристики правового статуса их работников, служебные полномочия последних.

К таким правовым актам, закрепляющим правовые основы деятельности, принципы организации и функционирования правоохранительных органов, а также устанавливающим требования, предъявляемые к лицам, назначаемым на должности в указанных органах и их правовой статус следует отнести законы: «Об органах внутренних дел Кыргызской Республики», «О прокуратуре Кыргызской Республики», «Об органах национальной безопасности Кыргызской Республики», «Об органе КР по контролю наркотиков», «О прохождении службы в таможенных органах». Несмотря на имеющиеся различия в содержании, все они объединены общей целью, которая заключается в достижении наибольшей эффективности осуществления компетенции вышеперечисленных государственных органов. При этом, каждый из названных законов имеет свои особенности, обусловленные его конкретным назначением.

Таким образом, организация службы в правоохранительных органах регулируется достаточно большим количеством законодательных актов. Некоторые из них затрагивают лишь общие вопросы, другие же приняты специально для урегулирования определенных направлений служебной деятельности данных органов, но все они находятся в тесной взаимосвязи.

На следующей после законов ступени стоят нормативные акты Президента и Правительства Кыргызской Республики, которые представляют собой властные решения указанных органов по различным вопросам государственной службы в правоохранительных органах страны и соответствуют положениям законов.

Благодаря им становится потенциально возможной практическая реализация норм, содержащихся в законодательных актах.

Однако правовое положение отдельных категорий государственных служащих закреплены в разных законодательных актах.

Так, правовой статус военнослужащих отражен в Законе Кыргызской Республики от 1 июля 1992 года «О статусе военнослужащих».

Правовой же статус сотрудников органов внутренних дел, прокуратуры, таможенных органов, закреплены в нормах законов «О государственной службе», «Об органах внутренних дел Кыргызской Республики», «О прокуратуре Кыргызской Республики», «О прохождении службы в таможенных органах КР» и специальных Положениях о прохождении службы в других органах.

Возможно более логичным было бы объединение этих положений в едином законодательном акте, что отвечало бы в свою очередь интересам эффективного применения норм права. А пока различного рода противоречия продолжают иметь место в нормативно-правовых актах, регулирующих рассматриваемую сферу общественных отношений.

На наш взгляд, необходимо устранить имеющиеся противоречия в понятийном и категориальном аппарате института правового статуса работников, используемом для законодательного закрепления отдельных его элементов и привести уже имеющиеся нормативно-правовые акты, регулирующие различные аспекты государственной службы в правоохранительных органах в соответствии с Законом «О государственной службе».

Проведенный нами анализ нормативных актов, которыми устанавливается прохождение государственной службы в правоохранительных органах Кыргызской Республики, показал, что вопросы, связанные с прохождением службы и правовым статусом работников органов

внутренних дел, прокуратуры, таможенных органов, органов национальной безопасности мы вынуждены выводить из разрозненных норм Законов КР «О борьбе с коррупцией», «О государственной службе», «Об органах внутренних дел КР», «О прокуратуре КР», «Об органах национальной безопасности КР» и специальных Положений о прохождении службы в этих органах. Такое положение привело к присутствию в этих нормативно-правовых актах различного рода противоречий, чего не должно быть. Более того, многие нормы Положений о прохождении службы в указанных правоохранительных органах, которыми регулируются отдельные вопросы рассматриваемой сферы общественных отношений, настоятельно требуют именно законодательного их урегулирования. По нашему мнению, было бы более логичным объединить эти положения в едином законодательном акте и принять специальные законы «О государственной службе в правоохранительных органах Кыргызской Республики» и «О статусе работников правоохранительных органов Кыргызской Республики», что отвечало бы интересам эффективного применения норм права.

Сейчас, когда в нашем государстве усиливаются работа правоохранительных органов за чистоту своих рядов, необходимо, на наш взгляд, принять «Кодекс поведения государственных служащих правоохранительных органов Кыргызской Республики» (аналогичный Кодексу поведения должностных лиц по поддержанию правопорядка, принятому генеральной Ассамблеей ООН 17 декабря 1978 г.)

В данном Кодексе содержались бы основные общие требования по всем категориям работников правоохранительных органов по их личному поведению в различных ситуациях на службе и вне службы, по их ответственности как работников правоохранительных органов, о порядке применения ими силы и оружия, об ограничениях, налагаемых на них как государственных служащих и др.

Проведенный анализ нормативных актов, затрагивающие организацию службы в правоохранительных органах можно классифицировать следующим образом:

- законы, регулирующие общие вопросы обеспечения общественной безопасности;
- кодификационные акты основных отраслей права;
- законы, регулирующие отдельные институты права;
- законы, или отдельные нормы законов, определяющие основы правового статуса работников правоохранительных органов, исходя из их принадлежности к категории государственных служащих.

Результаты исследования могут быть использованы в образовательной деятельности, повышении квалификации сотрудников кадровых работ правоохранительной системы.

Литература:

1. Конституция Кыргызской Республики [Текст]. – Бишкек, 2010.
2. О прокуратуре Кыргызской Республики [Текст]: закон Кыргызской Республики от 18 декабря 1993 года // Закон Кыргызской Республики. – Бишкек, 1994.
3. Об органах национальной безопасности Кыргызской Республики [Текст]: закон Кыргызской Республики от 11 января 1994 года // Закон Кыргызской Республики. – Бишкек, 1994.

4. Об органах внутренних дел Кыргызской Республики [Текст]: закон Кыргызской Республики от 11 января 1994 года // Закон Кыргызской Республики. – Бишкек, 1994.
5. Кодексаповедения должностных лиц по поддержанию правопорядка, принятом на 34-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН 17 декабря 1979 года // Кодексаповедения должностных лиц по поддержанию правопорядка. – 1979.
6. О защите всех лиц от пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания [Текст]: декларация принятой резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН от 9 декабря 1975 года // декларация. – 1975.
7. **Осмоналиев, К. М.** Правоохранительные органы Кыргызской Республики [Текст] / К. М. Осмоналиев. – Бишкек. – 32 с.
8. Гражданский Кодекс Кыргызской Республики (с изменениями и дополнениями по состоянию на 04.02.2014 г.) [Текст]: О введении в действие настоящего Кодекса см. Закон КР от 8 мая 1996 года № 16 // Гражданский Кодекс Кыргызской Республики. – Бишкек, 2014.

УДК 343

Жусупов Б.А.

кандидат юридических наук, доцент, Ошский государственный юридический институт

МЕХАНИЗМ ПРАВОВОЙ ПОЛИТИКИ

Данная статья посвящена определению содержательных характеристик механизма правовой политики, понятийного аппарата, системы органов государственной власти и управления в механизме правовой политики. Исследование проведено на основе общенаучных методов познания, в частности системного, системно структурного анализа. Определены основные элементы механизма правовой политики. Результаты исследования могут быть использованы в научных исследованиях в этой области, правоприменительной практике.

Ключевые слова: правовая политика, правовое государство, механизм, конституция, система, правовое регулирование, объект.

УКУКТУК САЯСАТТЫН МЕХАНИЗМИ

Жумуштун негизги максаты – укуктук саясаттын механизмдин мазмундук мүнөздөмөлөрүн, түшүнүк аппаратын, мамлекеттик бийлик жана башкаруу органдарынын укуктук саясат тутумун аныктоо саналат. Изилдөө жалпы илимий усулдар, атап айтканда тутумдук, тутумдук түзүмдүк усулдар аркылуу жүргүзүлгөн. Укуктук саясаттын механизмдин элементтери аныкталган. Изилдөөнүн жыйынтыктары бул чөйрөдөгү илимий изилдөөлөрдө, укук колдонуу практикасында колдонулушу мүмкүн.

Түйүндүү сөздөр: укуктук саясат, укуктук мамлекет, механизм, конституция, тутум, укуктук жөнгө салуу, объект.

MECHANISM OF LEGAL POLICY

The main objective of the work - the definition of substantial characteristics of legal policy mechanism, conceptual apparatus, the system of bodies of state power and administration in the mechanism of legal policy. The main elements of the legal policy framework. The study was conducted on the basis of scientific methods of knowledge, in particular the system, a systematic structural analysis.

Keywords: *legal policy, legal state mechanism, constitution, system, legal regulation, object.*

Укуктук саясаттын калыптануу процесси менен бир катарда укуктук саясатты ишке ашыруу, аны камсыз кылуу менен коштолуп, ал жалпы укуктук саясаттын механизмдин бүтүндүгүн түзөт. Азыркы учурда теоретикалык укуктук илимде, укуктук жөнгө салуу механизмдинде укуктун социологиялык теориясы, өзүнчө актуалдуулук жаратууда. Анткени, укуктук мамлекеттин шарттарында социалдык мамлекеттин калыптануу зарылчылыгы келип чыгууда. Көптөгөн мамлекеттер өзүнүн конституцияларында мамлекетти бир гана укуктуу, демократиялык мамлекет катары гана карабастан социалдык мамлекет катары да карашууда.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 1 - беренесине ылайык Кыргыз Республикасы (Кыргызстан) – эгемендүү, демократиялык, укуктук, мамлекеттик башкарууга дин аралашпаган, унитардык, социалдык мамлекет катары таанылган [1]. Бул тенденция теоретикалык укуктук илимге жаңы мүмкүнчүлүктөрдү берип, салт катары калыптанган суроолорго жаңыдан жандашууга мүмкүнчүлүк ачып берет, анын ичинде укуктук саясатка да.

«Механизм» термини укуктанууда өтө көп ар кандай мааниде, жана интерпретацияларда: «укуктук жөнгө салуу механизми», «укук жаратуучулук механизми», «башкаруунун юридикалык механизми», «жоопкерчиликти калыптандыруу механизми» түшүнүктөр менен берилет. Биздин оюбузча бул түшүнүк укуктук саясатка да таандык.

Укуктук саясатты ишке ашырууда укуктук жөнгө салуу каражаттары, укук жаратуу аркылуу мамлекеттик башкаруу органдары аркылуу ишке ашырылып, негативдүү жагдайлар юридикалык жоопкерчилик механизми менен камсыздандырылат.

Айта кетүү орундуу, «механизм» түшүнүгү менен кандайдыр бир кубулуштун аракеттенүүсүн, же болбосо аныкталган кубулуштарга таасир этүү тутуму катары, же болбосо бир элементтин экинчи бир элементке таасир этүү баскычтары этаптары катары түшүнүүгө болот.

Ушул эле учурда айта кетүү зарыл «механизм» түшүнүгү бир канча башка мааниде да колдонулат, атап айтканда - кайсыл бир элементтердин жыйындысы болгон архитектуралык, конструкцияны, түзүмдү, түзүлүштү түшүндүрөт [2].

Башкача айтканда «механизм» термини бир гана «аракеттенүү ыкмасы», же болбосо таасир этүү каражаттарынын тутуму катары колдонулбастан «түзүлүш», «түзүм» маанисинде да колдонулат.

Мындан келип чыккандай «механизм» аталышы динамикалык сапатка ээ болгон тутумдарга ийгиликтүү колдонулбастан, башка бөлүмдөрдө да ийгиликтүү колдонулат.

Ар кандай механизм (эгер ал функция, түзүм, түзүлүш катары айтылса) бул өз ара бири-бири менен байланышкан жыйынды элементтер. Башкача айтканда алар өзүнүн жыйындысы менен тутумдар болуп саналат. Бул көз карашты көптөгөн авторлор карманышат (мисалы В.Г. Афанасин, А.Н. Аверьянов, Г. Гюхтин, Е.Ф. Солопов, Н.Ф. Овчинников, А.Е. Фурман жана башкалар).

Ар кандай механизмдин табияты, ар кандай башка тутум катары, материалдык руханий башкача айтканда аң сезимдүү башталышка ээ.

«Механизм» түшүнүгүн «тутум» түшүнүгү менен карап жатканда төмөнкү жагдайларды

эске алуу зарыл: ар кандай тутум механизм болбошу мүмкүн, ошол эле учурда ар кандай механизм тутум катары каралышы мүмкүн. Мына ошентип ар кандай механизм өз ара аракеттенүүчү бөлүмдөрдөн турат, бирок ар кандай эле тутум механизм боло албайт.

Бизди курчап турган дүйнө чексиз ар кырдуу алар туруктуу жана мезгилдүү, зарыл жана кокустан пайда болгон, туруктуу жана туруксуз, статикалык жана динамикалык болушу мүмкүн.

Өз ара катнашуучу объектилерге жараша объектилерди өзүнө окшош объектилери менен аракеттенүү; өзүнө карама каршы келген объектилери менен аракеттенүү; нейтралдуу объектилери менен аракеттенүү объектилерге бөлсө болот. Объектилер арасындагы байланыштардын саны жана көлөмүнө жараша объектилерди:

- 1) жакын тектик объектилери менен өз ара аракеттенүүсү;
- 2) көптөгөн тектик объектилери менен өз ара аракеттенүүсү;
- 3) объектіден сапаттык айырмаланган объектилери чөйрөсү менен өз ара катнашуу деп бөлсөк болот.

Мына ошентип ар кандай объект тутумдун элементи болуп, бир эле учурда өз ара ар кандай катнашка ээ.

Укуктук саясатты ишке ашыруу мамлекеттин функциясы менен түздөн түз байланышкан. Мына ошондуктан мамлекеттин функциясын классификациялоодо анын ишке ашыруу ыкмалары негизги критерий катары каралат. Бул өз кезегинде мамлекеттин механизми өзүнүн функциясын кантип ишке ашырат, мамлекет кандай таризде өзүнүн функциясын ишке ашырууда укукту колдонот деген суроолорду чечмелөөгө жардам берет [3].

Укуктук саясатты ишке ашыруу механизмінде мамлекеттик бийлик органдары, мыйзам чыгаруу органы, аткаруу органы ошондой эле сот органдары борбордук орунга ээ.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 70-беренесине ылайык Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши- Кыргыз Республикасынын парламенти - мыйзам чыгаруу бийлигин жана өз ыйгарым укуктарынын чегинде контролдук кылуу милдеттерин жүзөгө ашыруучу өкүлчүлүктүү жогорку орган болуп саналат [1].

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши укуктук саясатты ишке ашыруу менен бир катарда калыптандырууда, камсыз кылууда да өзгөчө мааниге ээ экендигин айта кетүү орундуу.

Бул жерде мыйзам чыгаруу демилгеси, алардын талкуулоо жана кабыл алуу, анын аткарылышы боюнча көзөмөл жүргүзүү боюнча сөз болууда.

Жогорку Кеңеш укуктук саясатты ишке ашыруудагы контролдук милдеттерге да ээ экендиги, жогорудагы мыйзамдан келип чыгат.

Укуктук саясатты ишке ашыруу механизмінде Кыргыз Республикасынын Өкмөтү да маанилүү орунга ээ.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 88-беренесине ылайык Өкмөт:

- 1) Конституциянын жана мыйзамдардын аткарылышын камсыз кылат;
- 2) мамлекеттин ички жана тышкы саясатын ишке ашырат;
- 3) мыйзамдуулукту, жарандардын эркиндиктерин жана укуктарын камсыз кылуу, коомдук тартипти сактоо, кылмыштуулукка каршы күрөшүү боюнча чараларды жүзөгө ашырат.

Бул беренеден келип чыккандай Кыргыз Республикасынын Өкмөтү Конституциянын жана мыйзамдардын аткарылышын камсыз кылуу менен бирдикте, мамлекеттин ичинде укук жана эркиндиктерди камсыз кылуу боюнча укуктук саясатты да ишке ашырат.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтү Конституциянын 79 беренесине ылайык мыйзам чыгаруу демилгесине да ээ.

Мамлекеттин укуктук саясатын ишке ашырууда дагы бир бийликтин өз алдынча болгон бутагы Кыргыз Республикасындагы сот бийлиги сот адилеттигин ишке ашырат.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 93 беренесине ылайык «Сот бийлиги конституциялык, жарандык, жазыктык, административдик жана башка сот өндүрүшү аркылуу жүзөгө ашырат» [1].

Башкача айтканда мамлекеттик укуктук саясатты ишке ашыруу механизмде адилеттүүлүк функциясын ишке ашыруу менен бирдикте мыйзамдуулукту, укуктук тартипти камсыздоонун кепили катары келип чыгат.

Биз мамлекеттик укуктук саясат механизмдин институционалдык жандашуу аркылуу мамлекеттик бийлик органдары аркылуу талдоого алдык.

Бул органдар укуктук саясатты ишке ашыруу механизмде жетекчилик орунга ээ болуу менен олуттуу ыйгарым укуктарга ээ.

Алар бир гана укуктук саясатты калыптандырууну, ишке ашырууну камсыз кылбастан, алардын аткарылышын көзөмөл кылуу ыйгарым укуктарын да ээ.

Жалпылап алганда укуктук саясаттын механизмдин үч элемент аркылуу карасак болот:

- 1) укуктук саясатты калыптандыруу;
- 2) укуктук саясатты ишке ашыруу;
- 3) укуктук саясатты камсыз кылуу механизми катары карасак болот.

Изилдөөнүн жыйынтыктары усулдук жактан бул чөйрөдөгү изилдөөлөргө жандашууга көмөк көрсөтөт.

Адабият:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы (27.06.2010-ж). – Бишкек, 2010.
2. **Александрова, З. Е.** Словарь синонимов русского языка [Текст] / З. Е. Александрова. – М.: Советская энциклопедия, 1971. – 224 с.
3. **Самошенко, К. С.** О правовых формах осуществления функций Советского государства [Текст] / К. С. Самошенко. // Советское государство и право. – М., 1956. - № 3. – С. 81-91.

УДК 343

Жусупов Б.А.

кандидат юридических наук, доцент, Омский государственный юридический институт

СУБЪЕКТЫ ПРАВОВОЙ ПОЛИТИКИ

Данная работа посвящена определению системы субъектов правовой политики, их

взаимосвязь наиболее существенными характеристиками формы государства, в системе публичной власти, в статусе лиц субъектов права. Исследование проведено на основе общенаучных методов познания, диалектические и материалистические методы познания. Определены уровни участия субъектов в разработке, реализации, обеспечение правовой политики государства. Результаты исследования могут быть использованы в научно теоретических исследованиях, при разработке методических рекомендаций, законотворческой деятельности.

Ключевые слова: правовое государство, субъект, конституция, органы государства, местное самоуправление, форма государства, статус, Президент, Правительство, Омбудсмен.

УКУКТУК САЯСАТТЫН СУБЪЕКТИЛЕРИ

Жумуштун негизги максаты - укуктук саясаттын субъектилер тутумун, алардын мамлекеттин формасы менен болгон байланышынын маңыздуу мүнөздөмөлөрүн, жалпы ачык бийлик тутумунда укуктун субъектиси статусунда аныктоо саналат. Изилдөө жалпы илимий усулдар диалектикалык жана материалисттик таанымдын усулдары аркылуу жүргүзүлгөн. Мамлекеттин укуктук саясатын иштеп чыгууда, ишке ашырууда жана камсыз кылууда субъектилердин катышуу деңгээли аныкталган. Изилдөөнүн жыйынтыктары теоретикалык илимий изилдөөлөрдө, усулдук сунуштарды иштеп чыгууда, мыйзам чыгаруу ишмердүүлүгүндө колдонулушу мүмкүн.

Түйүндүү сөздөр: укуктуу мамлекет, субъект, конституция, мамлекеттик органдар, жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдары, мамлекеттин формасы, статус, президент, өкмөт, Омбудсмен.

SUBJECT OF LEGAL POLICY

The main purpose of the definition of the system works- subjects of legal policy, their relationship most intrinsic characteristics of the form of the state, in the system of public power, the status of individual subjects of law. Determine the level of participation in the subjects of design, implementation, maintenance of legal policy of the state. The study was conducted on the basis of scientific methods of cognition, dialectical and materialistic methods of cognition.

Keywords: subject's constitution, the state authorities, local government, form of government, the status of the president, the government, the Ombudsman.

Укуктуу мамлекетте кандай гана ишмердүүлүк болбосун аныкталган мыйзам чөйрөсүнө киргизилип, коомдук мамилелердин арасында карым катнаштар укуктун субъектиси катары таанылып аракеттенишет.

Кандай гана жалпы ачык бийлик болбосун анын ыйгарымы чектелип аныкталган коомдук мамилелер чөйрөсүнө ченемделип берилген ыйгарымда гана жүргүзүлөт.

Ошондой эле жалпы ачык ишмердүүлүк белгилүү деңгээлде мыйзам тагыраак айтканда Конституциялык мыйзам менен жөнгө салынат.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 5-беренесинин 3 пунктуна ылайык [1]: «Мамлекет, анын органдары, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана алардын кызмат адамдары Конституцияда жана мыйзамдарда аныкталган ыйгарым укуктардын алкагынан чыга алышпайт.

Мамлекеттик органдар, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана алардын кызмат адамдары укукка каршы иш-аракети үчүн мыйзамда каралган тартипте жоопкерчилик

тартышат» деп бекилген.

Мындан келип чыккандай укуктук саясат ишмердүүлүгүндө да, тактап айтканда анын субъектилер чөйрөсү, алардын укуктук статусу, ыйгарымдары так аныкталган.

Малекеттик саясаттын маанилүү бөлүгү катары укуктук саясат да коомдук турмуштагы, адам укуктары жана эркиндиктери менен байланышкан мамилелерди гана жөнгө салбастан аларды ишке ашыруучу субъектилердин да ишмердүүлүгүн жөнгө салат.

Укуктук саясаттын субъектилери бир канча татаал институттардан турат, бийлик ыйгарымына жараша жогорку жана жергиликтүү, статусуна жараша мамлекеттик жана жергиликтүү, мамлекеттик эмес уюмдардан, коллегиялдуу жана жеке, юридикалык жана физикалык жактар деп бөлүп караса болот.

Айта кетүү орундуу укуктук саясаттын субъектилеринин чөйрөсү мамлекеттик түзүлүш формасына, саясий режимдин формасына көз каранды. Мисалы федеративдик мамлекеттердеги укуктук субъектилер чөйрөсү бир канча татаал, анткени административдик бөлүктөрү өз алдынча суверенитетке ээ.

Ал эми саясий режимдин формасында укуктук саясаттын субъектилери, мисалы демократиялык башкарууда бир канча кененирээк болуп укуктук саясаттын субъектилерине мамлекеттик эмес коомдук уюмдар, мамлекеттик эмес уюмдар, жарандык коомдун өкүлдөрү катышат.

Ошону менен айта кетүү орундуу укуктук саясатты ишке ашырууда коомдук институттар катышканы менен, укуктук саясатты мамлекеттин масштабында мамлекеттик органдар, кызмат адамдары негизги ролду ойноп жоопкерчилик алары анык.

Мындай көз карашты белгилүү теоретик окумуштуу М.Н. Марченко да колдойт [2]. Анын ою боюнча «ар кандай укуктук саясий тутумдардагы укуктук саясаттын айырмачылыгына карабастан:

-биринчиден мамлекеттик органдар жана коомдук институттар субъект катары таанылышат;

-экинчиден укуктук саясатты калыптандыруу ишке ашырууда негизги рол мамлекеттик органдар жана кызмат адамдарына жүктөлөт;

-үчүнчүдөн бардык эле субъектилер укуктук саясатты ишке ашыруу механизмде толук катышпайт, же толук катышышат.

Укуктук саясатты ишке ашыруучу субъектилердин чөйрөсү гана аныкталбастан алардын катышуу деңгээли да аныкталган.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 65-беренесине ылайык «Президент Кыргыз Республикасынын бардык аймактарында аткарылышы милдеттүү болгон жарлыктарды жана буйруктарды кабыл алуу аркылуу өз ыйгарым укуктарын ишке ашырат» деп бекилген [1].

Ал эми Конституциянын 70-беренесине ылайык «Жогорку Кеңеш - Кыргыз Республикасынын парламенти - мыйзам чыгаруу бийлигин жана өз ыйгарым укуктарынын чегинде контролдук кылуу милдеттерин жүзөгө ашыруучу өкүлчүлүктүү жогорку орган» болуп саналат. Ошондой эле негизги мыйзамдын 79-беренесине ылайык [1] «мыйзам чыгаруу демилге укугу төмөнкүлөргө таандык»:

- 1) 10 миң шайлоочуга (элдик демилге);

2) Жогорку Кеңештин депутатына;

3) Өкмөткө.

Ал эми Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 83-беренесине ылайык «Кыргыз Республикасында аткаруу бийлигин Өкмөт, ага баш ийген министрликтер, мамлекеттик комитеттер, административдик ведомстволор жана жергиликтүү мамлекеттик администрациялар ишке ашырат.

88-беренеге ылайык КР Өкмөтү [1]:

1) Конституциянын жана мыйзамдардын аткарылышын камсыз кылат;

2) мамлекеттин ички жана тышкы саясатын ишке ашырат;

3) мыйзамдуулукту, жарандардын эркиндиктерин жана укуктарын камсыз кылуу, коомдук тартипти сактоо, кылмыштуулукка каршы күрөшүү боюнча чараларды жүзөгө ашырат деп бекиткен.

Мындан келип чыккандай мамлекеттик эң жогорку кызмат адамдары, менен бир катар жөнөкөй жарандар, мамлекеттик бийлик органдары укуктук саясаттын толук кандуу субъектилери катары келип чыгышат.

Айта кетүү орундуу Кыргыз Республикасынын Өкмөтү укуктук саясатты ишке ашырууда, камсыз кылууда маанилүү орунга ээ.

Укуктук саясатты ишке ашыруучу субъект катары Кыргыз Республикасынын Омбудсмендин (Акыйкатчынын) адамдын жана жарандын конституциялык укуктарынын жана эркиндиктеринин сакталышына парламенттик көзөмөл жүргүзөт.

Кыргыз Республикасынын Омбудсмени (Акыйкатчысы) жөнүндө мыйзамынын 1 – беренесине ылайык [3]: «Кыргыз Республикасынын аймагында адамдын жана жарандын конституциялык укуктарынын жана эркиндиктеринин жана анын юрисдикциясынын чектеринде сакталышына парламенттик контролду Кыргыз Республикасынын Омбудсмени (Акыйкатчысы) туруктуу негизде жүзөгө ашырат» деп каралган.

Мындан келип чыккандай укуктук саясаттын субъектилеринин мүнөздүү белгилери төмөндөгүлөр:

- ыйгарым укуктары бир тектүү эмес, ал субъектинин физикалык же юридикалык жактын укуктук статусуна көз каранды;

- мамлекеттин формасына, саясий режимдин формасы менен диалектикалык байланышта;

- укуктук саясаттын субъектилеринин бардык учурда бирдей катыша алышпайт, ал калыптандыруу, ишке ашыруу, камсыз кылуу процесстеринде ар кандай деңгээлде катышат;

- укуктук саясаттын субъектилерин ишмердүүлүгүндө жалпы ачык бийлик тутуму, мамлекеттик органдар негизги орунду ээлейт.

Жалпылап алганда укуктук саясаттын субъектилери укуктук категория катары таанылып алардын уюшумдук негиздери, ыйгарымдары укуктук ченемдерде бекилип, укуктук саясатты калыптандыруу, кабыл алуу, ишке ашыруу жана камсыз кылуу механизмдеринде өз ыйгарым укуктарынын чегинде катышып, укук жана милдеттерди жоопкерчиликти өзүнө алышат.

Изилдөөнүн жыйынтыктары илимий изилдөөлөрдө, окуу курстарында, программаларды иштеп чыгууда колдонулушу мүмкүн.

Адабият:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы (27.06.2010-ж). – Бишкек, 2010.
2. **Марченко, М. Н.** Правовая политика: понятия, субъекты механизм реализации [Текст] / М. Н. Марченко. // Вестник МГУ. – М., 2013. - № 5. – С. 33-36.
3. Кыргыз Республикасынын Омбудсмени (Акыйкатчысы) жөнүндө 2002-жылдын 31-июлу № 136 мыйзамы. – Бишкек, 2002.

УДК 349.6(0758)**Истамкулов Ж.У.***старший преподаватель, Ошский государственный юридический институт***ПРАВА ГРАЖДАН НА БЛАГОПРИЯТНУЮ ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ**

Целью работы является определение содержания дефиниции «благоприятная окружающая среда», его правовой природы, значения прав граждан на благоприятную окружающую среду, нормативно – правового закрепления прав и механизмов его обеспечения. Исследование проведено на основе общенаучных методов познания, в частности системного, системно структурного, функционального анализа. Обозначены основные параметры прав граждан на благоприятную окружающую среду, определены механизмы его обеспечения. Результаты исследования могут быть использованы в разработке теоретических и практических рекомендаций по экологическому праву.

Ключевые слова: правовое государство, Конституция, экологическая функция, благоприятная окружающая среда, конвенция, экологическая безопасность. права человека, естественное право.

ЖАРАНДАРДЫН ЖАГЫМДУУ АЙЛАНА ЧӨЙРӨГӨ БОЛГОН УКУКТАРЫ

Жумуштун негизги максаты - жагымдуу айлана чөйрө дефинициясын, анын укуктук табиятын, жарандардын жагымдуу айлана чөйрөгө болгон укуктарынын маанисин, бул укуктардын ченемдик бекилишин, аны камсыз кылуу механизмдерин аныктоо саналат. Изилдөө жалпы жана жеке усулдук атап айтканда тутумдук, тутумдук түзүмдүк, функционалдык усулдардын негизинде жүргүзүлгөн. Изилдөөнүн натыйжасында жагымдуу айлана чөйрөнүн параметрлери, жана аны ишке ашыруу механизмдери аныкталган. Изилдөөнүн жыйынтыктары экологиялык укук боюнча теоретикалык жана практикалык сунуштарды иштеп чыгууда колдонулушу мүмкүн.

Түйүндүү сөздөр: укуктуу мамлекет, Конституция, экологиялык функция, жагымдуу айлана чөйрө, конвенция, экологиялык коопсуздук, табигый укук.

THE RIGHT OF CITIZENS TO A HEALTHY ENVIRONMENT

The main objective of determining the content of the definition of work- “favorable environment”, its legal nature, the value of the rights of citizens to a healthy environment, regulatory-legal securing these rights, the mechanisms of its maintenance.

The study was conducted on the basis of general scientific and private scientific methods of knowledge in the particular system, system of structural, functional analysis.

Keywords: rule of law, the Constitution, the ecological function environment convention environmental safety, human rights, natural law.

Кыргыз Республикасы укуктуу социалдык мамлекет катары жаратылыш объектилерин колдонуу боюнча өзүнүн ишмердүүлүгүн жүргүзүп жатып, аны жарандардын укуктарына зыян келтирүүсүз ишке ашыруусу зарыл.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 16-беренеси муну бекемдейт ага ылайык [1]:

1. Адам укуктары жана эркиндиктери ажырагыс, ал ар бир адамга төрөлгөндөн эле таандык. Адам укуктары менен эркиндиктери эң жогорку баалуулук болуп эсептелет. Алар тикелей колдонулат, мыйзам чыгаруу, аткаруу бийлигинин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ишинин маани-мазмунун аныктап турат;

2. Кыргыз Республикасы өз аймагынын чегинде, өзүнүн юрисдикциясында турган бардык адамдардын укуктары менен эркиндиктерин урматтайт жана камсыз кылат. Мамлекет ар бир жарандын укук жана эркиндиктерин сактоого анын ичинде жаратылышты пайдалануучунун да укук эркиндиктерин коргоого милдеттүү.

Конституция ошондой эле жарандарга жагымдуу айлана чөйрөгө болгон укуктарын да бекиткен.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 48 беренесине ылайык:

1. Ар ким өмүрү жана ден соолугу үчүн ыңгайлуу болгон экологиялык чөйрөгө укуктуу;

2. Ар ким жаратылышты пайдалануудагы аракеттердин натыйжасында ден-соолугуна же мүлкүнө келтирилген зыяндын ордун толтуруп алууга укуктуу;

3. Ар ким табигый жаратылыш чөйрөсүнө, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүнө этият мамиле жасоого милдеттүү.

Мамлекет өзүнүн экологиялык функциясын ишке ашырып жатып, жаратылышты пайдалануу боюнча ишмердүүлүктү көзөмөлгө алып, жөнгө салып, илимий негизделген чектеги көрсөткүчтөрдү аныктоосу зарыл.

Ошондой эле жарандардын жагымдуу айлана чөйрөгө болгон укуктары мамлекет тарабынан жүргүзүлүп жаткан иш чараларга, мониторинг, экологиялык табигый кырсыктарды алдын алуу иш аракеттери менен ишке ашырылат.

Жагымдуу айлана чөйрө түшүнүгү айлана чөйрөдө адамдын татыктуу жашоосу жана ден соолугу үчүн абал айтылат.

Ата мекендик окумуштуу Д.А. Кутманованын ою боюнча «Жагымдуу айлана чөйрө адамдын эстетикалык жана башка керектөөлөрүн канааттандырууну мүнөздөйт» [2].

Жагымдуу айлана чөйрөгө болгон укук адамдын негизги табигый укугу катары да карашат [3].

Мыйзамдык жактан алганда жагымдуу айлана чөйрө качан гана жаратылышты коргоо мыйзамындагы негиздерге, стандарттарга, нормативдерге дал келген учурда саналат [4].

Бул укуктарды камсыз кылуу мамлекеттин экологиялык функциясы аркылуу ишке ашырылат.

Жагымдуу айлана чөйрөгө болгон укуктуу ишке ашыруу татаал процесс, анын натыйжалуулугу бир гана укуктук жөнгө салуу менен чечилбейт, ал укуктук аң сезимдин жана маданияттын, укук колдонуу практикасына, экологиялык билимге жана тарбияга көз

каранды [2].

Мамлекет адамдардын жаратылышты пайдалануу жана жагымдуу айлана чөйрөгө болгон табигый укуктарынын арасындагы өз ара макулдашууну табуусу зарыл. Анткени кандай гана жаратылышты пайдалануу болбосун, жагымдуу айлана чөйрөгө таасирсиз болбойт.

Жарандардын жагымдуу айлана чөйрөгө болгон укуктарын экологиялык коопсуздук контексинде караган жаш Ата мекендик изилдөөчү Н.А. Мусабаеванын автордук аныктамасы да көңүл бурууга татыйт. Анын ою боюнча «экологиялык коопсуздук», бир канча тагыраак айтканда « экологиялык коопсуздукту улуттук коопсуздуктун тутумдук бөлүгү катары карап, жана чарбалык жана башка ишмердүүлүктүн мүмкүн болгон терс таасирин, табигый жана техногендик өзгөчө кырдаалдардын жана алардын кесепеттерин жол берген ченде аныктоо аркылуу жетишилүүчү, жарандардын жагымдуу айлана чөйрөгө болгон конституциялык укугун камсыздоого багытталган, мамлекет тарабынан кепилденген түшүнүк катары түшүнүү керек» [5].

Жагымдуу айлана чөйрөгө болгон укуктар эл аралык актыларда да бекилген.

Орхусс конвенциясында «ар бир адам жагымдуу айлана чөйрөдө, анын жыргалчылыгы жана ден соолугуна жагымдуу чөйрөдө жашоого укуктуу деп орнотулган жана «адекваттуу айлана чөйрөнү коргоо адамдын бакубатчылыгын камсыз кылууга, анын ичинде жашоого болгон укугун камсыз кылуу үчүн зарыл деп бекилген.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 48-беренесине ылайык: Ар ким өмүрү жана ден соолугу үчүн жагымдуу болгон экологиялык чөйрөгө укуктуу.

Ар ким жаратылышты пайдалануудагы аракеттердин натыйжасында ден-соолугуна же мүлкүнө келтирилген зыяндын ордун толтуруп алууга укуктуу.

Ар ким табигый жаратылыш чөйрөсүнө, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүнө этият мамиле жасоого милдеттүү деп бекилген.

Айлана чөйрөнү коргоо жаатындагы сот адилеттүүлүгүнө, маалыматка коомчулуктун катышуусу жөнүндө Конвенциясына кошулуу (Орхус, Дания, 25 июнь 1998-ж.) «Европа үчүн айлана чөйрө» процессинин андан ары бекемделишин камсыздайт жана Даниянын Орхус шаарында 1998-жылы өткөн төртүнчү министрлердин конференциясынын бул чөйрөдөгү суроолор жана көйгөйлөр боюнча өз ара биргелешкен иш аракеттерди көрүүгө макулдашышкан.

Айлана чөйрөнү коргоо жаатындагы сот адилеттүүлүгүнө, маалыматка коомчулуктун катышуусу жөнүндө Конвенциянын максаты ылайык; « Ар дир адамдын жана келечек муундардын ден соолук жана бакубат жашоосу үчүн жагымдуу айлана чөйрөгө болгон укуктарын коргоого көмөктөшүү, ар бир тарап ушул Конвенциянын жоболоруна ылайык айлана чөйрөгө тиешелүү чечимдерди кабыл алууда жана коомчулуктун сот адилеттүүлүгүнө катышууда маалымат алууга кепилдик беришет [6].

Жарандардын жагымдуу айлана чөйрөгө болгон укуктары жыйымдуу мүнөзгө ээ болуп бир катар экологиялык мыйзам актылары менен жөнгө салынган атап айтканда; Кыргыз Республикасынын «Экологиялык экспертиза жөнүндө» мыйзамы экологиялык экспертиза чөйрөсүндө мамилелерди жөнгө салуу менен, КР жарандарынын жагымдуу айлана чөйрөгө болгон конституциялык укуктарын ишке ашырууга багытталып, чарбалык жана башка

ишмердүүлүктүн табият чөйрөсүнө терс таасирлерин алдын алуу менен экологиялык коопсуздугун камсыз кылууга багытталган [7].

Кыргыз Республикасынын «Өндүрүштүн жана колдонуу калдыктары жөнүндө» мыйзамы өндүрүштүн жана керектөөлөрдүн катуу калдыктары менен иштөөдөгү мамлекеттик саясатты аныктап, алар менен иштөөдө алардын айлана чөйрөгө, адамдын ден соолугуна терс таасирин алдын алууга көмөктөшөт [8].

Кыргыз Республикасынын «Кыргыз Республикасындагы калктын саламаттыгын сактоо жөнүндө» мыйзамы жарандардын экологиялык, санитардык-эпидемиологиялык жыргалчылыгын жана радиациялык коопсуздукка болгон укуктарын камсыз кылат.

Бул укук мамлекет тарабынан жагымдуу айлана чөйрөнү сактоо менен камсыздалып, азыркы жана келечек муундардын саламаттыгынын абалына терс таасирин тийгизбөө менен коштолот [9].

Жагымдуу айлана чөйрөнү, экологиялык коопсуздукту сактоо мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдарынын ишмердүүлүгү катары таанылат.

Жалпылап алганда жарандардын жагымдуу айлана чөйрөгө болгон укуктары:

- адам укуктары жана эркиндиктеринин тутумунда негизги орунду ээлейт;

- ал жыйымдуу мүнөзгө ээ болуп бир канча ченемдер менен жөнгө салынат;

- аны камсыз кылуу жыйымдуу иш аракеттердин натыйжасында гана жетишилет;

- ал сандык жана сапаттык мазмунга ээ болуп качан гана экологиялык стандарттар жана ченемдер сакталганда гана камсыз кылынат.

Изилдөөнүн жыйынтыктары экологиялык жааттагы изилдөөлөрдө, окуу курстарында пайдаланылышы мүмкүн.

Адабият:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы (27.06.2010-ж.). – Бишкек, 2010.
2. **Кутманова, Д. А.** Проблемы реализации права на благоприятную окружающую среду [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Д. А. Кутманова. – Ош, 2014. – 13 с.
3. **Лукашева, Е. А.** Права человека [Текст] / Е. А. Лукашева. – М., 2002. – 133 с.
4. **Васильева, М. И.** Общественные экологические интересы [Текст]: правовое регулирование / М. И. Васильева. – М.: Наука, 1999. – С. 11-12.
5. **Мусабаева, Н. А.** Правовое регулирование обеспечения экологической безопасности Кыргызской Республики [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Н. А. Мусабаева. – Ош, 2014. – 25 с.
6. Конвенция о доступе к информации, участии общественности в процессе принятия решений доступа к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды, Орхус, Дания, 25 июня 1998 г. // Действующее международное право. – М., 1978. – Т. 3.
7. Кыргыз Республикасынын «Экологиялык экспертиза жөнүндө» мыйзамы 16 июнь 1999-ж. № 54. – Бишкек, 1999.
8. Кыргыз Республикасынын 13 ноябрь 2001-ж. № 8 «Өндүрүштүн жана керектөөнүн калдыктары жөнүндө» мыйзамы. – Бишкек: Информационный правовой центр «ТОКТОМ», 2001.

9. Кыргыз Республикасынын «Коомдук саламаттыкты сактоо жөнүндө» мыйзамы 2009-жылдын 24-июлу № 248. – Бишкек, 2009.

УДК 349.6(0758)

Истамкулов Ж.У.

старший преподаватель, Омский государственный юридический институт

ЮРИДИЧЕСКАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ КАК ПРИНЦИП ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

Работа посвящена исследованию и анализу понятийного аппарата юридической ответственности, правовой природы, роли юридической ответственности в системе экологического законодательства, характеристики и основания экологической ответственности в системе юридической ответственности. Исследование основано на общенаучных методах познания, в частности методах анализа, синтеза, индукции, дедукции. Обозначены основные содержания экологической ответственности, его роль в системе экологического законодательства. Результаты могут быть использованы в научных исследованиях, законодательной деятельности и в правоприменительной практике.

Ключевые слова: *субъект, юридическая ответственность, административная ответственность, дисциплинарная ответственность, вина, правонарушитель, экологические правонарушения, Конституция, юридические лица.*

ЮРИДИКАЛЫК ЖООПКЕРЧИЛИК ЭКОЛОГИЯЛЫК МЫЙЗАМ АКТЫЛАРЫНЫН ПРИНЦИБИ КАТАРЫ

Жумуштун негизги максаты - юридикалык жоопкерчиликтин түшүнүк аппаратын, анын укуктук табиятын, экологиялык мыйзам актыларынын тутумундагы ролун, юридикалык жоопкерчилик тутумундагы экологиялык жоопкерчиликтин мүнөздөмөсү жана негиздерине талдоо жасалган. Изилдөө жалпы жана жеке укуктук усулдардын негизинде тактап айтканда талдоо, синтездөө, индукция, дедукция усулдары аркылуу жүргүзүлгөн.

Экологиялык жоопкерчиликтин негизги мазмуну белгиленип, анын экологиялык мыйзам актыларындагы ролу аныкталган. Изилдөөнүн жыйынтыктары илимий изилдөөлөрдө, мыйзам чыгаруу ана укук колдонуу практикасында пайдаланылышы мүмкүн.

Түйүндүү сөздөр: *субъект, юридикалык жоопкерчилик, административдик жоопкерчилик, дисциплинардык жоопкерчилик күнөө, укук бузуучу, экологиялык укук бузуу, Конституция, юридикалык жактар.*

LEGAL RESPONSIBILITY AS THE PRINCIPLE OF ENVIRONMENTAL LEGISLATION

The main purpose of research is to analyze the conceptual apparatus of legal liability, the legal nature of the role of legal liability in the system of environmental legislation, and the grounds feature of environmental responsibility in the system of legal liability. The study is based general scientific and public-scientific methods of cognition such as analysis, synthesis, induction deduction.

Keywords: *Subject, legal liability, administrative liability, disciplinary liability, wine offender, environmental crime, the Constitution, legal persons.*

Акыркы жылдары окумуштуулар арасында юридикалык жоопкерчиликти кенири

түшүнүүгө далалат кылынууда – аны субъект тарабынан өзүнүн алып жүрүүсүн, анын натыйжаларын, социалдык маанисин укуктук чөйрөдө аңдап билүүсү катары аныктоодо.

Белгилүү болгондой юридикалык жоопкерчилик – татаал көп аспектилүү укуктук кубулуш катары анын маңызы, түшүнүгү, мазмуну боюнча талаш-тартыштар илимде басылбай келе жатат.

Юридикалык жоопкерчилик институту укук теориясы илиминде канчалык деңгээлде иштелип чыкпасын талаш тартышты жараткан боюнча калууда.

Кандай гана жоопкерчилик болбосун, анын негизи болуп укук бузуу саналат. Укук бузуу укуктун субъектисине жүктөлгөн укук жана милдеттерди так, же өзүндөй жетишээрлик аткарбагандыгын чагылдырат. Жоопкерчиликтин келиши кылмыш, административдик, конституциялык, эмгек, жарандык мүнөзгө ээ болуп, мажбурлоо чараларын колдонуу менен коштолот.

Жоопкерчилик институтун кароодон алдын биздин оюбузча, биринчиден жоопкерчилик түшүнүгүн ачып берүү зарыл деп ойлойбуз. «Жоопкерчилик» – бул социалдык категория катары коом тарабынан нравалык нормаларды, мамлекеттик, коомдук тартипти социалисттик жашоо таризин бузган адамга жүктөлүүчү чара катары таанысак болот.

Философиялык адабияттарда жоопкерчилик моралдык психологиялык категория катары таанылып, адам тарабынан өзүнүн милдетин коом алдында аңдап билүүсүн түшүндүрөт: «Жоопкерчилик – бул адамдын өзүнүн ишмердүүлүгүнүн натыйжасын көрө биле алгандыгы, анын натыйжасында ал коомго кандай пайдалуу, же зыяндуу натыйжаларды алып келүүсүн аныктайт» [1].

Изилдөөчү С.Н. Братусь өзүнүн эмгектеринде белгилегендей, “юридикалык жоопкерчилик – бул ошол эле милдет, ага жүктөлгөн жак өз ыктыяры менен аткарбаса мажбур аткартылат» [2].

Мындан келип чыккандай кандай гана жоопкерчилик болбосун укукка каршы келген аракет, же аракетсиздик экендиги деген көз карашын кармабабыз.

Жагымдуу айлана чөйрөнү, экологиялык коопсуздукту сактоо мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдарынын ишмердүүлүгү.

Экологиялык мыйзам актыларынын принциби болуп жоопкерчилик принциби саналат ал: айлана-чөйрөнү коргоо жөнүндө мыйзамдардын талаптарын бекем сактоо, аны бузгандык үчүн жоопкерчиликтин шексиздиги, ишканалар, мекемелер, уюмдар, чарбалар жана жарандар тарабынан айлана-чөйрөгө келтирилген зыяндын ордун толтуруу максатын көздөйт.

Юридикалык жоопкерчиликтин субъектиси болуп укукбузуучулар саналат. Кээ бир экологиялык укук бузуулар боюнча кылмыш жоопкерчилиги 14 жаш орнотулса, ал эми административдик жоопкерчиликтин жашы 16 жаштан келип чыгат.

Кылмыш укугунан айырмаланып административдик укук бузууларда субъект катары юридикалык жактар да таанылат.

Айта кетүү орундуу азыркы учурда юридикалык жактарды кылмыш укугунун субъектиси катары таануу тенденциялары курч мүнөз алууда бул өз кезегинде экологиялык жоопкерчилик институтунда омоктуу орунду ээлеши талашсыз анткени көптөгөн

экологиялык укук бузуулар административдик жаза чараларына кириптер болгондугу мыйзамдуулукту укуктук тартипти сактоодо толук кандуу ишке ашыра албай жатат.

Кыргыз Республикасынын «Айлана чөйрөнү коргоо жөнүндө» мыйзамынын экологиялык укук бузуулар үчүн жоопкерчилик институтун мыйзамдын X бөлүмү караган ага ылайык:

Экологиялык укук бузууларды жасагандыгы үчүн жеке жана юридикалык жактар ушул Мыйзамга жана Кыргыз Республикасынын башка мыйзам актыларына ылайык дисциплинардык, администрациялык же жазык жоопкерчилигине тартылат (51 - бер.)» [3].

Дисциплинардык, административдик, же жазык жоопкерчилигине тартуу күнөөлүү адамдарды алардын айлана чөйрөгө келтирген зыяндын ордун толтуруу милдетинен бошотпойт.

Ишканалардын, мекемелердин, уюмдардын кызмат адамдары жана башка күнөөлүү кызматкерлери жоболорго, уставдарга, ички тартип эрежелерине жана башка ченемдик актыларга ылайык жаратылышты коргоо жана жаратылыш ресурстарын сарамжал пайдалануу боюнча иш-чараларды аткарбагандыгы, айлана-чөйрөнүн сапатынын ченемдерин бузгандыгы жана эмгектик функциялардан, же кызматтык милдеттерден келип чыгуучу жаратылышты коргоо мыйзамдарынын талаптарын бузгандыгы үчүн дисциплинардык жоопкерчиликке тартылат.

Күнөөсү боюнча ишкана, мекеме, уюм экологиялык укук бузуу менен келтирилген зыяндын ордун толтуруу боюнча чыгым тарткан кызмат адамдары жана башка кызматкерлер ишканалардын мекемелердин, уюмдардын алдында толук материалдык жоопкерчилик тартат (52-бер.) [4].

Экологиялык укук бузууларды жасаган кызмат адамдары жана жарандар Кыргыз Республикасынын Мыйзамдарына ылайык администрациялык жана жазык жоопкерчилигине тартылат (53-бер.) [4].

Айлана-чөйрөгө, жарандардын, юридикалык жактардын ден соолугуна жана мүлкүнө жана мамлекетке айлана-чөйрөнү булгоо, бузуу, жаратылыш ресурстарын бузуу, жок кылуу, зыянга учуратуу, сарамжал эмес пайдалануу, табигый экологиялык тутумдарды бузуу жана башка экологиялык укук бузуулар аркылуу мамлекетке зыян келтирген юридикалык жана жеке, анын ичинде чет өлкөлүк жактар Кыргыз Республикасынын Граждандык кодексине Кыргыз Республикасынын башка ченемдик-укуктук актыларына ылайык анын ордун толук көлөмдө толтурууга милдеттүү.

Экологиялык укук бузуунун натыйжасында айлана-чөйрөгө келтирилген зыяндын ордун толтуруу ыктыярдуу түрдө, болбосо соттун чечими боюнча белгиленген тартипте бекитилген зыяндын өлчөмүн эсептөөнүн таксаларына жана усулдарына ылайык, ал эми алар жок болгондо айлана-чөйрөнүн бузулган абалын калыбына келтирүүгө кетүүчү фактылай чыгымдар боюнча келтирилген зыяндарды анын ичинде алынбай калган пайданы эске алуу менен жүргүзүлөт.

Соттун чечими боюнча өндүрүлүүчү зыяндын суммасы жаратылышты коргоонун республикалык жергиликтүү фондуларына чегерилет (54-бер.).

Юридикалык жана жеке жактардын иши пайда кылган айлана-чөйрөгө жагымсыз таасирдин натыйжасында жарандардын ден соолугуна келтирилген зыян жабырлануучунун

эмгекке жарактуулугун жоготуу даражасын, аны дарылоого, ден соолугун калыбына келтирүүгө, оорулууну багууга кеткен чыгымдарды, башка чыгашаларды, ошондой эле Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык дайындалган пенсиялар менен жөлөк пулдарды эске алуу менен толук көлөмдө орду толтурулууга тийиш.

Жарандардын ден соолугуна келтирилген зыяндын ордун толтуруу жабырлануучунун, анын жакын туугандарынын, мыйзамдуу өкүлдөрүнүн кесиптик бирлик органдарынын же прокурордун чечиминин негизинде жүргүзүлөт.

Жарандын ден соолугуна келтирилген зыян үчүн акчалай каражаттардын суммасы зыян келтирүүчүдөн, же ал өкүлү болгон ишканадан, мекемеден, уюмдан өндүрүлөт, ал эми аларды белгилөө мүмкүн болбогондо, жаратылышты коргоонун тиешелүү фондусунун каражаттарынын эсебинен өндүрүлөт.

Юридикалык жана жеке жактардын ишинен келип чыккан айлана-чөйрөгө жагымсыз таасирдин натыйжасында жарандардын мүлкүнө келтирилген зыяндын көлөмүн аныктоодо курулуштардын, турак-жай жана өндүрүштүк имарат-жайлардын, жабдуулардын, мүлктүн, жер участогунун, ушул участоктон алынуучу продукциянын бузулушуна жана наркынын төмөндөшүнө жана алынбай калган пайдага байланыштуу айкын зыян эске алынат.

Зыян келтирүүчүлөр бир нече адам болгондо алар баары колдонуудагы мыйзамдарга ылайык бирдей жоопкерчилик тартат.

Объектилерди менчиктештирүү процессинде 1992-жылга чейинки калдыктык булгоо, же айлана-чөйрөгө келтирилген өткөндөгү зыян үчүн мамлекет жоопкерчилик тартат. Калган учурларда көрсөтүлгөн жоопкерчиликти белгиленген тартипте булгоочу объектинин ээлери болгон юридикалык, же жеке жактар тартат.

Юридикалык жактар айлана-чөйрөнү булгоо үчүн колдонуудагы мыйзамдарга ылайык жоопкерчилик тартат.

Жалпылап алганда экологиялык мыйзам актыларындагы жоопкерчилик принциби:

- юридикалык жоопкерчиликтин бир түрү катары таанылат;
- экологиялык мыйзам актыларын, экологиялык тутумду сактоодогу маанилүү укуктук механизм катары келип чыгат;
- экологиялык тутумдун объектилерине багытталган укукка жат күнөөлүү жазалануучу аракет жана аракетсиздик.

Ошондой эле экологиялык жоопкерчилик институтунда коомго коркунучтуу аракет же аракетсиздик үчүн юридикалык жактарды кылмыш укугунун субъектиси катары таануу зарылчылыгы келип чыгууда.

Изилдөөнүн жыйынтыктары теоретикалык укуктук изилдөөлөрдө, экология боюнча атайын курстарда колдонулушу мүмкүн.

Адабият:

1. **Малеин, Н. С.** Неотвратимость и индивидуализация ответственности [Текст] / Н. С. Малеин. // Советское государство и право. – 1982. - № 11. - С. 52-55.
2. **Братусь, С. Н.** Юридическая ответственность и законность [Текст] / С. Н. Братусь. – М., 1976. – 34 с.

3. Кыргыз Республикасынын Айлана-чөйрөнү коргоо жөнүндө мыйзамы 1999-жылдын 16-июну № 53, 2015-жылдын 16-январындагы № 17, 2015-жылдын 2-июлундагы № 142 Мыйзам редакцияларына ылайык. – Бишкек, 2015.
4. Кыргыз Республикасынын административдик жоопкерчилик жөнүндө кодекси 18-июнь 1998-ж. ЖК МЧЖ тарабынан кабыл алынган. – Бишкек, 1998.

УДК 343.123.66.

Кушбаков Ч.

соискатель, Ошский государственный университет

МАТЕРИАЛЬНО ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ИНСТИТУТА ЧАСТНОГО ОБВИНЕНИЯ

Целью данной работы является определение основных характеристик материально правовых основ частного обвинения, правовой природы материальных аспектов, а также определение состава преступлений по частным обвинениям, отличительных признаков преступлений преследуемой в порядке частного обвинения. Исследования проведено на основе системного, системно структурного, метода познания. Определены основные характеристики материально правовых основ частного обвинения, отличительные признаки частного обвинения. Результаты могут быть использованы нормотворческом процессе, по частным обвинениям, при разработке нормативно правовых актов.

Ключевые слова: *конфликты, репрессивные методы, правовое государство, права человека, частные интересы, материальное право, преступление небольшой тяжести.*

ЖЕКЕ АЙЫПТОО ИНСТИТУТУНУН МАТЕРИАЛДЫК УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ

Жумуштун негизги максаты - жеке айыптоонун материалдык укуктук негиздерин, материалдык аспектилердин укуктук табияты, жеке айыптоо боюнча кылмыштарды аныктоодогу жандашуулар, жеке айыптоо тартибинде каралуучу кылмыштардын өзгөчө белгилерин аныктоо саналат. Изилдөө таанымдын тутумдук, тутумдук түзүмдүк усулдары аркылуу жүргүзүлгөн. Жеке айыптоонун материалдык укуктук негиздеринин негизги мүнөздөмөлөрү, жеке айыптоонун өзгөчө белгилери аныкталган. Изилдөөнүн жыйынтыктары жеке айыптоо боюнча ченем жаратуучулук процессинде, ченемдик актыларды иштеп чыгууда колдонулушу мүмкүн.

Түйүндүү сөздөр: *конфликттер, репрессивдүү усулдар, укуктуу мамлекет, жеке кызыкчылыктар, материалдык укук, чоң коркунуч келтирбеген кылмыштар.*

MATERIAL AND LEGAL FRAMEWORK OF THE INSTITUTE OF PRIVATE PROSECUTION

The aim of this study is to determine the basic characteristics of the material legal bases of private prosecution, the legal nature of the material aspects, as well as the definition of crimes on the private prosecution, the distinguishing features of crime pursued a private prosecution. Research carried out on the basis of the system, system structure, method knowledge. The main characteristics of the material legal bases of private prosecution, features a private prosecution. The results can be used in the rule-making process, according to a private prosecution, in the development of normative legal acts.

Keywords: *conflicts, repressive methods of rule of law, human rights and private interests, the substantive law of crime, a minor offense.*

Бир канча жылдар аралыгында тактап айтканда совет мезгилиндеги авторитардык саясий режим борбордоштурулган башкаруу тутуму, адам укуктарын жана эркиндиктерин коргоо, юридикалык конфликттерди чечүү менен бир учурда репрессивдүү курал катары пайдаланып келинди.

Көптөгөн окумуштуулардын көз карашы боюнча тоталитардык режим, жарандык коомго катары бир канча терс көз карашта болгондугун окумуштуулар айтып келишет.

Кыргыз Республикасы башка совет мезгилинен кийинки мамлекеттер менен бир катар эгемендүүлүк алып, улуттук укуктун тутумун өз алдынча түзүүгө бел байлады.

Өткөн кылымдын аягынан баштап коомдук саясий турмушта, экономикада, олуттуу өзгөрүүлөр болуп, социалдык баалуулуктарга карата жаңыча көз караш пайда боло баштады.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 29-беренесине ылайык; « Ар бир адам жеке турмушунун кол тийбестигине, ар-намысынын корголушуна укуктуу» [1].

Укуктуу мамлекет, жарандык коом, адам укуктары жана эркиндиктери, сөз эркиндиктери деген түшүнүктөр коомго кеңири жайылып, социалдык баалуулук катары тааныла башталды.

Коомдук мамилелердин тутумундагы маанилүү ролду ойногон укуктун тутуму да олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болду. Мындай өзгөрүүлөр жазык укугунда, жазык процессуалдык укугунда да орун алып, чет өлкөлөрдөгү алдыңкы тажрыйбанын үлгүлөрү улуттук мыйзам актыларында колдоно башталды.

Жазык процессиндеги бир жактуу кылмыш куугунтугу ажырымдаштырылып, мамлекеттик жалпы ачык куугунтук менен бирге жеке, жеке ачык кылмыш куугунтугуна орун берилип жазык процессиндеги дизпозитивдик башталыштар кеңири жайыла баштады. Акыркы жылдары юридикалык адабияттарда, бир канча жолу жеке өз ара мамилелерге мамлекеттин кийлигишүүсүн чектөө боюнча көз караштар айтыла баштады.

Жеке мамилелер үй бүлө, турмуш тиричилик жана башка жеке чөйрөнү камтып, ага кийлигишүү жабырлануучунун эркисиз, ашыкча болоорун, ал адамдын жеке турмушунун кол тийбестигине, жеке кызыкчылыктардын чөйрөсүнө тер таасирин тийгизе баштады. Мына ошондуктан жазык процессинде жеке айыптоо институтун калыптандыруу, андан ары өнүктүрүү актуалдуу суроо талаптарды жаратууда.

Белгилүү болгондой жазык процессиндеги жеке айыптоо институту өзүнө эки негизги элементти материалдык укуктук жана процессуалдык укуктук негиздерди камтыйт.

Бир материалдык укуктук негиздерди талдоого алабыз.

Материалдык укуктук негиздерди алуудагы кылмыш укуктук теорияларга, кө караштарга талдоо салсак.

Белгилүү окумуштуу В.В. Дорошковдун ою боюнча жеке айыптоонун материалдык укуктук негиздерине төмөнкүлөрдү киргизсе болот:

1. Коомдук мамилелер чөйрөсүндөгү жарандардын жеке кызыкчылыктарын кемсинтүүчү кылмыштардын өзгөчө табияты;
2. Кылмыштар чоң коркунуч келтирбеген кылмыштар чөйрөсүнө кирет;
3. Кылмыштын курамын орнотуу үчүн жабырлануучунун ою мааниге ээ.
4. Тараптардын макулдашуусу менен укук бузуучуну жоопкерчиликтен бошотуу

мүмкүнчүлүгү каралган» [2].

КР Жазык процессуалдык кодекстин 26-беренесине ылайык *жеке айыптоо* иштерине» [3]: Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинин:

- 126-беренесинин «Психиатриялык стационарга мыйзамсыз жаткыруу» биринчи бөлүмү;
- 128-берене. Мазактоо;
- 134-берене. Граждандардын тең укуктуулугун бузуу;
- 135-берене. Адамдын жеке турмушунун кол тийгистигин бузуу;
- 136-берене. Кат жазышуулардын, телефондо жана башка сүйлөшүүлөрдүн, почта, телеграф, электрондук жана башка билдирүүлөрдүн жашырындуулугун бузуу. Биринчи, экинчи бөлүктөрү;
- 137-берене. Турак-жайдын кол тийгистигин бузуу. Биринчи бөлүк;
- 139-берене. Шайлоо укуктарын жүзөгө ашырууга же шайлоо комиссияларынын ишине тоскоолдук кылуу. Биринчи бөлүк;
- 140-берене. Шайлоочулардын добуштарын сатып алуу;
- 146-берене. Динге ишенүү жана дин тутуу эркиндиги укугун жүзөгө ашырууга тоскоолдук кылуу;
- 150-берене. Автордук, чектеш укуктарды жана патент ээлеринин укуктарын бузуу;
- 151-берене. Журналисттердин мыйзамдуу кесиптик ишине тоскоолдук кылуу;
- 178-берене. Мыйзамдуу ишкердик кылуу ишине тоскоолдук кылуу;
- 194-берене. Коммерциялык, банктык же бөлөк сырды, ошондой эле салык төлөөчүнүн маалыматтарынын сырын ачыкка чыгаруу;
- 324-берене. Мыйзамсыз кармоо же камакка алуу. Биринчи бөлүмү кирет.

Кыргыз Республикасынын кылмыш жазык кодексинин 10 беренесине ылайык» [4]: бул кылмыштар чоң коркунуч келтирбеген кылмыштар чөйрөсүнө кирет, башкача айтканда:

Чоң коркунуч келтирбеген кылмыштарга - эки жылга эркиндигинен ажыратуудан ашпаган эң жогорку жаза колдонулган, атайылап жасалган, ошондой эле эң жогорку жазасы беш жылга эркиндигинен ажыратуудан ашпаган байкабастыктан жасалган кылмыштар таандык.

Мындан келип чыккандай жазык процессиндеги жеке айыптоо институтунун материалдык укуктук негиздери төмөнкү критерийлерге жараша негизделип алынган:

- коомдук мамилелер чөйрөсүндөгү өзгөчө жеке кызыкчылыктарды камтыйт;
- ал жеке турмуштун кол тийбестиги менен шартталган;
- ал жабырлануучунун эркинин автономдуулугуна негизделген жана ага көз каранды;
- бул кылмыштар коомго коркунучтуу деңгээли жана мүнөзү боюнча бир кыйла төмөн;
- бул кылмыштар кылмыш даражасына ылайык чоң коркунуч келтирбеген кылмыштар чөйрөсүнө кирет.

Изилдөөнүн жыйынтыктары бул чөйрөдөгү боштуктары толуктоодо, теоретикалык жактан иштеп чыгууда колдонулушу мүмкүн.

Адабият:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы (27.06.2010-ж). – Бишкек, 2010.

2. **Дорошков, В. В.** Частное обвинение [Текст]. Правовая теория и практика / В. В. Дорошков. – М.: Норма, 2000. – С. 23-31.
3. КР Жазык процессуалдык кодекси (өзгөрүү толуктоолору менен 20.02.2015 ж.). КР 30 июнь 1999-ж. № 63-мыйзамы. – Бишкек, 2015.
4. Кыргыз Республикасынын Кылмыш жаза кодекси (өзгөрүү толуктоолору менен 18.02.2014-ж. КР. 1-октябрь 1997-жылдагы № 69-мыйзамы менен күчүнө киргизилген. КР ЖК МЧЖ 18-сентябрь 1997-жылы кабыл алынган. – Бишкек, 2014.

УДК 343.123.66.

Кушбаков Ч.

соискатель, Ошский государственный университет

ЗАКРЕПЛЕНИЕ ИНСТИТУТА ЧАСТНОГО ОБВИНЕНИЯ В УГОЛОВНО ПРОЦЕССУАЛЬНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ

Основная цель работы – определение основных тенденций развития уголовно процессуального законодательства, закрепление института частного обвинения, характеристики частного обвинения, процессуальные аспекты закрепления частного обвинения. Исследование проведено на основе общенаучных, в частности диалектического и материалистического методов познания. Определены основные тенденции развития уголовно процессуального законодательства, в частности особенности закрепления частного обвинения в национальном законодательстве. Результаты могут быть применены в научных исследованиях данной области и в теоретических разработках, учебных курсах по уголовному процессу.

Ключевые слова: процессуальная доктрина, публичное обвинение, частное обвинение, декларация, виктимология, правовое государство, формы обвинения, частно-публичное обвинение.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖАЗЫК ПРОЦЕССУАЛДЫК МЫЙЗАМЫНДАГЫ ЖЕКЕ АЙЫПТОО ИНСТИТУТУНУН БЕКИЛИШИ

Жумуштун негизги максаты- жазык процессуалдык мыйзам актыларыны жалпы өнүгүү тенденцияларын, жеке айыптоо институтунун бекилиши, анын мүнөздөмөсү, жеке айыптоонун процессуалдык бекилишинин аспектилерин аныктоо саналат. Изилдөөнү жалпы укуктук таанымдын, атап айтканда диалектикалык жана материалисттик усулдар аркылуу талдоого алынган. Жазык процессуалдык мыйзам актыларынын жалпы өнүгүү тенденциялары, атап айтканда жеке айыптоонун улуттук мыйзам актыларында бекилүү өзгөчөлүктөрү аныкталган. Изилдөөнүн жыйынтыктары бул чөйрөдөгү илимий изилдөөлөрдө, теоретикалык иштелмелерди иштеп чыгууда, жазык процесси боюнча окуу курстарында колдонулушу мүмкүн.

Түйүндүү сөздөр: процессуалдык доктрина, жалпы ачык айыптоо, жеке айыптоо, декларация, виктимология, укуктуу мамлекет, айыптоонун формалары, жеке-ачык айыптоо.

AFFIRMATION OF THE INSTITUTE PRIVATE PROSECUTION FEDERAL RULES OF CRIMINAL PROCEDURE

The main objective of work- determination of the main trends of development of criminal procedural law, strengthening the institute private prosecution, characteristic of private prosecution, the procedural aspects of the consolidation of the private prosecution. The study was conducted on the basis of general science, in particular of the dialectical and materialist method of cognition.

Keywords: procedural doctrine, public prosecution, private prosecution, the declaration, victimology, rule of law, the charges form private-public prosecution.

Кечээки жакынкы эгемендүүлүк алган жылдарга чейин Советтик чөлкөмдөгү өлкөлөрдө мамлекеттик монополияга негизделген процессуалдык куугунтук орун алып жазык процессиндеги диспозитивдик принцип өтө чектелип, аныкталган чекте атайын шарттардын негизинде гана жабырлануучуга берилген укуктардын негизинде жүргүзүлгөн.

Жалпы жазык процессуалдык жараян мамлекеттик органдардын кароосуна кандайдыр бир деңгээлде көз каранды болуп келген.

Советтик процессуалдык укуктук доктринада формалдуу болсо дагы жазык процессиндеги жеке айыптоо башталыштары жеткиликтүү орун алган эмес. Кылмыш куугунтугунда мамлекеттик жалпы ачык айыптоо басымдуулук кылуу менен жеке айыптоо боюнча кылмыш куугунтугу көмүскөдө калып келген.

Советтик юридикалык илим жеке кызыкчылыктар менен жалпы ачык кызыкчылыктардын маанисин төмөндөтүү менен жеке жана ачык нормалардын өкүм сүрүүсүн коомдук кызыкчылыктардын жеке адамдык кызыкчылыктардан жогору коюу баалуу деп эсептеп, жеке кызыкчылыктардын жазык процессинде өз алдынча баалуулук катары таануу зарылчылыгы жок деп эсептеген.

Жыйырманчы кылымдын экинчи жарымынан баштап кылмыш жазык өндүрүшүндө бир катар олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болду.

Бул процесстер коомдогу саясий, экономикалык, социалдык тарыхый процесстер менен байланып, анын түпкүрүндө коомдун укуктук негиздерин адам укуктары жана эркиндиктерине артыкчылык берүү, коомдук процесстерди демократизациялоо, укуктук социалдык мамлекетти куруу тенденциялары орун алды. Бул нерсеге далил катары Кыргыз Республикасынын Конституциясынын биринчи беренсин айтсак болот. Ага ылайык «Кыргыз Республикасы (Кыргызстан) - эгемендүү, демократиялык, укуктук, мамлекеттик башкарууга дин аралашпаган, унитардык, социалдык мамлекет» деп бекилген [1].

Ошондой эле Кыргыз Республикасында жазык сот өндүрүшү тараптардын атаандаштыгынын жана тең укуктуулугунун негизинде жүзөгө ашырылат.

Мындай өзгөрүүлөр жазык процессуалдык сот өндүрүшүндөгү кээ бир жаңы институттардын орун алышы менен коштолуп, мамлекеттин жазык сот өндүрүшүндөгү басымдуулугун кайрадан карап чыгууга өбөлгө түздү.

Кыргыз Республикасы дагы бул саясий коомдук процесстерден четте калбай, өз алдынча укуктуу социалдык мамлекетти курууга багыт алуу менен бирдикте, дүйнөлүк алдыңкы тажрыйбанын үлгүлөрүн Ата мекендик укуктук тутумга киргизүүгө далалат жасалды.

Бул процесстер коомдук мамилелерди жөнгө салууда, анын ичинде кылмыш-жаза процессинде жеке башталыштардын дагы орун алуусун шарттап, күн тартибинде жеке

айыптоо институтунун кайра жаралуу зарылчылыгын жаратты.

Мамлекеттик органдардын активдүүлүгүнө негизделген кылмыш куугунтугу, жалпы ачык ишмердүүлүгүнө изилдөөлөрдө көп көңүл бурулуп, жеке жак тарабынан айыптоо ишмердүүлүгүн жүргүзүү ишмердүүлүгүн изилдөөгө өтө аз көңүл бөлүнүп, көз жаздымында калып келген.

Азыркы мезгилдеги жазык сот өндүрүшү бир гана айыпталуучу карата адилеттүү болбостон, кылмыштан жабыр тарткандарга да багытталышы керек. Мындай багыттардын мисалы болуп Бириккен Улуттар Уюмунун Генералдык Ассамблеясы тарабынан 1985-жылы кабыл алынган «Кылмыштан жана бийликтен кыянатчылык менен пайдалануудан чеккендер үчүн сот адилеттүүлүгүнүн негизги принциптери жөнүндө Декларациясы» [2] саналат.

2000-жылы 10-17-апрелде Вена шаарында өткөрүлгөн БУУнун Секретариаты тарабынан 10-Конгрессте даярдалган кылмыштуулукту алдын алуу жана укукбузуучулар менен мамиле жасоо боюнча «Укукбузуучулар жана жапа чеккендер: жазык сот адилеттүүлүгүн жүргүзүүдө жоопкерчилик жана адилеттүүлүк» жумушчу документте мындай деп көрсөтүлгөн: «XX кылымдын акыркы жылдарында жабырлануучуларга жазык процессиндеги үчүнчү жак катары мамиле жасап келишкен. Виктимологиялык изилдөөлөр көрсөткөндөй көптөгөн жабырлануучулар сот адилеттүүлүгү тутумунун аларга жасаган мамилесине канааттанышпайт. Эл аралык кылмыштуулук суроолору боюнча жалпы маалыматта, кылмыштан жапа чеккендердин жарымынан көбү полициянын алардын даттанууларына мамилесине канааттанышпайт.

Көптөгөн учурларда жабырлануучулар кылмыш сот адилеттүүлүгүнүн мамилесинен жабыркашып, ал өз кезегинде «экинчи виктимизацияга алып келет деп белгилешет».

Акыркы жылдары юридикалык адабияттарда кылмыш юстициясынын адамдын жеке турмушу, үй бүлө менен байланышкан, чарбалык, турмуш-тиричилик жеке инсандык мамилелерге кийлигишүүсүн чектөө зарылчылыгы боюнча бир канча жолу кайрылуулар болгон, жабырлануучунун эркин билдирбей туруп, ал нерсеге кийлигишүү көпчүлүк учурда ашыкча болуп калбастан, жабырлануучунун укуктарына, эркиндиктерине жана мыйзамдуу кызыкчылыктарына терс таасирин тийгизиши мүмкүн».

Укуктуу мамлекеттин шарттарында адам укуктары жана эркиндиктери артыкчылыктуу багыттардын өзөгүн түзүү менен коомдук мамилелерди жөнгө салуунун сапатын жакшыртуунун талабын коюуда.

Кыргыз Республикасынын улуттук мыйзам актыларын калыптандыруу жана өнүктүрүү алдыңкы мамлекеттердин тажрыйбасын колдонуу менен айкалыштыруу аркылуу ишке ашыруу анын натыйжалуулугун арттырат.

Жазык процессуалдык мыйзам актылары да акыркы жылдары олуттуу өзгөртүүлөргө дуушар болууда. Мындай өзгөрүүлөрдүн бири катары жазык процессуалдык мыйзам актыларындагы жеке айыптоо институтун айтууга болот.

Бул институт Кыргызстандагы өтө жаш тармак болуу менен толук кандуу теоретикалык, усулдук, процессуалдык жактан иштелип чыга элек.

Ошону менен бирдикте айта кетүү орундуу жүргүзүлүп жаткан реформаларда жазык процессуалдык мыйзам актыларында жеке айыптоо институтунун андан ары жакшыртуунун

теоретикалык жана процессуалдык көйгөйлөрүнүн келип чыгышын да шарттайт.

Кыргыз Республикасынын жарандары айыптоо укугуна ээ болуп аны жүзөгө ашыра алат. Ошондой эле жабырлануучу, ал эми ал өлгөн же курагына же болбосо саламаттыгынын абалына байланыштуу жазыктык сот ишинде өз эркин билдирүүгө жөндөмсүз болгон учурда, анын жашы жеткен жакын туугандарынын бири каралган тартипте айыпталуучуну жазык куугунтугуна алууга катышууга, ал эми жеке айыптоо иштери боюнча - тийиштүү адамга каршы айып коюуга же аны колдоого укуктуу. Жабырлануучу, же анын укуктук жолун жолдоочу сот ишинин ар кандай учурунда айыптоону колдоодон баш тартууга укуктуу.

Прокурордун айыптоодон баш тартуусу жабырлануучуну айыптоону колдоо укугунан ажырата албайт. Мына ошондуктан жазык процессинде айыптоонун формалары аныкталган.

КР жазык процессуалдык кодексинин 26-беренесине ылайык» [3]: Жасалган кылмыштын мүнөзүнө жана оордугуна жараша сотто айыптоо жеке, жеке-ачык жана ачык тартипте жүзөгө ашырылат.

Жеке айыптоо иштерине: Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинин 126-берененин биринчи бөлүгүндө, 128-беренелерде, 134-беренедө, 135-беренедө, 136-берененин биринчи жана экинчи бөлүктөрүндө, 137-берененин биринчи бөлүгүндө, 139-берененин биринчи бөлүгүндө, 140, 146, 150, 151, 178, 194-беренелерде, 324-берененин биринчи бөлүгүндө каралган кылмыштар жөнүндөгү иштер кирет. Ал жабырлануучунун даттануусу боюнча козголот жана тараптардын жарашуусу менен токтотулат. Жарашуу өкүм мыйзамдуу күчүнө киргенге чейин болушу мүмкүн.

Жеке-ачык айыптоо иштерине Кыргыз Республикасынын Жазык кодексинин 10, 11-беренелеринде каралган чоң коркунуч келтирбеген кылмыштар, анча оор эмес кылмыштар жөнүндө иштер, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Жазык кодексинин 129-беренесинин биринчи бөлүгүндө жана 130-беренесинин биринчи бөлүгүндө каралган кылмыш иштери таандык кылынат.

Калган кылмыштар жөнүндөгү иштер ачык-айыптоо иштери болуп эсептелет.

Жалпылап алганда жазык процессиндеги реформалардын натыйжасында КР жазык процессуалдык мыйзамында анын ичинде айыптоодо:

- жеке айыптоо институту өз ордун тапты;
- айыптоонун мамлекеттик монополиясын айырбаштоо процесси орун алды;
- жеке кызыкчылыктар чөйрөсү бир канча автономиялуулукка ээ болду;
- жазык процессинде диспозитивдик принцип бир канча кеңейе баштады.

Изилдөөнүн жыйынтыктары жеке айыптоо боюнча теоретикалык илимди байытууда, боштуктарын жоюуда, жакшыртуу жолдорун аныктоодо колдонулушу мүмкүн.

Адабият:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы [Текст] (27.06.2010-ж.). – Бишкек, 2010.
2. Кылмыштан жана бийликтен кыянатчылык менен пайдалануудан чеккендер үчүн сот адилеттүүлүгүнүн негизги принциптери жөнүндө Декларациясы [Текст] (29.11.1985-ж. №40/34 Резолюциясы). – Бишкек, 1985.
3. КР Жазык процессуалдык кодекси [Текст] (өзгөрүү толуктоолору менен 20.02.2015-ж.). КР 30 июнь 1999-ж. № 63-мыйзамы. – Бишкек, 2015.

УДК 349.6(0758)

Мирзаева А.К.

старший преподаватель, Ошский государственный университет

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ АКТЫ, РЕГУЛИРУЮЩИЕ БЕЗОПАСНОСТЬ ХВОСТОХРАНИЛИЩ

Данная статья посвящена анализу систем международно-правовых актов в области обеспечения хвостохранилищ, его имплементации в национальном законодательстве, изучению общей характеристики международно-правовых актов, присоединения Кыргызстана в международно-правовые акты в области обеспечения безопасности хвостохранилищ. Исследование проведено на основе общенаучных методов познания, анализа и синтеза, индукции и дедукции. Определены основные международные правовые акты, регулирующие безопасность хвостохранилищ, акты по которым присоединился Кыргызская Республика. Результаты могут быть использованы при разработке аналитических материалов, а также правотворческой деятельности в части имплементации международных актов в национальном законодательстве.

Ключевые слова: международное право, права человека, международное соглашение, договор, ратификация, конвенция, протокол.

КЕН КАЛДЫКТАРЫН САКТООЧУ ЖАЙЛАРДЫН КООПСУЗДУГУН КАМСЫЗ КЫЛУУНУ ЖӨНГӨ САЛУУЧУ ЭЛ АРАЛЫК УКУКТУК АКТЫЛАР

Бул макалада кен калдыктарын сактоочу жайлардын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча эл аралык укуктук актылардын тутумун талдоо, алардын улуттук мыйзам актыларында имплементацияланышы, эл аралык актылардын жалпы мүнөздөмөсү, Кыргызстандын кен калдыктарын сактоочу жайлардын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча эл аралык укуктук актыларга кошулушу изилденген. Изилдөө жалпы жана жеке укуктук таанымдын усулдары, талдоо, синтездөө, индукция жана дедукция усулдарды аркылуу жүргүзүлгөн. Кен калдыктарын сактоочу жайлардын коопсуздугун камсыз кылуучу эл аралык ченемдердин чөйрөсү, ошондой эле Кыргыз Республикасынын эл аралык актыларга кошулуусу аныкталган. Изилдөөнүн жыйынтыктары аналитикалык маалыматтарды иштеп чыгууда, ошондой эле укук жаратуучулук ишмердүүлүгүндө, анын ичинде эл аралык актылардын улуттук мыйзам актыларында имплементациялануусунда колдонулушу мүмкүн.

Түйүндүү сөздөр: эл аралык укук, адам укуктары, эл аралык келишим, келишим, ратификация, конвенция, протокол.

INTERNATIONAL LEGAL ACTS REGULATING SAFETY OF TAILINGS

This article is devoted to the analysis of systems of international legal acts in the area of the tailings, its implementation in national law, the study of the general characteristics of international legal instruments of accession of Kyrgyzstan to international legal instruments in the field of safety of tailings. The study was conducted on the basis of scientific methods of knowledge, analysis and synthesis, induction and deduction. The main international legal acts regulating the safety of tailings, acts joined by the Kyrgyz Republic. The results can be used in the development of analytical materials, as well as law-making in the implementation of the international instruments into national legislation.

Keywords: international law, human rights, international agreements, treaties, ratification, convention, protocol.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 6-беренесинин 3 пунктуна ылайык: «Кыргыз Республикасы катышуучусу болуп эсептелген, мыйзамда белгиленген тартипте күчүнө кирген эл аралык келишимдер, ошондой эле эл аралык укуктун жалпы кабыл алынган принциптери менен ченемдери Кыргыз Республикасынын укук системасынын ажыралгыс бөлүгү болуп саналат. Адам укуктары боюнча эл аралык келишимдердин ченемдери түздөнтүз колдонулат жана башка эл аралык келишимдин ченемдерине караганда артыкчылыкка ээ деп орнотулган» [1].

Кыргыз Республикасынын «Кыргыз Республикасынын эл аралык келишимдери жөнүндө» мыйзамында аныкталгандай эл аралык келишимдер Кыргыз Республикасынын эл аралык мамилелеринин негизин түзөт. Мыйзам актыларынын аракеттеги тутумдук бөлүгү катары саналат. Кыргыз Республикасы эл аралык укукту кыйшаюусуз сактоо үчүн жана өзүнүн эл аралык укуктун негизги принциптери-эл аралык милдеттерди чыныгы эрки менен аткарууну тутунгандыгын далилдейт.

Азыркы мезгилде Кыргыз Республикасы 13 жаратылышты коргоо конвенциясына, 3 протоколго кошулган. Мындан келип чыккан милдеттер улуттук мыйзам актыларын, айлана чөйрөнү коргоо жана кен калдыктарын сактоочу жайлардын коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндө кайра карап чыгууга милдеттендирет.

Кыргыз Республикасынын мыйзам актылары кен калдыктарын сактоочу жайлардын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча суроолорду Эл аралык келишимдерге жана макулдашууларга ылайык так жөнгө салат.

Бул эл аралык актыларга: «Транс аймактык коркунучтуу кен калдыктарды ташуу жана жок кылуу боюнча көзөмөл жөнүндө» Базель конвенциясы (КР ЖК ЭӨП 30-ноябрь 1995-жылы. № П-225-1 ратификациялаган) [2]; Эл аралык соодада кээ бир коркунучтуу химиялык заттарды алдын ала негиздүү макулдашуу боюнча Роттердам конвенциясы (КР ЖК тарабынан 15 январь 2000 жылы № 15 ратификацияланган) [3]. Бул мыйзамга ылайык Роттердам конвенциясынын талаптарын аткаруу, КР ӨКМ жүктөлгөн); Озон катмарын коргоо жөнүндө **Вена конвенциясы** жана озон катмарын жабыркатуучу заттар жөнүндө Монреаль протоколу (КР ЖК 15.01.2000-ж. № 16 ратификацияланган) [4].

Мыйзамга ылайык Вена конвенциясынын жана Монреаль протоколун аткаруучу улуттук орган катары КР айлана чөйрөнү коргоо агенттигине жүктөлгөн.

Бул мыйзам актыларынан тышкары Кыргыз Республикасы айлана чөйрөнү коргоо чөйрөсүндө бир катар эл аралык актылар боюнча милдеттенмелерди кабыл алган:

- Айлана чөйрөнү коргоо жаатындагы сот адилеттүүлүгүнө, маалыматка коомчулуктун катышуусу жөнүндө Конвенция. Орхус, Дания, 25-июнь 1998-ж.;
- Алыскы аралыктагы транс аймактык абанын булгануусу жөнүндө Конвенция, Женева, 13-ноябрь 1979-ж.;
- Транс аймактык контекстте айлана чөйрөгө таасир этүүнү баалоо жөнүндө Конвенция. Эспо, 25-февраль 1991-ж.;
- Туруктуу органикалык булгоочулар жөнүндө Стокгольм Конвенциясы. Стокгольм, 22-май 2001-ж.;
- БУУнун Климаттын өзгөрүүсү боюнча Рамкалык Конвенциясы Нью-Йорк, 6-май

1992-ж.;

- БУУнун Климаттын өзгөрүүсү боюнча Рамкалык Конвенциясына Киот Протоколу, Киото, 11-декабрь 1997-ж.;
- Биологиялык ар түрдүүлүк жөнүндө Конвенция, Рио-де-Жанейро, 5-июнь 1992-ж.;
- Биологиялык ар түрдүүлүк жөнүндө Конвенциясына био коопсуздук боюнча Картахен Протоколу, Мехико, 22-февраль 1992-ж.

Жогоруда каралган айлана чөйрөнү коргоо боюнча эл аралык актыларда кен калдыктарын сактоочу жайлардын коопсуздугун камсыз кылууну жөнгө салуучу ченемдер орнотулган; нурданган ядролук отунду кайра иштетүү, нурданган ядролук отунду жок кылуу; радиоактивдүү калдыктарды жок кылуу каралган.

Орхусс конвенциясында «ар бир адам жагымдуу айлана чөйрөдө, анын жыргалчылыгы жана ден соолугуна жагымдуу чөйрөдө жашоого укуктуу деп орнотулган жана «адекваттуу айлана чөйрөнү коргоо адамдын бакубатчылыгын камсыз кылууга, анын ичинде жашоого болгон укугун камсыз кылуу үчүн зарыл деп бекилген.

Белгилей кетүү керек Кыргызстан 1992-жылдан бери БУУнун Европалык Экономикалык Комиссиясынын мүчөсү катары «Европага айлана чөйрө» программасында активдүү катышып келүүдө.

Биздин оюбузча айлана чөйрөнү коргоо боюнча эл аралык кызматташтыктын өнүгүшү, анын ичинде кен калдыктарын сактоо жайларынын коопсуздугун сактоо боюнча мамлекеттерге глобалдык жана регионалдык айрыкча Өзбекстан, Тажикстан, Казакстан жана башка мамлекеттер менен көйгөйлөрдү чечмелөөгө көмөктөшөт.

Кыргыз Республикасынын кен калдыктарын сактоочу жайлардын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча экологиялык саясатынын приоритеттүү багыты болуп эл аралык кызматташуу чөйрөсүндө Кыргызстандын эл аралык конвенцияларга, макулдашууларга, кошулуусу саналат.

Мына ушул нерсеге байланыштуу Кыргызстан эл аралык келишимдерде, макулдашууларда, протоколдордо камтылган жоболордун улуттук мыйзам актылары менен сыйымдуулугуна жетүү үчүн зарыл чараларды көрүп келүүдө.

БУУнун Уставында, адамды курчап турган чөйрөсүнүн көйгөйлөрү боюнча Стокгольм конференциясынын чечимдерине, Европалык коопсуздук жана кызматташуу боюнча Кеңешменин корутунду актысы (ОСБСЕ), Мадрид жана Вена ОСБСЕнин катышуучу мамлекеттеринин өкүлдөрүнүн жыйынтыктоочу жолугушуусунда 25-февраль 1991-жылы кабыл алынган. Транс аймактык айлана чөйрөгө таасирди баалоо боюнча Конвенция кабыл алынган.

Бул документ Кыргызстан үчүн маанилүү анткени өлкөнүн түштүгүндө жайланышкан кен калдыктарын сактоочу жайлар транс аймактык мааниге ээ. «Транс аймактык таасир» бул – «бул же ал жактын юрисдикциясына болгон глобалдуу мүнөздөгү гана эмес, пландашкан ишмердүүлүктүн физикалык булак жайгашкан таасирлеринен келип чыгуучу, башка жактын юрисдикциясында болгон аймактар саналат».

Эл аралык соодада уулуу химиялык заттарды жана пестициддерге карата алдын ала негиздүү макулдашуу процедурасы жөнүндө Роттердам Конвенциясына – «Жактардын

бирдиктүү аракетин менен жалпы жоопкерчиликти камсыз кылууга көмөктөшүү «Эл аралык соодада уулуу химиялык заттар менен соодалашууда адамдын жана айлана чөйрөнү туруктуу зыяндуу таасиринен коргоо жана алардын мүнөзү боюнча маалыматтарды алууну жеңилдетүү менен алардын экологиялык негиздүү колдонулушуна көмөктөшүү, алардын импорту жана экспорту боюнча улуттук деңгээлде чечимдерди кабыл алуу боюнча жоболорду бекитүү жана ишке ашыруу» саналат.

Белгилей кетүү керек бул принцип алгач 1972-жылы Стокгольм декларациясында бекилип, кийинчерээк бир канча документтерге рецепция болгон, атап айтканда, деңизди калдыктардын чыгындылары менен булгоону алдын алуу Конвенциясында, 1985-жылдагы озон катмарын коргоо боюнча Вена конвенциясы жана башка документтер.

Транс аймактык коркунучтуу калдыктарды ташуу жана жок кылуу боюнча көзөмөл жөнүндө Базель конвенциясына (КР ЖК ЭӨП 30-ноябрь 1995-жылы, № П-225-1 ратификациялаган) ылайык « Ар бир жак ушул Конвенциянын катышуучусу болгондон кийин алты айдын ичинде, Конвенциянын секретариатын калдыктар жөнүндө маалымдайт, алар өз убагында транс аймактык ташуудагы улуттук мыйзам актыларына ылайык коркунучтуу деп аныкталат» .

Туруктуу органикалык булгоочулар жөнүндө Стокгольм Конвенциясы (Стокгольм, 22-май 2001-ж.) адамдын ден-соолугун жана айлана чөйрөнү туруктуу булгоочу заттардан коргоого максатталган.

Кыргыз Республикасы тарабынан ратификацияланган эл аралык актыларды кыска тариздесек.

1. Транс аймактык коркунучтуу калдыктарды ташуу жана жок кылуу боюнча көзөмөл жөнүндө Базель конвенциясына (КР ЖК ЭӨП 30-ноябрь 1995-жылы, № П-225-1 ратификацияланган).

2. Эл аралык соодада уулуу химиялык заттарды жана пестициддерге карата алдын ала негиздүү макулдашуу процедурасы жөнүндө Роттердам Конвенциясы (КР ЖК тарабынан 15-январь 2000-ж., № 15 ратификацияланган).

3. Озон катмарын коргоо жөнүндө Вена конвенциясы жана озон катмарын жабыркатуучу заттар жөнүндө Монреаль протоколу (КР ЖК 15.01.2000-ж., № 16 ратификацияланган).

4. Туруктуу органикалык булгоочулар жөнүндө Стокгольм Конвенциясы (Стокгольм, 22-май 2001-ж.).

5. КМШ мамлекеттеринин химия жана нефтехимия чөйрөсүндө кызматташуу боюнча Макулдашуу (9.09.1994-ж. кол коюлган).

7. Банги заттарын мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү боюнча Конвенция (КР ЖК 16.04.1994-ж., № 1500-ХП ратификацияланган).

Жалпылап алганда кен калдыктарынын коопсуздугун сактоо боюнча эл аралык актылар:

- улуттук мыйзам актыларынын тутумдук бир бөлүгү катары таанылат;
- адам укуктары жана эркиндиктерин коргоодо артыкчылыкка ээ;
- Кыргыз Республикасы кен калдыктарын сактоочу жайлардын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча негизги эл аралык келишимдердин катышуучусу болуп саналат;
- кен калдыктарын сактоочу жайлардын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча эл аралык

ченемдердин көпчүлүк бөлүгү улуттук мыйзам актыларында имплементацияланган.

Мындан келип чыккандай эл аралык укуктук актылар Кыргызстандын айлана чөйрөнү коргоодо, адамзаттын туруктуу өнүгүүсүндө, ошондой эле кен калдыктарын сактоочу жайлардын коопсуздугун камсыз кылуунун натыйжалуулугуна көмөктөшөт.

Изилдөөнүн жыйынтыктары илимий изилдөө жаатында, укук колдонуу практикасында, кен калдыктарын сактоочу жайлардын коопсуздугун укуктук жөнгө салууда колдонулушу мүмкүн.

Адабият:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы [Текст]. 27 июнь 2010 ж. – Б., 2010. – 123 с.
2. Транс аймактык коркунучтуу кен калдыктарды ташуу жана жок кылуу боюнча көзөмөл жөнүндө Базель конвенциясы [Текст]. (КР ЖК ЭӨП 30-ноябрь 1995-жылы. № П-225-1 ратификациялаган). – Бишкек, 1995.
3. Эл аралык соодада кээ бир коркунучтуу химиялык заттарды алдын ала негиздүү макулдашуу боюнча Роттердам конвенциясы. (КР ЖК тарабынан 15-январь 2000-жылы № 15 ратификацияланган). – Роттердам, 2000.
4. Озон катмарын коргоо жөнүндө Вена конвенциясы жана озон катмарын жабыркатуучу заттар жөнүндө Монреаль протоколу [Текст] (КР ЖК 15.01.2000-ж. № 16 ратификацияланган). – Вена-Монреаль, 2000.

УДК 349.6(0758)

Мирзаева А.К.

старший преподаватель, Ошский государственный университет

О ПРАВОВОМ ПОНЯТИИ ХВОСТОХРАНИЛИЩ

В данной работе сделан анализ существующих понятийных аппаратов «хвостохранилищ», разработана его правовое понятие на основе обобщения существующих определений хвостохранилищ. Исследование проведено на основе сравнительного, сравнительно-правового метода познания, а также использованы логические приемы познания. Определены содержательные характеристики понятия «хвостохранилищ», сформулирована авторская дефиниция. Результаты исследования могут быть использованы при разработке законопроектных документов, теоретических исследованиях в области экологического права.

Ключевые слова: *хвостохранилища, экологическое право, безопасность, экологическая безопасность, охрана окружающей среды, радиоактивные материалы, ядовитые материалы.*

КЕН КАЛДЫКТАРЫН САКТООЧУ ЖАЙЛАРДЫН УКУКТУК ТҮШҮНҮГҮ ТУРАЛУУ

Жумуштун негизги максаты - азыркы мезгилдеги «кен калдыктарын сактоочу жайлар» түшүнүк аппаратын талдоо, жалпылоонун негизинде кен калдыктарын сактоочу жайлардын укуктук аныктамасын иштеп чыгуу саналат. Изилдөө салыштырма,

салыштырма укуктук таанымдын усулдары, ошондой эле логикалык таанымдын усулдары менен жүргүзүлгөн. Кен калдыктарын сактоочу жайлардын мазмундук мүнөздөмөсү аныкталып, автордук аныктама сыпатталган. Изилдөөнүн жыйынтыктары мыйзам долбоорлорун иштеп чыгууда, экологиялык укук чөйрөсүндөгү теоретикалык изилдөөлөрдө колдонулушу мүмкүн.

Түйүндүү сөздөр: кен калдыктарын сактоочу жайлар, экологиялык укук, коопсуздук, экологиялык коопсуздук, айлана чөйрөнү коргоо, радиоактивдүү материалдар, уулу материалдар.

ON THE LEGAL CONCEPT TAILING

In this paper, an analysis is made of the existing conceptual apparatus of “tailings”, developed his legal concept based on the aggregation of existing definitions of tailings. The study was conducted on the basis of comparison, the comparative legal method of learning and use logical methods of cognition. Identified substantial characteristics of the concept of “tailings”, formulated by the author’s definition. Results of the study can be used in the development of law drafting documents, theoretical research in the field of environmental law.

Keywords: tailings, environmental law, safety, environmental safety, environmental protection, radioactive materials, toxic materials.

Ата мекендик укуктанууда, анын ичинде конституциялык, мамлекет укук теориясы жана тарыхы, экологиялык укук илимдеринде кен калдыктарын сактоочу жайлардын коопсуздугун камсыз кылуунун, алардын натыйжалуу иш жүзүнө ашыруу көйгөйлөрү жана суроолору боюнча сапаттуу укуктук базаны калыптандырууга арналган доктриналык изилдөөлөр жокко эсе.

Кен калдыктарын сактоочу жайлардын коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук негиздерин талдоо Кыргызстанда кен калдыктарын сактоочу жайлардын коопсуздугун камсыз кылуу көйгөйлөрү боюнча илимий иштер жок экендиги жөнүндө тыянак чыгарууга мүмкүнчүлүк берди.

Кен калдыктарын сактоочу жайлардын коопсуздугун камсыз кылуунун суроолору жана көйгөйлөрү атайын жыйымдуу изилдөөлөрдүн объектиси болгон жок. Экологиялык укуктун ар кандай суроолору, анын ичинде экологиялык коопсуздук, экологиялык кылмыштуулук жана аларды алдын алуу, кен казыналарын пайдалануу чөйрөсүндөгү мыйзам актыларын бузуу үчүн жоопкерчилик боюнча: Н.Э. Асылбекованын [1], Н.И. Арзиевдин [2], Н.А. Мусабаеванын [3], З.А. Умирбаеванын [4], А.М. Чоровдун [5], Г.А. Шиндин [6] жана башкалардын эмгектери арналган.

Россиялык окумуштуу жана адистер: М.М. Бринчук [7], С.Л. Байдаков, Г.П. Серов [8], О.Л. Дубовик, Н.Г. Жаворонкова, О.С. Колбасов [9] жана башкалар айлана чөйрөнү коргоонун кээ бир аспектилерин изилдөөгө алышкан.

Айлана чөйрөнү укуктук коргоонун кээ бир суроолору жана көйгөйлөрү казахстандык окумуштуулар: Д.Л. Байдельдинов [10], Ж. Буламбаев [11], С.М. Мухтарова [12] жана башкалар тарабынан изилдөөгө алынган.

Мындан ары экологиялык укуктун базалык түшүнүктөрүн баарынын мурда кен калдыктарын сактоочу жайлардын бүтүндөй эле экологиялык коопсуздук боюнча контекстте карап чыксак.

Дүйнөлүк практикада колдонулуучу «Кен калдыктарын сактоочу жайлар» түшүнүгүнүн

дефинициясына мисал келтирсек.

Кен калдыктарын сактоочу жайлар – радиоактивдүү, уулуу жана башка тоо кен калдыктарын сактоого, же көмүүгө максатталган, тоо кен калдыктарын байытылган пайдалуу казылмаларынын атайын курулмалардын жана жабдуулардын жыйымы (*Википедия*).

Кен калдыктарын сактоочу жайлар - (a. tailingsstorage; н. Bergeteich, Schlammteich; ф. bassin a dechets de lavage, bassin d'epandage; и. deposito de colas) байытылган калдыктарды кабыл алууга жана сактоого ылайыкташтырылган гидротехникалык курулма (*Геологиялык энциклопедия*).

Кен калдыктарын сактоочу жайлар - [tailings dump] тоо кен калдыктарын, байытылган пайдалуу казылмаларын кабыл алуу жана сактоого ылайыкташтырылган гидротехникалык курулмалардын жыйындысы. Кен калдыктарын сактоочу жайлар эреже катары капчыгайлардын, котловиналардын, төмөнкү жайларында бир канча аралыкта жайланышат (металлургия боюнча энциклопедиялык сөздүк).

Кен калдыктарын сактоочу жайлар - тоо кен калдыктарын, байытылган пайдалуу казылмаларын кабыл алуу жана сактоого ылайыкташтырылган түзүлүш (байытылган пайдалуу казылмалар) тоо кен калдыктары (калдыктар).

Кен калдыктарын сактоочу жайлар эреже катары капчыгайлардын, котловиналардын, төмөнкү рельефинде бир канча аралыкта жайланышат (*Чоң советтик энциклопедия*).

Кен калдыктарын сактоочу жайлар – пайдалуу кендерди байытуудан жана башка технологиялык процесстерден келип чыгуучу өндүрүштүн суюк калдыктарын сактоочу жабык бассейн (*адам экологиясы*).

Кен калдыктарын сактоочу жайлар – пайдалуу кендерди байытуудан калган, тоо кен калдыктарын кабыл алуу, сактоо үчүн курулуш (*Металлургиялык сөздүк*).

Жогоруда келтирилген дефинициялардан көрүнүп тургандай, бүтүндөй алганда кээ бир нерселерди кошпогондо алар окшош жана бизге мындай ойду берет – «кен калдыктарын сактоочу жайлар – бул пайдалуу казылмаларынын байытуудан келип чыккан тоо кен калдыктарын радиоактивдүү, уулуу жана башка тоо кен калдыктарын сактоого, же көмүүгө максатталган, атайын курулмалардын жана жабдуулардын жыйымы».

Биз бул дефиниция менен макулбуз, бирок биздин оюбузча аныктаманын маңызын так көлөмдүү чагылдырбайт.

Кыргыз Республикасынын 26 июнь 2001 жылы кабыл алган № 57 [13] «Кен калдыктарын сактоо жайлары жана тоо кен калдыктары жөнүндө» мыйзамынын 3 беренесинде «кен калдыктарын сактоочу жайларга», түшүнүк берилип ал – тоо кен өндүрүүнүн радиоактивдүү, уулуу, жана башка калдыктарын сактоого жана көмүүгө ылайыкталган атайын курулмалардын жабдуулардын жыйымы.

Кен калдыктарын сактоочу жайлар түшүнүгү талдоо төмөнкүлөрдү берди:

а) кен калдыктарын сактоочу жайлар түшүнүгү тар мааниде берилип анын табиятын толук камтыбайт;

б) кен калдыктарын сактоочу жайлар түшүнүгү негизинен өндүрүштүк жана тармактык мааниге ээ болуп анын укуктук табиятын камтыбайт;

в) кен калдыктарын сактоочу жайлар түшүнүгү өз алдынча укуктук категория катары

каралуусу зарыл.

Биздин оюбузча «кен калдыктарын сактоочу жайлар» дефинициясын төмөнкүдөй берүү оңтойлуу; «кен калдыктарын сактоочу жайлар» түшүнүгү бул - тоо кен кайра иштетүү өндүрүшүнөн чыккан радиоактивдүү, уулуу жана башка калдыктарды сактоого ылайыкталган, ал өзүнө уюшумдук жана техникалык чараларды талап кылуучу, өзгөчө укуктук режим менен жөнгө салынган, айлана чөйрөгө туруктуу коркунуч келтирүүчү турган татаал өзүнө, өзгөчө юридикалык жоопкерчиликти алып келген гидротехникалык курулуш катары атайын курулмалардын, шаймандардын жыйымы.

Изилдөөнүн жыйынтыктары кен калдыктарын сактоочу жайларды укуктук жөнгө салуудагы базалык түшүнүк катары колдонулушу мүмкүн.

Адабият:

1. **Асылбекова, Н. Э.** Экологическая стратегия как парадигма государственной политики [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Н. Э. Асылбекова. – Бишкек, 2013. – 23 с.
2. **Арзиев, Н. И.** Правовые проблемы охраны окружающей среды в Кыргызской Республике [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Н. И. Арзиев. – Бишкек, 2015. – 155 с.
3. **Мусабаева, Н. А.** Правовое регулирование обеспечения экологической безопасности Кыргызской Республики [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Н. А. Мусабаева. – Ош, 2014. – 25 с.
4. **Умирбаева, З. А.** Уголовно-правовые проблемы борьбы с экологическими преступлениями [Текст]: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08 / З. А. Умирбаева. – Бишкек, 2012. – 51 с.
5. **Чоров, А. М.** Государственное управление в области охраны окружающей среды и рационального использования природных ресурсов [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.14 / А. М. Чоров. – Бишкек, 2006. – 28 с.
6. **Шин, Г. А.** Экологическая преступность и ее предупреждение в Кыргызской Республике [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Г. А. Шин. – Бишкек, 2013. – 22 с.
7. **Бринчук, М. М.** Экологическое право (право окружающей среды) [Текст]: учебник для высших юридических учебных заведений / М.М. Бринчук. – М., 1998. – 688 с.
8. **Байдаков, С. Л.** Правовое обеспечение охраны окружающей среды и экологической безопасности [Текст] / С. Л. Байдаков, Г. П. Серов. – М.: Анкил, 2003.
9. **Дубовик, О. Л.** Экологическое право [Текст]: от идей к практике / О. Л. Дубовик, Н. Г. Жаворонкова, О. С. Колбасов. – М., 2003. – 234 с.
10. **Байдельдинов, Д. Л.** Экологическое законодательство Республики Казахстан [Текст] / Д. Л. Байдельдинов. – Алматы: Жеті жарыгы, 1995. – 188 с.
11. **Буламбаев, Ж.** Генезис взаимодействия общества и природы (философские и этнокультурные аспекты) [Текст] / Ж. Буламбаев. – Алматы, 1999. – 231 с.
12. **Мухтарова, С. М.** Правовая охрана окружающей среды от загрязнения в Республике Казахстан [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / С. М. Мухтарова. –

Алматы, 2010. – 22 с.

13. О хвостохранилищах и горных отвалах [Электронный ресурс]: закон Кыргызской Республики от 26 июня 2001 года № 57 // закон Кыргызской Республики. – 2001. – Режим доступа: [www http://online.adviser.kg](http://online.adviser.kg). – Загл. с экрана.

УДК 347.6 316.8.11(027.582)

Турсунбаева Ч. М.

старший преподаватель, Ошский государственный юридический институт

НОРМАТИВНО ПРАВОВОЕ ЗАКРЕПЛЕНИЕ РЕПРОДУКТИВНЫХ ПРАВ ЖЕНЩИН

Основная цель работы – анализ эволюции нормативного закрепления репродуктивных прав женщин в международных нормах, а также в отечественном законодательстве, определение содержания репродуктивных прав женщин в специальном законодательном акте и их характерные особенности. Исследование проведено на основе ретроспективного, а также системного анализа. Определены основные международные и национальные акты, регулирующие репродуктивные права женщин, его содержательные характеристики. Результаты исследования могут быть использованы в правотворческом процессе, разработке методических рекомендаций, в учебных целях.

Ключевые слова: репродуктивные права, демографическое положение, международное право, конституция, декларация, здоровье человека, репродуктивные технологии, медицина.

АЯЛДАРДЫН РЕПРОДУКТИВДҮҮ УКУКТАРЫНЫН ЧЕНЕМДИК БЕКИЛИШИ

Жумуштун негизги максаты – аялдардын репродуктивдүү укуктарынын эл аралык жана ата мекендик мыйзам актыларында бекилишин, алардын мазмундук жактарын жана атайын мыйзам актыларында бекилишинин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн аныктоо саналат. Изилдөө ретроспективдүү жана тутумдуу талдоо аркылуу жүргүзүлгөн. Аялдардын репродуктивдүү укуктарын жөнгө салуучу эл аралык жана улуттук негизги мыйзам актылары белгиленип, анын мазмундук мүнөздөмөсү ачып берилген. Илимий изилдөөнүн жыйынтыгы укук жаратуу процессинде, усулдук иштелмелерди иштеп чыгууда, окуу процессинде колдонулушу мүмкүн.

Түйүндүү сөздөр: репродуктивдүү укук, демографиялык абал, эл аралык укук, конституция, декларация, адамдын ден соолугу, репродуктивдүү технологиялар, медицина.

NORMATIVE LEGAL ASSIGNMENT WOMEN'S REPRODUCTIVE RIGHTS

The main objective of the work - analysis of the evolution of regulatory consolidation of women's reproductive rights in international standards, as well as in the domestic legislation, the definition of the content of women's reproductive rights in a special legislative act and their characteristics. The study was conducted on the basis of a retrospective, as well as system analysis. The main international and national acts regulating the reproductive rights of women, its substantial characteristics. The results can be used in the legislative process, the development of guidelines, for training purposes.

Keywords: reproductive rights, the demographic situation, international law, constitution, declaration, human health, reproductive technology, and medicine.

Адамзат муунун улантуу, коомдогу орногон маанилүү табигый процесс катары бааланып, эчен жылдар бою адамзат цивилизациясынын коломтосун өчүрбөй келе жатат.

Кайсыл гана мамлекетте болбосун демографиялык абал социалдык маанилүү категория катары таанылып, коомдун өнүгүшүнө, экономикага, а түгүл мамлекеттүүлүккө да чоң таасирин тийгизет.

Жыйырманчы кылымдын экинчи жарымынан баштап илим менен техниканын, медицинанын өнүгүшү адамзат жашоосунун таризине да өз таасирин тийгизип, алдыңкы тажрыйбалар адамзат жашоосунун бир бөлүгү катары орун алды. Бул жаатта репродуктивдүү технологиянын өнүгүшү мыйзам чыгаруучулар тарабынан бул мамилелерди жөнгө салуу зарылчылыгын жаратты. Репродуктивдүү технологиялар жаңы укуктук институттун калыптанышына шарт түзүп, адамдардын репродуктивдүү укуктары катары ченемдерде бекиле баштады.

Жарандардын репродуктивдүү укуктары адамзат саламаттыгынын маанилүү бир бөлүгү катары таанылып, мамлекеттик саясаттын жөнгө салуу объектиси катары таанылды.

Жарандардын “репродуктивдүү саламаттыгы” өткөн кылымдын экинчи жарымынан баштап кенири таралып, өзүнүн мазмуну менен аялдардын жана эркектердин репродуктивдүү укуктары менен байланышкан.

Бул укуктардын маанилүүлүгү, алардын укуктук аспектиери бир катар эл аралык ченемдик актыларда бекилгени менен да айкындалат.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы адамдардын саламаттыгын маанилүү суроолорун камтыган беренелерди караган. Атап айтканда КР Конституциясынын 47-беренесинде мындай деп жазылган [1]:

1. Ар ким ден соолугун коргоого укуктуу;
2. Мамлекет ар бир адамды медициналык жактан тейлөө үчүн шарт түзөт жана саламаттыкты сактоонун мамлекеттик, муниципалдык жана жеке секторлорун өнүктүрүү боюнча чараларды көрөт;
3. Акысыз медициналык тейлөө, ошондой эле жеңилдик шарттарындагы медициналык тейлөө мыйзамда каралган мамлекеттик кепилдиктердин чегинде жүзөгө ашырылат;
4. Кызмат адамдары кишилердин өмүрү жана ден соолугу үчүн коркунуч туудурган фактыларды жана жагдайларды жашырып койсо, мыйзамда көрсөтүлгөн жоопкерчиликке кириптер болот.

Эл аралык актылардын маанилүү фундаменталдык ченеми болгон «Адамдардын укуктарынын жалпы декларациясында» каралып анын 11-беренесинде мындай деп жазылат: «Ар бир адам саламаттыгын жана коопсуздугун, анын ичинде репродуктивдүү функцияларды кошкондо коргоого укуктуу» деп бекилген [2].

Эл аралык Эмгек уюму (МОТ) №156 1981-жылы кабыл алган Конвенциясында жумушту сактап калуу, же жумуш алуу максатында мажбур стерилдештирүү адам укуктарын одоно бузуу катары таанып, ага жол берилбестигин караган [3].

Дүйнөлүк Саламаттыкты Сактоо (ВОЗ) уюмунун Уставында [4] адамдардын репродуктивдүү укуктары төмөнкүдөй баяндалат «репродуктивдүү укук бул бир гана оруу-сыркоолордун жоктугу гана эмес, толук физикалык, акыл эстик жана социалдык

бакубатчылык абалы» катары таанылган.

Бүткүл дүйнөлүк медициналык кош бойлуулукту жасалма жол менен токтотуу жөнүндө ассоциациянын Декларациясында (1983) негизги принцип катары кош бойлуулукту жасалма жол менен токтотуу медицинанын ыйгарым чектеринде жатпайт, бирок дарыгерлер өздөрүнүн пациенттерин коргоону камсыз кылып, жана аялдын энелик боюнча суроосун өз алдынча чечүү укугун сыйлоосу зарыл.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 36-беренесине ылайык:

- үй-бүлө - коомдун негизи. Үй-бүлө, ата болуу, эне болуу, балалык - бүткүл коомдун камкордугуна алынат жана мыйзам менен артыкчылыктуу корголот.

- ар бир бала анын дене-боюнун, акыл эсинин, ички руханий, ыймандык жана социалдык өнүгүүсү үчүн зарыл болгон жашоо деңгээлине укуктуу.

- баланын өнүгүшү үчүн зарыл болгон жашоо шарттарын камсыздоо жоопкерчилиги өздөрүнүн жөндөмдөрү менен финансылык мүмкүнчүлүктөрүнө жараша баланы тарбиялап жатышкан ата-эне менен тарбиячы адамдардын ар бирине жүктөлөт.

- мамлекет жетим балдарды жана ата-энесинин камкордугунан ажыраган балдарды багууну, тарбиялоону, окутууну камсыз кылат.

- нике курагына жеткен адамдар никеге турууга жана үй-бүлө күтүүгө укуктуу. Бир дагы нике никеге туруучу адамдардын ыктыярдуу, эки тараптуу макулдугусуз түзүлбөөгө тийиш. Нике мамлекет тарабынан каттоого алынат деп бекилген.

Мындан келип чыккандай жарандардын репродуктивдүү укуктары улуттук мыйзам актыларында кенири каралып, негизги мыйзамда да бекилген.

Кыргыз Республикасынын «Коомдук саламаттык сактоо жөнүндө» мыйзамынын 2-беренесине ылайык [5]: «Адамдын ден соолугу - тышкы чөйрө менен толук тең салмактуулугун жана ооруга байланышкан кандайдыр бир байкаларлык өзгөрүүлөрдүн жоктугун мүнөздөгөн жандуу система катарындагы адам организминин ал-абалы. Бүткүл дүйнөлүк саламаттык сактоо уюмунун аныктамасы боюнча ден соолук - бул оорунун же дене-күчтүк дефекттердин болбогондугунун ал-абалы гана эмес, дене-күчтүк, руханий жана социалдык толук бейгамчылык ал-абалы болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын укуктук тутумунда жарандардын репродуктивдүү укуктарын жөнгө салуучу атайын мыйзам актысы катары Кыргыз Республикасынын 2015-жылдын 4-июлундагы № 148 «Жарандардын репродуктивдик укуктары жана аларды ишке ашыруудагы кепилдиктери жөнүндө» мыйзамы саналат [6].

Бул мыйзам актысы жарандардын репродуктивдик укуктары менен байланышкан коомдук мамилелерин жөнгө салат, аларды ишке ашыруу боюнча мамлекеттин кепилдиктерин аныктайт жана репродуктивдик ден соолугун коргоого боюнча жарандардын, мамлекеттик бийлик органдарынын укук милдеттерин аныктаган.

Бул мыйзамдын 1-беренеси репродуктивдик укуктар дефинициясын бекиткен ага ылайык – “жарандардын тукумун улоого, алардын репродуктивдик ден соолугун коргоого жана никеси бар же никеси жок бала төрөө (төрөтүү) же бала төрөөдөн (төрөтүүдөн) баш тартуу, бойго бүтүрүү жана бала төрөө ыкмалары туурасында чечимдерди эркин кабыл алууга, ошондой эле бул чөйрөдө медициналык-социалдык, маалыматтык жана консультациялык

жардам алууга карата укуктары” катары таанылган.

Жалпылап алганда Кыргыз Республикасында жарандардын репродуктивдүү укуктары:

1. Ченемдик жөнгө салуу бир катар мыйзам актыларында орун алган;
2. Жарандардын репродуктивдүү укуктарын жөнгө салууда эл аралык ченемдер улуттук мыйзам актыларында имплементацияланган;
3. Жарандардын репродуктивдүү укуктары жыйымдуу мүнөзгө ээ;
4. Негизги ченемдик акт катары Кыргыз Республикасынын Конституциясы, КР Үй-бүлө кодекси, “Жарандардын репродуктивдик укуктары жана аларды ишке ашыруудагы кепилдиктери жөнүндө» мыйзамы саналат.

Изилдөөнүн жыйынтыгы жарандардын репродуктивдүү укуктарын жөнгө салуучу мыйзам актыларын, жакшыртууда, өзгөртүү толуктоолорду киргизүүдө, илимий изилдөө иштеринде колдонулушу мүмкүн.

Адабият:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы [Текст] (27.06.2010-ж). – Бишкек, 2010.
2. Всеобщая декларация прав человека [Текст]. Принята Генеральной Ассамблеей ООН 10 декабря 1948 года // Права человека: Сборник международных документов. – М., 1986.
3. Эл аралык Эмгек уюму (МОТ) № 156 1981-жылы кабыл алган Конвенциясы [Текст] // Сборник международных документов. – М., 1986.
4. Дүйнөлүк саламаттыкты сактоо (ВОЗ) уюмунун Уставы [Текст] // Сборник международных документов. – М., 1986.
5. Коомдук саламаттык сактоо жөнүндө мыйзамы [Текст] (КР 2013-жылдын 16-майындагы № 72, 2014-жылдын 29-декабрындагы № 171, 2016-жылдын 6-июлундагы № 99 Мыйзамдарынын редакцияларына ылайык). – Бишкек, 2016.
6. Жарандардын репродуктивдик укуктары жана аларды ишке ашыруудагы кепилдиктери жөнүндө мыйзамы [Текст] (КР 2016-жылдын 6-июлундагы № 99 Мыйзамынын редакциясына ылайык). – Бишкек, 2016.

УДК 347.6 316.8.11(027.582)

Турсунбаева Ч.М.

старший преподаватель, Омский государственный юридический институт.

ЗАКРЕПЛЕНИЕ РЕПРОДУКТИВНЫХ ПРАВ ЖЕНЩИН В СЕМЕЙНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ

Статья посвящена выявлению сущностных характеристик репродуктивных прав женщин в действующем семейном законодательстве, его содержательной характеристики, проведению сравнительного анализа дефиниций, касающегося репродуктивных прав женщин в семейном кодексе КР и закона КР «О репродуктивных прав граждан и гарантии их реализации». При исследовании использованы общенаучные и частно-научные методы исследования, в частности анализ, синтез, сравнение. Определены основные сущностные характеристики

репродуктивных прав женщин, выявлены общие и отличительные различия дефиниций в семейном законодательстве и законе «О репродуктивных прав граждан и гарантии их реализации». Результаты исследования могут быть использованы при разработке, мониторинге, систематизации нормативных актов касающегося репродуктивных прав женщин.

Ключевые слова: правовое государство, система права, семейный кодекс, репродуктивные права, суррогатное материнство, репродуктивное здоровье.

АЯЛДАРДЫН РЕПРОДУКТИВДҮҮ УКУКТАРЫНЫН ҮЙ-БҮЛӨ МЫЙЗАМ АКТЫЛАРЫНДА БЕКИЛИШИ

Жумуштун негизги максаты-аракеттеги үй-бүлө мыйзам актыларындагы аялдардын репродуктивдүү укуктарынын маңыздык мүнөздөмөсүн, анын мазмундук жактарын аныктоо, КР үй-бүлө кодексиндеги аялдардын репродуктивдүү укуктарына тиешелүү дефинициялар менен КР «Жарандардын репродуктивдик укуктары жана аларды ишке ашыруудагы кепилдиктери жөнүндө» мыйзамындагы түшүнүктөр менен салыштырма талдоо жүргүзүү. Изилдөө жалпы жана жеке усулдар атап айтканда анализ, синтездөө, салыштыруу аркылуу жүргүзүлгөн. Аялдардын репродуктивдүү укуктарынын маңыздык мүнөздөмөсү аныкталып, үй бүлө мыйзам актылары менен «Жарандардын репродуктивдик укуктары жана аларды ишке ашыруудагы кепилдиктери жөнүндө» мыйзамындагы түшүнүктөр салыштырылып, андагы жалпылык жана өзгөчөлүктөр аныкталган. Жумуштун жыйынтыктары аялдардын репродуктивдүү укуктарын жөнөгө салуучу ченемдик актыларды иштеп чыгууда, мониторинг жүргүзүүдө, систематизациялоодо колдонулушу мүмкүн.

Түйүндүү сөздөр: укуктуу мамлекет, укуктук тутум, үй-бүлө кодекси, репродуктивдүү укук, карын энелик, репродуктивдүү ден-соолук.

SECURING THE REPRODUCTIVE RIGHTS OF WOMEN IN FAMILY LAW

The main purpose of the study - the identification of the essential characteristics of the reproductive rights of women in the current family law, its content characteristics, comparative analysis of the definitions relating to the reproductive rights of women and the Family Code of the Kyrgyz Republic Law "On reproductive rights of citizens and guarantees of their implementation." In the study, we used general scientific and private scientific research methods such as analysis, synthesis, and comparison.

Keywords: rule of law, legal system, family code, reproductive rights, surrogate motherhood, reproductive health.

Укуктуу мамлекеттин шарттарында адам укуктары жана эркиндиктери баа жеткис баалуулук катары таанылым мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү органдардын ишмердүүлүгүнүн маңызын түзөт.

Эгемендүүлүк алгандан бери Кыргыз Республикасы өзүнүн улуттук укуктук тутумун калыптандырууга далалат жасап келүүдө. Укуктун тутумун калыптандырууда эл аралык алдыңкы тажрыйбаларды эске алуу менен бирдикте, улуттук өзгөчөлүктөр, эл аралык ченемдердин негизинде калыптандырууга аракетин жасап келүүдө.

Мамлекет жарандарды үй-бүлөлүк турмушка, жубайлыкка, аталыкка жана энеликке даярдоону камсыз кылуу милдетин өзүнө алган.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 36-беренесине ылайык; «Үй-бүлө - коомдун негизи. Үй-бүлө, ата болуу, эне болуу, балалык - бүткүл коомдун камкордугуна алынат жана

мыйзам менен артыкчылыктуу корголот» деп бекиткен [1].

Мыйзамда белгиленгендей мамлекет үй бүлөнү өз камкордугуна алуу менен бирдикте аны мыйзамдык жөнгө салууга, камсыз кылууга коргоого милдеттенме алган.

Мындай ченемдик актылардын ичинде Кыргыз Республикасынын Жогорку Кенеш тарабын 2003-жылдын 30-августу № 201 кабыл алынган Үй-бүлө кодекси саналат [2].

Үй бүлө кодекси бир катар олуттуу өзгөрүүлөргө учурап, принципиалдуу новеллалар менен толукталган.

Анын катарында жарандардын репродуктивдүү укуктарын жөнгө салуучу ченемдер да өз ордун тапкан.

Бул кодекске ылайык үй-бүлө - коомдун негизи катары таанылып, үй-бүлө, аталык, энелик, балалык - бүткүл коомдун камкордугунун жана айрыкча мыйзамдык коргоонун жүйөөсү түзөөрү бекилген.

Үй бүлө мыйзамындагы маанилүү ченемдерде адам укуктары жана эркиндиктери, балдардын укуктары жана эркиндиктерине сыйлоо негизин карманууга негизделип ар тараптуу ата-энелик милдетти ишке ашырууга мамлекеттик, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын камкордугунда болоору каралган.

Жарандардын репродуктивдүү укуктары да үй бүлө кодексинде өз ордун тапкан. Атап айтканда кодексин 2-беренесиндеги негизги түшүнүктөрдө карын энелик келишим, репродуктивдүү ден соолук, карын энелик түшүнүктөрү орун алган.

Карын энелик келишим - балалуу болууну каалаган адамдар менен жасалма уруктандыруу же башка эмбрионду салуу усулун колдонууга макулдук берген аялдын ортосундагы макулдашуу;

-репродуктивдүү ден соолук - дени сак перзент жаратууга жөндөмдүүлүгүн көрсөтө турган адамдын ден соолугу;

- карын энелик - карын эне менен кудуреттүү ата-эненин ортосунда түзүлгөн келишим боюнча баланы бойго бүтүрүү, боюнда көтөрүү жана төрөөнү өзүнө камтыйт.

Үй-бүлө кодексинин 52-беренесинде [2] баланын атасын сот тартибинде аныктоо каралып эгерде никеге турбаган жана жасалма уруктандырууга макулдук берген аял, ошондой эле карын эне көмөкчү репродуктивдик технологияларды пайдаланууда колдонулган жыныс клеткаларынын донору болуп эсептелген эркекке карата аталыгын белгилөө жөнүндө талап менен сотко кайрылууга укуксуз деп жазылган.

Ал эми үй-бүлө кодексинин 54-беренесине ылайык [2] баланын ата-энесин туулгандыгын жазуу китебине жазып коюуда никеде турган жана жасалма жол менен уруктандыруу же эмбрион салуу усулун (анын ичинде башка аялга) колдонууга жазуу жүзүндө макулдук берген адамдар ушул усулду колдонуунун натыйжасында бала төрөлгөн учурда, жарандык абалдын актыларын жазуу китебине анын ата-энеси деп жазылат деп бекилген.

Ошондой эле мыйзамдын 55-беренесине ылайык мыйзамда белгиленген тартипте жасалма жол менен уруктандырууга же эмбрионду салуу усулун колдонууга жазуу жүзүндө макулдук берген жубайы аталыкты талашканда ушул жагдайларга таянууга укуксуз.

Эмбрионду башка аялга салууга макулдук берген жубайлар, ошондой эле карын эне мыйзамдын 54-беренесиндеги 4-пунктунун экинчи абзацы боюнча) туулгандыгын жазуу китебине ата-энесин жазып бүткөндөн кийин аталыкты жана энеликти талашкан учурда ушул

жагдайларга таянууга укугу жок.

Айта кетүү орундуу жарандардын репродуктивдүү укуктарынын ченемдик бекилиши толук кандуу кодексстен орун ала элек, негизги колдонулуучу түшүнүктөр арасында бирдейлик жок. Кээ бир репродуктивдүү укуктар укуктук ченемдерде каралган эмес, коллюзиялык ченемдер көп кездешкен учурлар да арбын.

Үй бүлө кодексинин 177-беренесине ылайык [2] Кыргыз Республикасынын аймагында колдонулуп жаткан мыйзамдарды жана башка ченемдик укуктук актыларды Кодекске ылайык келтиргенге чейин Кыргыз Республикасынын мыйзамдары жана башка ченемдик укуктук актылары Кодекске алар карама-каршы келбегендиктен улам Кыргыз Республикасынын Конституциясында каралган чекте жана тартипте колдонулат.

Биздин оюбузча юридикалык техникага негизделип бланкеттик ыкма аркылуу жарандардын репродуктивдүү укуктарын жөнгө салуучу шилтемелер жок айрыкча атайын кабыл алынган

«Жарандардын репродуктивдик укуктары жана аларды ишке ашыруудагы кепилдиктери жөнүндө» [3] мыйзамына карата.

Бул мыйзам актыларындагы түшүнүктөр бир канча окшоштукка дал келгени менен бир канча айырмаланат.

Мисалы:

КР үй-бүлө кодексиндеги негизги түшүнүктөр	КР «Жарандардын репродуктивдик укуктары жана аларды ишке ашыруудагы кепилдиктери жөнүндө» мыйзамындагы негизги түшүнүктөр
Карын энелик келишим - балалуу болууну каалаган адамдар менен жасалма уруктандыруу же башка эмбрионду салуу усулун колдонууга макулдук берген аялдын ортосундагы макулдашуу	Карын энелик келишим - балалуу болууну каалаган адамдар менен жасалма уруктандыруу ыкмасын колдонууга же түйүлдүктү салууга жана аны төрөлгөнгө чейин көтөрүп жүрүүгө макулдугун берген аялдын ортосундагы макулдашуу
Карын энелик - карын эне менен кудуреттүү ата-эненин ортосунда түзүлгөн келишим боюнча баланы бойго бүтүрүү, боюнда көтөрүү жана төрөө	Карын энелик - карын эненин жана балага ата-эне боло турган адамдардын ортосундагы келишим боюнча баланы боюнда көтөрүп жүрүү жана төрөө ичине камтылган көмөкчү репродуктивдик технологиялардын түрү
Репродуктивдүү ден соолук - дени сак перзент жаратууга жөндөмдүүлүгүн көрсөтө турган адамдын ден соолугу	Репродуктивдик ден соолук - адамдын тукумун арбытып көбөйтүү мүмкүнчүлүгүн аныктоочу дене бой, психикалык ден соолугунун жана анын социалдык бакубаттуулугунун бүтүндөй абалы

Мындан келип чыккандай үй-бүлө кодекси менен «Жарандардын репродуктивдик укуктары жана аларды ишке ашыруудагы кепилдиктери жөнүндө» мыйзамындагы негизги түшүнүктөрдү салыштыруу бирдейликти берген жок.

Мына ошондуктан юридикалык дефинициялык түшүнүктөрдү берүүдө бирдейликтин жоктугу аны ар кандай түшүнүүгө гана алып келбестен, мыйзамдуулуктун сакталышына, жарандардын укуктук аң сезимине да олуттуу таасир берет.

Биздин оюбузча репродуктивдүү укуктарды жөнгө салуучу ченемдердеги, түшүнүктөрдүн бирдейлигин камсыз кылуу зарыл.

Изилдөөнүн жыйынтыктары мыйзам актыларын тутумдаштырууда, мониторинг жүргүзүүдө колдонулушу мүмкүн.

Адабият:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы (27.06.2010-ж). – Бишкек, 2010.
2. Кыргыз Республикасынын Үй-бүлө кодекси [Текст]: КР Жогорку Кенеш тарабынан 2003-жылдын 30-августу № 201 мыйзамы менен кабыл алынган // Кодекс Кырг. Респ. – 2003.
3. Жарандардын репродуктивдик укуктары жана аларды ишке ашыруудагы кепилдиктери [Текст]: КР мыйзамы 2015-жылдын 4-июлу № 148 (КР 2016-жылдын 6-июлундагы № 99 Мыйзамынын редакциясына ылайык) // Закон Кырг. Респ. – 2016.

УДК 343.132(343.985)

Юсуналиев И.К.

кандидат юридических наук, доцент, Омский государственный юридический институт

ОСОБЕННОСТИ БОРЬБЫ СО СКОТОКРАДСТВОМ

Основная цель работы – определение особенностей уголовно-правовой и процессуальной охраны собственности граждан, характерные особенности и тенденции скотокрадства в республике, анализ следственной практики, профилактика и организационно правовые меры борьбы с скотокрадством. Исследование проведено на основе общенаучных и частных научных методов познания. Определены основные тенденции преступности в области скотокрадства, качественные и количественные характеристики скотокрадства. Результаты исследования могут быть использованы при разработке докладов, аналитических отчетов, при проведении лекционных занятий по криминалистике и уголовному процессу.

Ключевые слов: *форма собственности, частная собственность, правовая защита, преступность, преступные группы, скотокрадство, органы внутренних дел.*

МАЛ УУРУЛУККА КАРШЫ КҮРӨШҮҮНҮН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Жумуштун негизги максаты - жарандардын менчигин коргоонун кылмыш укуктук жана процессуалдык өзгөчөлүктөрүн, республикадагы мал уурулук кылмыштарынын жалпы тенденцияларын, мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн, тергөө практикасын талдоо, мал уурулук боюнча кылмыштарды алдын алуунун, укуктук уюшумдук чараларын аныктоо саналат. Изилдөө таанымдын жалпы жана жеке илимий усулдары аркылуу жүргүзүлгөн. Мал уурулук чөйрөсүндөгү негизги тенденциялар аныкталып, мал уурулуктун сандык жана сапаттык мүнөздөмөлөрү аныкталган.

Жумуштун жыйынтыктары баяндамаларды, аналитикалык иш баяндарды иштеп чыгууда, криминалистика жана жазык процесси боюнча лекцияларды окууда колдонулушу мүмкүн.

Түйүндүү сөздөр; *менчик формасы, жеке менчик, укуктук коргоо, кылмыштуулук, кылмыштуу топтор, мал уурулук, ички иштер органдары.*

FEATURES AGAINST CATTLE RUSTING

The main objective of the work - the definition of features ugolono legal and procedural protection of property of citizens, skotokrdastva characteristics and trends in the country, the analysis of investigative practices, prevention and organizational legal measures to combat cattle rustling. The study was conducted on the basis of general scientific and private scientific methods of cognition.

Keywords: *ownership, private property, legal protection, crime, criminal groups abaction, bodies of internal affairs.*

Кыргызская Республика как правовое демократическое государство, призванное всесторонне охранять права и свободы человека, собственность от преступных посягательств, приняло необходимые нормативно правовые акты. На этом фоне в некоторые законодательные акты внесены изменения, в том числе уголовное законодательство Кыргызской Республики нового квалифицирующего признака кражи скотокрадства.

В соответствии со ст.12 Конституции Кыргызской Республики [1]: «В Кыргызской Республике признается разнообразие форм собственности и гарантируется равная правовая защита частной, государственной, муниципальной и иных форм собственности. Собственность неприкосновенна. Никто не может быть произвольно лишен своего имущества. Изъятие имущества, помимо воли собственника, допускается только по решению суда».

В решении задач по искоренению преступности в нашей стране важную роль играет борьба с скотокрадством. Успех ее в немалой степени зависит от быстроты и полноты раскрытия таких уголовных проявлений.

Кыргызская Республика является аграрной страной, более 90% земель находятся на горных массивах и лишь около 8% земельных угодий являются орошаемыми землями. Географическая расположенность страны предопределило основные сферы хозяйственной деятельности. Почти 67% населения проживает в сельской местности и занимается животноводством. Доходы населения составляют в основном от содержания скота.

После приобретения суверенитета Кыргызской Республикой с переходом в рыночные отношения многие устоявшие системы народного хозяйства были разрушены, уменьшилось поголовье скота.

Происходящие социально-экономические, правовые реформы создали основу частнособственнической деятельности и в сфере животноводства. Создались кооперативы, крестьянские и фермерские хозяйства для животноводства.

Несмотря на различные трудности в аграрном секторе страны многие труженики села начали самостоятельно выходить из сложившейся ситуации. Большинство населения в сельской местности начало заниматься прежней скотоводческой деятельностью как единственного источника дохода для семьи.

Преступность, как социально изменчивое явление, не осталась на стороне этих общественных отношений, начались массовые кражи скота. Данная тенденция приобрела устойчивую форму.

По данным Национального статистического комитета Кыргызской Республики, в Ошской области были зарегистрированы за 2008 год - 117, 2009 год - 167, 2010 год - 251, 2011 год -

164, 2012 год - 130 случаев скотокрадства.

Степень общественной опасности, устойчивая тенденция преступлений вынудили отечественных законодателей выделить квалифицирующий признак скотокрадству отдельно от кражи имущества.

Так как, скотокрадство имеет стойкую тенденцию в общем массиве наравне с другими преступлениями, в сельских местностях оно является наиболее распространённым видом преступлений против собственности.

Оно остается одним из самых распространенных и сложно раскрываемых преступлений.

В соответствии со статьей 163 [2]: Уголовно-процессуального кодекса Кыргызской Республики раскрытие и расследование краж скота «По уголовным делам о преступлениях против собственности (статьи 164, 165, 167, 168, 170, 172 - 172-2, 174-177), подследственные органам Внутренних Дел Кыргызской Республики.

Одним из важнейших задач правоохранительных органов, в том числе органов внутренних дел Кыргызской Республики является всемерная защита собственности граждан от преступных посягательств.

Несмотря на проводимые профилактические работы и раскрытия преступлений по делам о краже скота, ситуация в Республике остается довольно неутешительной.

К примеру, за 2012 год в республике похищено более 1800 голов скота, общей стоимостью более 25 миллионов сомов (среднерыночная цена).

Было возвращено владельцам более 1100 голов скота. В большинстве случаев потерпевшими являются граждане, рядовые сельчане, для которых скот является единственным источником существования.

К уголовной ответственности привлечены более 470 человек, разоблачены около ста групп скотокрадов. Большинство из них совершали преступления в мелких группах.

Из данной официальной статистики можно сделать вывод о том, что данное преступление приносит огромный вред собственности граждан.

По данным информационно аналитического центра МВД КР, процент раскрываемости оставляет пожелать лучшего. На 1 января 2014года оставалось нераскрытыми 36,3 процента. То есть, каждая третья кража скота остается не раскрытым. В данных статистических отчетах остается латентная преступность.

Такие факты подтверждаются нашими выборочными исследованиями.

За прошедшие 8 месяцев в Ошской области зарегистрировано 407 фактов скотокрадства, из них 118 фактов хищения крупно рогатого скота, 56 лошадей, 233 фактов мелко рогатого скота. По данным пресс-службы Главного управления МВД по городу Ош и Ошской области, 38,2% скотокрадства совершено в Кара-Суйском районе. В ходе оперативно-следственных мероприятий 207 животных из украденного скота были возвращены [3].

Раскрытым может быть признано лишь то преступление, все существенные обстоятельства которого доказаны в установленном законом порядке. Особенность планирования расследования скотокрадства вытекает из необходимости обеспечения процесса доказывания документальной базой.

По мере реализации первоначальных следственных и организационных действий складывается оперативность расследования преступных посягательств.

Анализ следственной практики страны показывает, что скотокрадство чаще всего совершается в сельских местностях, в ночное время, в отсутствие хозяев. Объясняется это тем, что владельцы скота не всегда присматривают за скотом. Это позволяет преступникам без особого внимания совершать кражу скота.

Проведенный анализ дает полагать, что:

- а) скотокрадство имеет устойчивую тенденцию;
- б) большинство преступлений совершается в сельской местности;
- в) географическая расположенность страны влияет на тенденцию преступности;
- г) имеет большую латентность;
- д) низкий показатель раскрываемости.

Автор полагает, что для эффективного расследования преступлений, в том числе, по делам краж скота необходим комплекс мер организационно- правового характера.

Результаты исследования могут быть использованы при составлении аналитических отчетов, проведении лекционных и семинарских занятий по уголовному процессу.

Литература:

1. Конституция Кыргызской Республики [Текст] (27.06.2010 г). – Бишкек, 2010.
2. Уголовно-процессуальный кодекс КР [Текст] (с изменениями и дополнениями 20.02.2015 г.). закон КР 30 июня 1999 г. № 63. – Бишкек, 2015.
3. Пресс служба УВД по Ошской области 2014 г. 14 август. – Ош, 2014.

VIII. МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

Мейтиев Ф.Ж.

Институт медицинских проблем Южного отделения НАН Кыргызской Республики

ГОСПИТАЛГА ЧЕЙИНКИ ЭТАПТА ЖОЛ-УНАА КЫРСЫГЫНАН ЖАБЫРКАГАНДАРГА МЕДИЦИНАЛЫК ЖАРДАМ КӨРСӨТҮҮНҮН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Бул макалада госпиталга чейинки этапта - жол кырсыгынан жабыр тарткандарга медициналык жардам өзгөчөлүктөрүн, медициналык колдоо жабыр натыйжалуулугуна баа берүү критерийлерин берилген. Медициналык дартты аныктоо программалык көрсөткүчтөрдүн динамикасы таасирин тийгизген. Кырсыгы сунуш көп баскычтуу баа берүү модели учурда медициналык жардам көрсөтүү боюнча аймактык саламаттык сактоо системасынын натыйжалуулугуна баа берүү.

Негизги сөздөр: госпиталга чейинки этап, жол кырсыгы, жабыркагандар, бейтаптын абалы, дартты оз убагында аныктоо, жабыркагандарга медициналык жардам берүүгө баа берүү критерийлери.

ОСОБЕННОСТИ ОКАЗАНИЯ МЕДИЦИНСКОЙ ПОМОЩИ ПОСТРАДАВШИМ В РЕЗУЛЬТАТЕ ДТП НА ДОГОСПИТАЛЬНОМ ЭТАПЕ

В этой статье представлены особенности оказания медицинской помощи, пострадавшим в результате дорожно-транспортных происшествий на догоспитальном этапе, критерии оценки эффективности медицинского обеспечения пострадавших. Показана динамика показателей лечебно-диагностического обеспечения пострадавших. Для оценки эффективности территориальной системы здравоохранения в части организации оказания медицинской помощи при ДТП предложена разно уровневая оценочная модель.

Ключевые слова: догоспитальный этап, дорожно-транспортное происшествие, пострадавшие и их состояние, своевременная диагностика, критерии оценки эффективности медицинского обеспечения пострадавших.

FEATURES PROVIDING MEDICAL ASSISTANCE TO VICTIMS OF ROAD ACCIDENTS IN THE PREHOSPITAL

This article presents the characteristics of health care, victims of road accidents in the prehospital phase, the criteria for evaluating the effectiveness of medical support victims. The dynamics of indicators of medical diagnostic software affected. To evaluate the effectiveness of the territorial health system in terms of medical care in case of accident proposed multi-level evaluation model.

Key words: prehospital phase, traffic accident, the victims and their status, timely diagnosis, the criteria for evaluating the effectiveness of medical provision affected.

Актуальность работы. Учитывая актуальность проблемы снижения дорожно-транспортного травматизма задачи здравоохранения определены в аспекте сокращения времени прибытия медицинских служб на место дорожно-транспортного происшествия (ДТП), повышения эффективности их деятельности по оказанию помощи лицам, пострадавшим в результате ДТП (Кавалерский Р.М., Гаркави А.В., Меджидов С.М., 2004; Камаев И.А., Хлапов А.Л., Гриб М.Н., 2009; Поцелуев, П.А., 2009).

Резервы улучшения медицинского обеспечения пострадавших в ДТП исследователи видят, в первую очередь, в сокращении времени до начала оказания медицинской помощи на месте происшествия и сокращении сроков доставки, пострадавших в лечебно-профилактическое учреждение (Закарян А.А., Титов И.А., Касаева Т.Ч., 2010; Каратаев М.М., Каримов Ж.М., Мурзалиев М.Т., 2010).

Цель исследования. Изучить особенности оказания медицинской помощи пострадавшим в результате дорожно-транспортных происшествий на догоспитальном этапе.

Материал и методы исследования. Материалом работы служили данные учетно-отчетных форм травматологического пункта г. Ош и травматологического отделения Ошской городской территориальной больницы и станции скорой медицинской помощи.

В работе использованы клинический, статистический методы исследования и экспертной оценки.

Результаты и обсуждение.

Из общего количества госпитализированных пострадавших расхождение диагноза по ведущему повреждению бригад скорой медицинской помощи (СМП) и лечебно-профилактической организации (ЛПО) выявлены в 2012 году в 12,5% случаев, в 2014 году – в 11,4% случаев.

Диагностические ошибки характеризовались однотипностью: первое по распространению место занимают травмы опорно-двигательного аппарата, в том числе травмы костей таза (22,3%), второе место делят черепно-мозговая травма (16,9%) и травма живота, в том числе с повреждением органов брюшной полости (16,9%), а третьем месте - травма грудной клетки, в том числе с повреждением внутренних органов (15,4%).

Адекватность и достаточность для догоспитального периода оказанной медицинской помощи установлены в 78,8% случаев в 2012 году и 81,3% - в 2014 году.

К основным недостаткам качества медицинской помощи отнесены: неполноценная инфузионная терапия (у 85,3% от нуждающихся в ней пострадавших), не в полном объеме проведенное медикаментозное лечение (у 82,5% от нуждающихся), эффективная транспортная иммобилизация осуществлена только у 73,1% пострадавших при наличии показаний, а проходимость воздухоносных путей полностью восстановлена лишь в 76,8% случаев.

Из доставленных в приемные отделения больниц почти 60,0% (57,5% и 59,4%) были госпитализированы, в среднем 36,8% после оказания медицинской помощи направлены на амбулаторное лечение, около 5% от госпитализации отказались.

В результате комплексного стационарного лечения, включая оперативные вмешательства, в сроки от 5 до 73 суток из больниц были выписаны 94,7% и 94,9% пострадавших от общего количества госпитализированных.

Наибольшее количество смертельных исходов наступило в догоспитальном периоде – 66,3% и 65,1% от всех смертельных случаев, а из них почти 90,0% на месте ДТП до прибытия бригад СМП. Основными причинами смертельных исходов являлись: сочетание шока и кровопотери, тяжелая черепно-мозговая травма и травма, несовместимая с жизнью.

Оценка медицинского обеспечения пострадавших при ДТП показала, что в целом создана

организационная система, позволяющая осуществлять оперативную и эффективную медицинскую помощь всех видов.

Вместе с тем, результаты проведенных исследований дают основание считать, что повышение выживаемости пострадавших в ДТП и снижение тяжести медицинских последствий транспортных аварий сохраняют свою актуальность и, в первую очередь, зависят от повышения оперативности и качества экстренного медицинского обеспечения в догоспитальном периоде.

Лечебно-диагностические и эвакуационные мероприятия (рис.1) в полном соответствии с утвержденными стандартами в 2011 году были проведены в 85,1% наблюдений, что на 5,4% случаев больше, чем в 2009 году (79,7%). Соответствие формулировки диагноза требованиям МКБ-10 и в 2009 году и в 2011 году оказалось низким и имелось лишь в 50,0% наблюдений. По нашему мнению, полученные данные свидетельствуют о недостаточном внимании медицинских работников к соблюдению формулировок, а не о неправильной диагностике. Это подтверждается достаточно высоким процентом совпадений основных диагнозов бригаад СМП и ЛПУ: 87,4% случаев в 2009 году и 92,0% - в 2011 году.

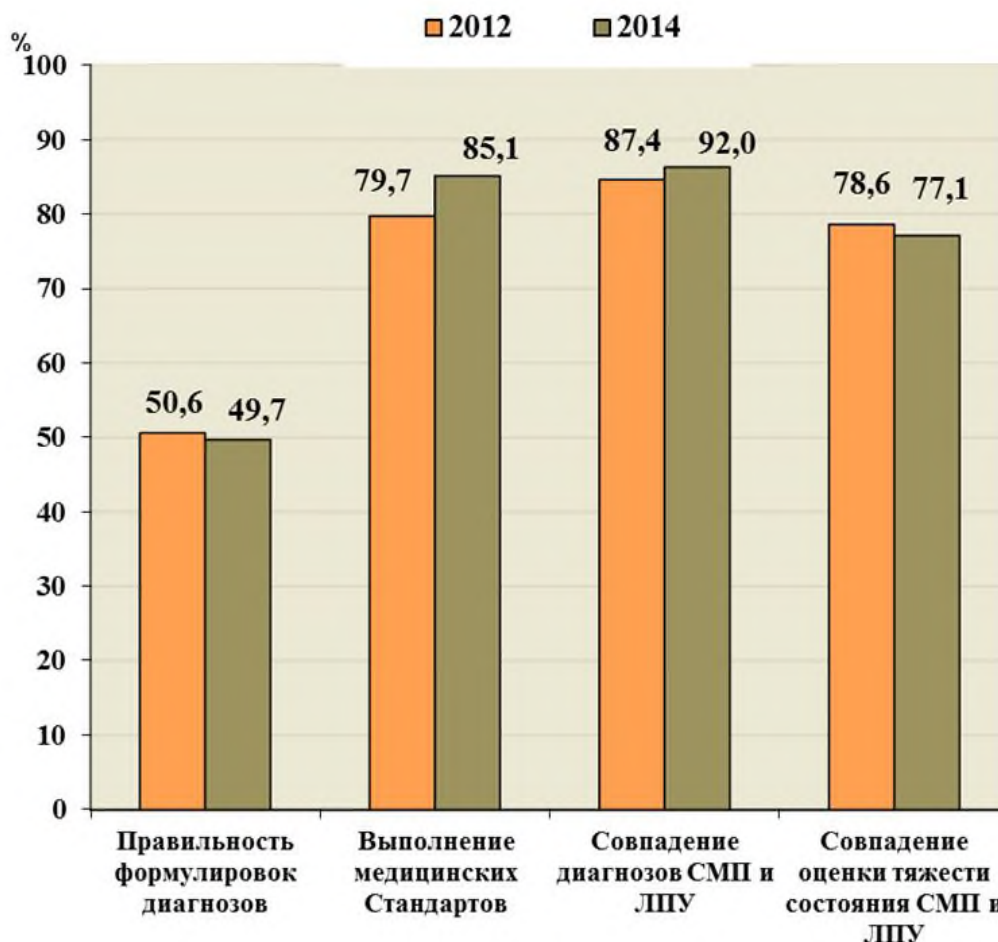

Рис. 1. Динамика показателей лечебно-диагностического обеспечения в догоспитальном периоде.

Оценка тяжести состояния, пострадавших была идентичной у бригаад СМП и больниц в 78,6% наблюдений в 2009 году и в 77,1% - в 2011 году. При этом проведенный анализ несовпадений оценок выявил, что более чем в 60,0% случаев стационаром диагностировалась меньшая степень тяжести состояния пострадавших. Представляется

вполне обоснованным связывать указанные факты не с гипердиагностикой бригад СМП, а считать их результатом комплекса лечебных мероприятий, проведенных в догоспитальном периоде.

Ведущий показатель – соответствие лечебно-диагностических мероприятий утвержденным стандартам – достигла высокого уровня как в 2012 году (89,1%), так и 2014 году (повысился до 93,4%).

Кроме того, отмеченные нарушения стандартов признаны обоснованными в 73,7% и 80,0% от общего числа наблюдений с отклонениями от стандартов. По срокам лечения в стационаре количество случаев несоблюдения стандартов значительно (почти на 7,0%) уменьшилось в 2014 году, но, тем не менее, свыше 30% выявленных нарушений по продолжительности стационарного лечения признаны необоснованными.

У большинства госпитализированных пострадавших формулировка диагноза соответствовала МКБ-10 в 2012 году, составляя 84,9% от числа наблюдений в группе; в 2014 году этот показатель увеличился на 4,5%.

В результате выполненных исследований установлено, что сравнительная оценка динамики изученных показателей до и после внедрения новых организационных форм медицинского обслуживания подтверждает наличие позитивных изменений процесса медицинского обеспечения.

Результаты экспертной оценки эффективности системы медицинского обеспечения пострадавших при дорожно-транспортных происшествиях рассматриваются предложения по ее совершенствованию. Экспертами заполнялись индивидуальные «Карты экспертной оценки эффективности экстренной медицинской помощи пострадавшему в ДТП» с использованием специальной бальной шкалы.

Таблица 1 – Балльная оценка показателей медицинского обеспечения пострадавших в ДТП в догоспитальном периоде в 2012 году и 2014 году

Показатели	Максимальное значение показателя в баллах	Фактическое количество баллов	
		2012 год	2014 год
1	2	3	4
Время от регистрации вызова до выезда бригады СМП	8	6,2	7,8
Время от регистрации вызова до прибытия бригады СМП на место ДТП	10	8,2	9,4
Время оказания медицинской помощи на месте ДТП	8	6,5	6,4
Время обслуживания вызова	10	8,2	9,5
Качество формулирования диагноза	6	3,9	3,8
Качество выполненных лечебно-диагностических и эвакуационных мероприятий	10	8,1	9,3
Соответствие диагнозов СМП и ЛПО	10	8,0	9,4
Соответствие оценки тяжести состояния, пострадавшего СМП и ЛПО	8	6,8	6,7
Итоговая оценка	70	55,9	62,3

Средняя балльная оценка медицинского обеспечения пострадавших в дорожно-транспортных происшествиях в догоспитальном периоде в 2009 году равнялась 55,9 баллам, что составило 79,8% от максимальной величины - 70 баллов; в 2011 году балльная оценка составила 62,3 балла или 89,0%. В абсолютных величинах суммарная балльная оценка в 2014 году оказалась выше, чем в 2012 году, на 6,4 балла (табл. 1).

Для оценки эффективности территориальной системы здравоохранения в части организации оказания медицинской помощи при ДТП нами предложена разно уровневая оценочная модель, основанная на следующих критериях: определенные балльные интервалы, распределение пострадавших по интервалам и соответствующие требования к уровню эффективности медицинского обеспечения, пострадавших в ДТП (табл. 2).

По предлагаемым критериям были установлены довольно «жесткие» ограничения, учитывая тот факт, что требования к эффективности медицинского обеспечения регламентировались для отрасли здравоохранения, располагающего мощными учреждениями (ССиНМП, многопрофильными больницами) с высоким уровнем обеспеченности квалифицированными медицинскими кадрами, санитарным транспортом, оборудованием и аппаратурой.

Таблица 2 – Критерии оценки эффективности медицинского обеспечения, пострадавших в дорожно-транспортных происшествиях

Общее количество баллов	Количество пострадавших от общего числа наблюдений в %	Оценка эффективности системы медицинского обеспечения
1	2	3
111-120	80-100%	Высокоэффективная - оптимальные на современном уровне значения исследуемых показателей, соответствующие экстренному реагированию на ДТП и установленному стандартами качеству медицинской помощи.
91-110	Не менее 80%	Эффективная - нормативные значения временных показателей и установленное стандартами качество медицинской помощи.
70-90	Не более 30% (при условии: количество наблюдений с баллом ниже 70 не превышает 5,0%)	Недостаточно эффективная - допустимые отклонения от нормативных показателей и стандартов (не более, чем на 15-20%)
70 и ниже	Более 30%	Неэффективная - значительные отклонения от нормативных показателей и стандартов.

В соответствии с разработанными критериями осуществлена оценка эффективности системы медицинского обеспечения, пострадавших в дорожно-транспортных происшествиях в 2012 и 2014 годах:

2012 год: количество баллов в пределах 91-110 имело место в 79,1% наблюдений, что

на 0,9% меньше нижней границы, установленной для соответствия экспертной оценке – эффективная система медицинского обеспечения пострадавших в ДТП, но выявленное отклонение минимально.

2014 год: количество баллов в пределах 91-110 зафиксировано в 85,8% наблюдений, что соответствует оценке – эффективная система медицинской помощи пострадавшим в ДТП. Следует особо подчеркнуть, что по ряду важных показателей в 2011 году отмечено их соответствие оптимальным значениям, характеризующим высокоэффективную систему экстренного медицинского обеспечения.

Проведенные исследования показали, что внедренные новые организационные формы работы позволили значительно оптимизировать медицинское обеспечение пострадавших в ДТП за счет повышения оперативности и качества скорой медицинской помощи.

Стационарный период медицинского обеспечения претерпел меньшие изменения, однако отмечено увеличение удельного веса выполнения стандартов как в части лечебно-диагностических технологий, так и по срокам лечения.

Данные, полученные при анализе массивов наблюдений, подтверждаются сведениями проводимого сплошного мониторинга о количестве смертельных исходов, которые, как общепризнанно, во многом зависят от своевременности оказания медицинской помощи.

Представленные данные свидетельствуют о том, что летальность при дорожно-транспортных происшествиях снизилась в 2014 году на 1,6% по сравнению с 2012 годом за счет уменьшения смертельных исходов в догоспитальном периоде. В структуре общей летальности на 1,3% увеличился удельный вес смертельных исходов в госпитальном периоде, что обусловлено значительным количеством госпитализированных, при этом больничная летальность снизилась с 4,9% до 2,7%.

Таким образом, исходя из результатов собственных исследований в целях совершенствования организации оказания медицинской помощи пострадавшим при дорожно-транспортных происшествиях органам территориального здравоохранения предлагается последовательно осуществлять комплекс мероприятий в следующем порядке:

- текущий анализ распространенности дорожно-транспортного травматизма на прикрепленной территории с выявлением наиболее аварийно-опасных районов и магистралей, дней недели, времени суток;
- анализ процесса ликвидации медицинских последствий ДТП на основе внедрения «Карты учета, пострадавшего в дорожно-транспортном происшествии», включающей информативные показатели организации оказания медицинской помощи в догоспитальном и госпитальном периодах;
- экспертиза эффективности организации оказания медицинской помощи с использованием «Карты экспертной оценки оказания медицинской помощи пострадавшему в дорожно-транспортном происшествии»;
- интегральная оценка эффективности функционирующей системы здравоохранения в части медицинского обеспечения пострадавших при ДТП. Уровни критериальной оценки устанавливаются дифференцированно в зависимости от особенности территории и реальных возможностей здравоохранения региона (города);

– выявление наиболее «уязвимых» (слабых) элементов и позиций функционирующей системы, и разработка плана мер по ее совершенствованию, включающего конкретные мероприятия по повышению оперативности и качества медицинской помощи пострадавшим, и последующую оценку результативности их внедрения.

Литература:

1. **Закарян, А. А.** Медико-демографические характеристики пострадавших с сочетанными, множественными и изолированными, травмами; сопровождающимися шоком, в Санкт-Петербурге [Текст] / А. А. Закарян, И. А. Титов, Т. Ч. Касаева. // Скорая медицинская помощь. – 2010. - № 3. – С. 52-54.
2. **Кавалерский, Р. М.** Оценка и пути повышения качества догоспитальной помощи, пострадавшим с повреждениями опорно-двигательной системы [Текст] / Р. М. Кавалерский, А. В. Гаркави, С. М. Меджидов. // Медицинская помощь. – 2004. - № 5. – С. 49-52.
3. **Камаев, И. А.** Направления совершенствования мониторинга травматизма и смертности вследствие дорожно-транспортных происшествий [Текст] / И. А. Камаев, А. Л. Хлапов, М. Н. Гриб. // Общественное здоровье и здравоохранение. – 2009. - № 2. – С. 8-12.
4. **Каратаев, М. М.** Некоторые вопросы повышения эффективности в системе здравоохранения [Текст] / М. М. Каратаев, Ж. М. Каримов, М. Т. Мурзалиев. // Наука и новые технологии. – Бишкек, 2010. - №4. – С. 69-71
5. **Поцелуев, П. А.** Социально-экономические методы оценки ущерба от дорожно-транспортных происшествий в механизме обеспечения экономической безопасности России [Текст]: автореф. дисс. ... канд. мед. наук / П. А. Поцелуев. – М., 2009. – 22 с.

Гусейнов Х.М.

Кыргызский государственный медицинский институт переподготовки и повышения квалификации

БӨЙРӨКТҮН КУРЧ ООРУСУНДАГЫ БӨЙРӨКТҮ ОРУН АЛМАШТЫРУУ ТЕРАПИЯСЫ

Бул макалада 276 бейтаптын жана бөйрөктүн курч жетишсиздигинен жабыркагандардын дарыланышы иликтенген, боор-бөйрөк курч жетишсиздигинин себептери изилденген, гемодиализдин ар кандай түрлөрү үчүн кан-тамыр аркылуу өткөрүү далилденген. Акыркы астындагы эки көңдөй катеттерди колдонууда кан агуу ылдамдыгына жараша клиренс көрсөткүчтөрү негизделген.

***Негизги сөздөр:** бөйрөктүн иштешинин курч жетишсиздиги, гемодиализ, бөйрөктүн өнөкөт оорусу, клиренс көрсөткүчтөрү, бөйрөктүн ордун алмашуучу терапия.*

ЗАМЕСТИТЕЛЬНАЯ ПОЧЕЧНАЯ ТЕРАПИЯ ПРИ ОСТРОЙ ПОЧЕЧНОЙ НЕДОСТАТОЧНОСТИ

В данной работе выполнен анализ лечения 276 больных и пострадавших с острой почечной недостаточностью, изучены этиология острой печеночно-почечной

недостаточности, обоснованы сосудистые доступы для проведения различных типов гемодиализа, клиренсовые показатели в зависимости от скорости кровотока при использовании двухпросветного подключичного катетера.

Ключевые слова: острая почечная недостаточность, гемодиализ, хроническая болезнь почек, клиренсовые показатели, заместительная почечная терапия.

RENAL REPLACEMENT THERAPY IN ACUTE RENAL FAILURE

In this paper, the analysis of the treatment of 276 patients, and patients with acute renal failure, studied the etiology of acute renal failure, justified vascular access for different types of hemodialysis klirensovye indicators depending on the blood flow velocity by using double-lumen subclavian catheter.

Key words: acute renal failure, hemodialysis, chronic renal disease, klirensovye indicators, renal replacement therapy.

Актуальность исследования. Активное внедрение различных методов заместительной почечной терапии (ЗПТ) существенно изменило течение острой почечной недостаточности (Ларина Т.А., 2003; Смирнов А.В. и соавт., 2005). С помощью экстракорпорального очищения крови устраняется эндо токсемия, связанная как с уремией, так и с септической интоксикацией, массивным цитолизом, ферментемией. Кроме того, ЗПТ обеспечивает возможность проведения объемных инфузий и гиперкалорического питания при олигурии, когда больные не способны самостоятельно поддерживать гомеостаз (Моисеев В.С., Кобалава Ж.Д., 2002; Постникова Г.А., 2003). Однако, несмотря на широкое внедрение этих методов в клиническую практику, летальность при ОПН даже в ведущих клиниках мира сохраняется на уровне 55% - 75%, не снижаясь в течение последних десятилетий (Agarwal R., Anderson M., 2005; Astor B. et al. 2006). Возможной причиной этого является то, что ОПН все чаще сочетается с недостаточностью других органов и систем.

Цель исследования. Выявить оптимальный сосудистый доступ для обеспечения высокообъемной гемо фильтрации при почечной недостаточности.

Материалы и методы исследования.

В работе выполнен анализ лечения 276 больных и пострадавших с острой почечной недостаточностью, лечившихся в Научном центре хирургии имени академика Топчибашева М. Основную группу (более 70%) составили мужчины (табл. 1).

Таблица 1 – Распределение больных по полу и возрасту

Возраст (лет)	Мужчины	Женщины	Всего
19 - 35	37	8	45
36 - 55	58	18	76
56 - 75	109	54	155
Всего	204	72	276

Чаще ОПН развивалась в пожилом возрасте. В 48 наблюдениях (17,4%) острая почечная недостаточность развивалась на фоне предшествующего заболевания почек и хронической почечной недостаточности I ст. Выделены следующие состояния, приведшие к ОПН (рис.

1) – циркуляторный (преренальный) механизм (септический шок, кардиогенный шок, гиповолемия), ренальное повреждение (рабдомиолиз, токсико-аллергическая реакция на лекарственные препараты, инфекционное повреждение при ГЛПС и лептоспирозе), почечный блок (уретеро и нефролитиаз, внутриканальцевая обструкция при миеломе и подагре), печеночно-почечная недостаточность.

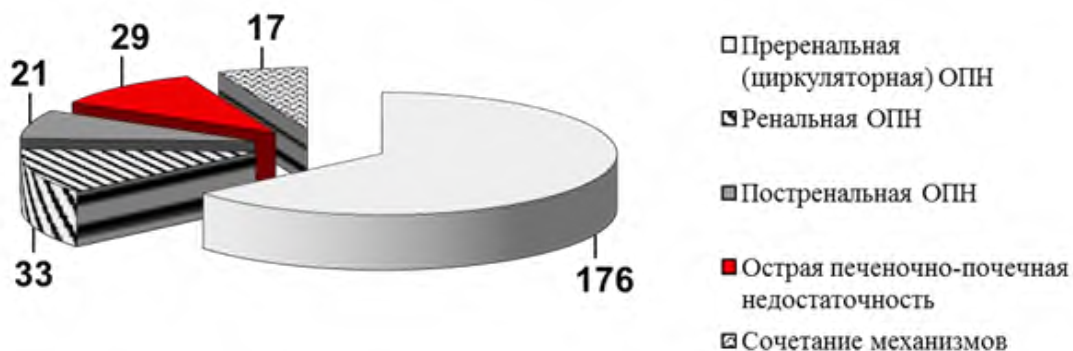

Рис. 1. Частота различных механизмов ОПН.

В 17 случаях отмечено сочетание механизмов почечного повреждения – у 10 больных гемодинамической нестабильности и применения нефро токсичных препаратов, еще у 7 – травматического шока и рабдомиолиза.

Наиболее частой причиной ОПН (63,8%) было нарушение системной и органной циркуляции. Основными причинами были сепсис и септический шок, а также гиповолемия, в том числе связанная с секвестрацией внеклеточной жидкости (перитонит, панкреатит) и сердечно-сосудистая недостаточность после кардиохирургических вмешательств. Поскольку ОПН циркуляторного генеза была связана с нарушением системной гемодинамики, сопровождалась нарушением макро- и микроциркуляции во всех органах и системах, как правило она сочеталась с недостаточностью других органов и систем (системы крови в 95 %, дыхательной системы в 61%, ЦНС 59%, ЖКТ– 43 %) и являлась компонентом полиорганной недостаточности.

Пост ренальную ОПН наблюдали у 21 больного - у 9-ти (42,8%) причиной стала двусторонняя обструкция конкрементами или нефролитиаз единственной почки. У 2 больных сдавление мочеточников извне осуществлялось опухолью забрюшинной клетчатки (фибромой), у одной больной гигантская опухоль матки винтообразно деформировала мочеточники, вызвав нарушение оттока мочи и острую почечную недостаточность. У 8 больных наблюдали внутриканальцевую обструкцию – у 6 на фоне пара протеинового криза при меланоме и у 2 – в результате выпадения кристаллов мочевой кислоты при подагре.

У подавляющего большинства больных с ОПН циркуляторного генеза (81,8%) поражение почек развилось во время стационарного лечения, и лишь у 18,2% - на догоспитальном этапе. В отличие от этого, ренальная и пост ренальная ОПН чаще развивалась вне стационара (72,2% и 96 % соответственно).

Особую группу составили больные с острой печеночно-почечной недостаточностью. Причины совместного повреждения органов детоксикации долгие годы оставались неясными. Однако оно наблюдалось как при изолированных заболеваниях печени (вирусный

гепатит), так и при полиорганной недостаточности. Активное развитие хирургии печени и расширение показаний к оперативному вмешательству, а также хирургической агрессии привело к существенному увеличению значимости интраоперационного уменьшения паренхимы печени в качестве причины острой печеночно-почечной недостаточности (рис. 2).

Рис. 2. Этиология острой печеночно-почечной недостаточности.

Таким образом, наиболее частой причиной ОПН в многопрофильном госпитале является нарушение системной циркуляции в результате сепсиса или тяжелой сочетанной травмы, гиповолемии, острой сердечно-сосудистой недостаточности.

Больным проводили всестороннее клиническое, лабораторное и инструментальное обследование. В работе выполнен анализ лабораторных показателей при поступлении больных в стационар, до и после проведения операций экстракорпоральной детоксикации.

Результаты и обсуждение

Наиболее частой причиной ОПН было нарушение почечной перфузии в результате острой сердечно-сосудистой недостаточности - острая почечная недостаточность циркуляторного генеза, которую диагностировали у 176 больных. Больные с ОПН циркуляторного генеза были разделены на 3 группы.

В первую группу были включены 46 больных, у которых почечное повреждение диагностировалось по снижению суточного диуреза (до олигурии - менее 10 мл/кг мочи в сутки) и нарастанию азотистых шлаков. Им проводили стандартный лабораторно-инструментальный мониторинг. Диагностика почечного повреждения не влекла за собой изменения стандартной интенсивной терапии, а гемодиализ начинали отсрочено (по традиционным показаниям). Эти больные составили группу сравнения.

Во вторую группу были включены 75 больных, которым при снижении темпа диуреза или нарастании креатинина или мочевины начинали применение комплекса лечебных мероприятий, названных нами «нефропротективной терапией», целью которой явилось устранение гипоксии канальцевого эпителия, а по сути и восстановление всей висцеральной микроциркуляции.

В третью группу были включены 55 больных, которым после перенесенного эпизода гипотонии проводили активную диагностику возможного почечного повреждения, включавшую оценку как количественного, так качественного состава мочи (концентрация

натрия, суточная экскреция креатинина и мочевины), а также расчета скорости клубочковой фильтрации (СКФ). При выявлении ранних признаков ОПН вне зависимости от уровня азотемии и темпа диуреза в этой подгруппе назначали комплексную «нефропротективную» терапию, а при ее недостаточной эффективности незамедлительно начинали проведение заместительной почечной терапии.

Тяжесть состояния всех больных была значительна и статистически не различалась в подгруппах - по шкале APACHE II в среднем она составляла $29,6 \pm 0,6$ (12,0 – 38,0) баллов. По шкале оценки органной недостаточности, связанной с сепсисом – SOFA – тяжесть состояния больных была в среднем равна $14,7 \pm 0,5$ (6,0 – 20,0) баллов.

В первой группе специального медикаментозного лечения ОПН не проводилось. При лечении первой группы критерии начала ЗПТ соответствовали показаниям, характерным для терминальной почечной недостаточности – неотложными показаниями считались критическая гипергидратация, гиперкалиемия с ЭКГ-признаками, а также не поддающийся инфузионной коррекции декомпенсированный метаболический ацидоз. Плановое диализное лечение начиналось при нарастании азотистых шлаков до уремических значений (мочевины – до 50-60 моль/л, креатинина до 700 – 800 мкмоль/л) или появлении признаков уремической интоксикации. Методом выбора диализной терапии в этой группе был стандартный гемодиализ, который проводился 2 – 3 раза в неделю по 4 часа. В среднем было выполнено 7,6 диализов. У 11 больных в результате проводимого лечения отмечена стабилизация состояния, разрешение ОПН в течение в среднем $24,7 \pm 6,2$ суток. В 35 случаях (76,1 %) отмечен летальный исход на фоне нарастающих проявлений полиорганной недостаточности. У 14 больных (30,5 %) до наступления летального исхода было выполнено 1-2 гемодиализа.

Больным 2 группы при выявлении ОПН начинали проведение интенсивной медикаментозной нефро протекции, целью которой является устранение гипоксии канальцевого эпителия. Для восстановления объема циркулирующей крови и улучшения притока крови к почкам увеличивали объем инфузионной терапии под контролем ЦВД до достижения значений 60 – 80 мм вод. ст. в течение 4-6 часов. Органную перфузию потенцировали применением осмотически активных веществ (20% раствор глюкозы в количестве 400 – 800 мл в сутки, дозированная инфузия 15 % раствора маннита в дозе 2 – 3 мл /кг массы тела в сутки, 10% раствор хлорида натрия при гипонатриемии). При необходимости адреномиметической поддержки использовали дофамин, не превышая «почечных» доз - 1 – 2 мкг/кг/мин. По мере стабилизации гемодинамики через 4 – 6 часов начинали инфузию эуфиллина в дозе 8-10 мг/кг массы тела. Чаще всего в этот период еще сохранялась гипотония и тахикардия, в связи с чем указанная суточная доза вводилась дробно в 4 – 5 приемов. Рециркуляция в экстракорпоральном контуре – это попадание очищенной крови от венозной к артериальной кровопроводящей магистрали без прохождения капиллярной системы тела человека, что нивелирует эффект экстракорпоральной детоксикации. Особое значение проблема рециркуляции в сосудистом доступе приобретает при использовании высокообъемной гемо фильтрации – ведь для замещения 80 - 100 мл/кг/час требуется ежеминутный обмен 120 – 150 мл жидкости, следовательно, применение наиболее эффективного способа «постдилюции» требует

достижения скорости экстракорпорального кровотока 350 – 500 мл в минуту. Поэтому крайне важным становится выбор сосудистого доступа, который бы мог обеспечить такой кровоток без значимой рециркуляции. Для оценки рециркуляции крови в экстракорпоральном контуре в зависимости от скорости кровотока при различных вариантах вено-венозного сосудистого доступа проводили у 47 больных. Долю рециркуляции определяли термодилуционным способом на основе анализа температуры крови в артериальной магистрали после охлаждения диализатом на 2-3°C крови, возвращаемой в организм через венозную магистраль.

При катетеризации подключичной вены двух просветным катетером кровотоков до 200 мл в минуту не приводил к значимой рециркуляции и сопровождался увеличением клиренсов. При кровотоке 250 мл в минуту рециркуляция в среднем составила 8,4 %, клиренсы значимо не отличались от таковых при кровотоке 200 мл в минуту. Дальнейшее увеличение кровотока вело к росту рециркуляции – при кровотоке 300 она составила в среднем 28,9 %, а при кровотоке 350 мл в минуту – 43,3 % (рис. 8).

Наибольшие очищающие возможности реализовывались при кровотоке 250 мл/мин, а в последующем рециркуляция пагубно сказывалась на клиренсовых показателях, и при кровотоке 350 мл/мин они оказались достоверно меньше, чем при кровотоке 150 мл в минуту (табл. 2).

Использование билатеральной подключичной катетеризации уже при кровотоке 200 мл в минуту приводило к рециркуляции в среднем 16,4%, а при кровотоке 250 мл/мин – 29,5%.

Таблица 2 – Клиренсовые показатели в зависимости от скорости кровотока при использовании двухпросветного подключичного катетера

Скорость кровотока, мл в минуту	Клиренс, мл в минуту		
	по мочеvine	по креатинину	по фосфатам
150	148 ± 5,6	142 ± 3,8	130 ± 4,2
200	176 ± 7,2	154 ± 2,6	146 ± 4,8
250	198 ± 12,4	176 ± 8,7	161 ± 7,9
300	155 ± 11,2 *	121 ± 7,7 *	118 ± 3,9 *
350	79 ± 24,4 *	67 ± 12,1 *	72 ± 11,6 *

* p < 0.05 по сравнению с клиренсами на кровотоке 250

При катетеризации бедренных вен применяли катетеры длиной 20 м и 15 см соответственно. Рециркуляция в сосудистом доступе при использовании 20 см бедренных катетеров была сходна с таковой у больных с двух просветными подключичными катетерами, и была даже несколько меньше на максимальных кровотоках, что позволило эффективно увеличивать клиренсовые показатели с достижением максимальных значений на кровотоке 300 мл в минуту (рис. 3).

Проведение высокообъемной гемо фильтрации требовало достижения скорости кровотока более 350 мл в минуту. Использование стандартных вариантов катетеризации центральных вен не позволило достигнуть этого значения, поэтому 4 больным мы использовали специальные тоннелированные двухходовые катетеры, которые имплантировали под контролем ангиографии через внутреннюю яремную вену (табл. 3).

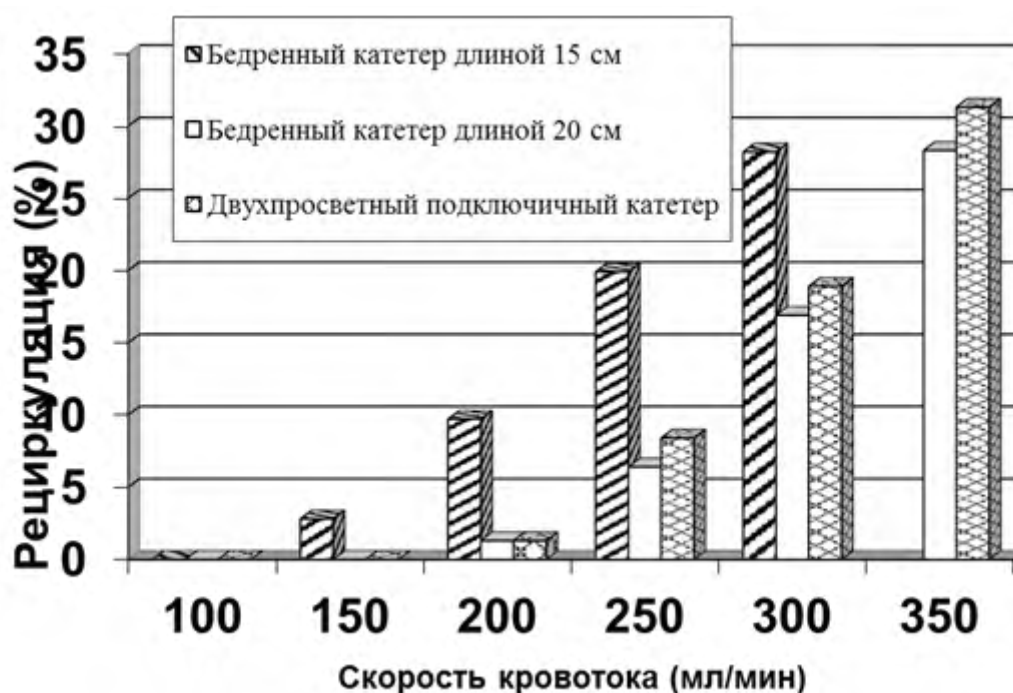

Рис. 3. Рециркуляция в сосудистом доступе в зависимости от скорости кровотока при использовании бедренных катетеров различной длины в сравнении с подключичной катетеризацией.

При использовании тоннелированных двухходовых яремных катетеров достижение кровотока даже в 450 мл в минуту не приводило к появлению значимой рециркуляции, а клиренсовые показатели нарастали, хотя на кровотоках более 350 мл в минуту и выходили практически «на плато», что связано с ограниченными возможностями используемых диализных мембран.

Таблица 3 – Показатели клиренса и рециркуляция в экстракорпоральном контуре при использовании тоннелированного двухходового яремного катетера

Скорость кровотока, мл в минуту	Клиренс мл в минуту			Рециркуляция %
	по мочеvine	по креатинину	по фосфатам	
150	151 ± 5,6	142 ± 3,8	130 ± 4,2	0
200	176 ± 7,2	154 ± 2,6	146 ± 4,8	0
250	198 ± 12,4	176 ± 8,7	161 ± 7,9	0
300	205 ± 11,2	187 ± 7,7	178 ± 3,9	0
350	219 ± 24,4	191 ± 12,1	180 ± 11,6	3,2
400	235 ± 14,2*	189 ± 11,1*	182 ± 9,2	5,4
450	260 ± 16,1*	192 ± 18,2*	180 ± 10,9*	6,2

* $p < 0.05$ по сравнению с клиренсами на кровотоке 250 мл/мин.

Минимальная рециркуляция в сосудистом доступе даже на сверхвысоких кровотоках (450 мл в минуту) наблюдалась при использовании тоннелированных яремных двухходовых катетеров, что позволяет рекомендовать их при необходимости проведения высокообъемной гемофильтрации.

Выводы:

1. Оптимальным сосудистым доступом для проведения высокообъемной гемофильтрации

являются тоннелированные двухходовые катетеры, имплантируемые через яремную вену. Их использование сопровождается наименьшей рециркуляцией в экстракорпоральном контуре при высоком кровотоке (более 300 мл в минуту).

2. Гемодиализ оказывает выраженный катаболический эффект, проявляющийся в потере за 4 часа стандартного гемодиализа до 2000 кДж энергии и до 37,4 г глюкозы в экстракорпоральном контуре, и сопровождается снижением концентрации инсулина и нарастанием уровня глюкагона в плазме. Оптимальная компенсация катаболического эффекта достигается применением изотермического диализата с интрадиализной инфузией глюкозо-инсулиновой смеси.

Литература:

1. **Ларина, Т. А.** Состояние респираторной системы при хроническом пиелонефрите [Текст] / Т. А. Ларина // Клиническая медицина. – 2003. - № 3. – С. 36-39.
2. **Моисеев, В. С.** Кардиоренальный синдром почечный фактор и повышение риска сердечно-сосудистых заболеваний [Текст] / В. С. Моисеев, Ж. Д. Кобалава // Клиническая фармакология и терапия. — 2002. - № 3. – С. 16-18.
3. **Постникова, Г. А.** Механизмы поражения почек у больных ревматоидным артритом [Текст] / Г. А. Постникова // Вятский медицинский вестник. – 2003. - № 1 (13). – С. 68-76.
4. **Смирнов, А. В.** Распространенность и заболеваемость поздними стадиями хронической болезни почек в Республике Тыва [Текст] / [А. В. Смирнов, В. А. Добронравов, А. Ш. Бодур-Ооржак и др.]. // Нефрология. – 2005. - № 4. – С. 25-30.
5. **Agarwal, R.** Correlates of systolic hypertension in patients with chronic kidney disease [Текст] / R. Agarwal, M.J. Andersen // Hypertension. 2005. - Vol. 46, № 3. -P. 514-520.
6. **Astor, B. C.** Kidney function and anemia as risk factor for coronary heart disease and mortality: the Atherosclerosis Risk in Communities (ARIC) Study [Текст] / [B. C. Astor, J. Coresh, G. Heiss et al.]. // Am Heart. – 2006. - № 2. – P. 492-500.

**Мамбетов М.А.,
Гусейнов Х.М.**

Кыргызский государственный медицинский институт переподготовки и повышения квалификации

ӨНӨКӨТ БӨЙРӨК ООРУСУ ЖАНА ЖҮРӨК КАН-ТАМЫРЛАРДЫН КООПТОНУУСУ

Бул макалада программалык гемодиализ алып жаткан өнөкөт бөйрөк оорулары менен ооруган бейтаптарды жүрөк-кан тамыр кооптонуусун изилдөө ыкмалары жана ага таасир этүүчү факторлор иликтенген. Программалык гемодиализ менен дарылоонун узактыгына жараша өнөкөт бөйрөк оорулары менен ооруган бейтаптарды жүрөк-кан тамыр кооптонуусун кездешүүсүнүн санына жана изилдөө ыкмаларына мүнөздөмө берилген.

***Негизги сөздөр:** бөйрөктүн өнөкөт оорусу, программалык гемодиализ, таасир этүүчү факторлорду иликтөө, жүрөк кан-тамырлардын кооптонуусу.*

ХРОНИЧЕСКАЯ БОЛЕЗНЬ ПОЧЕК И КАРДИОВАСКУЛЯРНЫЕ ОСЛОЖНЕНИЯ

В данной работе изучены методы исследования кардиоваскулярных осложнений у больных хронической болезнью почек на программном гемодиализе и проведен анализ влияния факторов. Дана характеристика методов исследования и число случаев кардиоваскулярных осложнений у больных хронической болезнью почек в зависимости от длительности терапии программным гемодиализом.

Ключевые слова: хроническая болезнь почек, программный гемодиализ, анализ влияния факторов, кардиоваскулярные осложнения.

CHRONIC KIDNEY DISEASE AND CARDIOVASCULAR COMPLICATIONS

In this paper, we investigated methods of research of cardiovascular complications in patients with chronic kidney disease on hemodialysis and analyzed the influence factors. The characteristic of methods of research and the number of cases of cardiovascular complications in patients with chronic kidney disease, depending on the duration of the therapy program hemodialysis.

Key words: chronic kidney disease, hemodialysis program, analysis of the impact factors, cardiovascular complications.

Актуальность проблемы

В настоящее время наблюдается неуклонный рост числа больных с хронической болезнью почек (ХБП), в том числе, нуждающихся в заместительной почечной терапии. Число больных, получающих лечение всеми видами заместительной почечной терапии, в первую очередь гемодиализом, постоянно увеличивается – в среднем на 7 % в год. Рост числа пациентов, получающих лечение программным гемодиализом, отмечается также и в нашей стране, причем темпы увеличения превышают среднемировые показатели (Ванчакова Н.П., Рыбакова К.В., Смирнов А.В., 2000; Агранович Н.В., 2006; Бикбов Б.Т., Томилина Н.А., 2007; Rutkowski B., 2006).

Кардиоваскулярные осложнения являются ведущей причиной заболеваемости и летальности больных с ХБП в Европе, США и развивающихся странах, составляя около 50-60% всех случаев смерти у диализных больных, что в 20-30 раз превышает летальность в общей популяции (Couser W.G., Riera M.C. 2011).

По данным Европейской Ассоциации Диализа и Трансплантации, смертность от сердечно-сосудистых осложнений (ССО) среди больных ХБП на программном гемодиализе примерно в 30 раз выше, чем в тех же возрастных группах в общей популяции.

Все вышеизложенное определяет актуальность исследований, направленных на поиск клиничко-лабораторных, молекулярно-генетических, инструментальных предикторов развития кардиоваскулярных осложнений, что позволит усовершенствовать алгоритмы обследования и ведения больных ХБП, находящихся на лечении программным гемодиализом, а также индивидуально прогнозировать развитие ССО.

Цель исследования

Изучение методов исследования кардиоваскулярных осложнений у больных хронической болезнью почек на программном гемодиализе.

Материалы и методы исследования

Для изучения прогнозирование развития ССО у больных ХБП, получающих лечение

программным гемодиализом, было проведено обследование больных, проходивших лечение в отделении гемодиализа г. Баку. Исследование проводилось в период с 2007- 2012 гг. От всех больных было получено письменное информированное согласие на участие в исследовании. Критерии включения в исследование:

Больные с терминальной стадией ХБП, находящиеся на лечении программным гемодиализом

Полученное информированное согласие на участие в исследовании

Критерии исключения из исследования:

1. Наличие сопутствующей патологии: системные аутоиммунные заболевания; злокачественные новообразования; перенесенные оперативные вмешательства в течение последних 2 месяцев; хроническое легочное сердце; активные заболевания печени; врожденные и приобретенные гемодинамически значимые пороки сердца.

2. Отсутствие адекватной визуализации при проведении эхокардиографического исследования миокарда левого желудочка, ультразвукового исследования брахиоцефальных артерий.

3. Продолжительность терапии гемодиализом менее 3 месяцев.

4. Отказ пациента от обследования.

Тип-исследования – случай-контроль на базе когортного (case-cohort study). К случаям относили пациентов, у которых в ходе наблюдения развился один или несколько из перечисленных неблагоприятных кардиоваскулярных исходов:

- смерть, развившаяся вследствие кардиоваскулярных осложнений (внезапная смерть, нарушения ритма и проводимости, острое нарушение мозгового кровообращения, фатальный инфаркт миокарда, нарастание хронической сердечной недостаточности);

- развитие нефатального инфаркта миокарда;

- нарушения ритма и проводимости (желудочковая экстрасистолия высоких градаций, частая суправентрикулярная экстрасистолия, пароксизмы фибрилляции, трепетания предсердий, атриовентрикулярная блокада II-III степени), выявленные клинически и на ЭКГ покоя;

- декомпенсация хронической сердечной недостаточности (ХСН) (увеличение отеков, одышки, снижение толерантности к нагрузке на фоне адекватного и полноценного лечения на догоспитальном этапе);

- развитие острого нарушения мозгового кровообращения.

Анализ влияния факторов с разделением на «случай» и «контроль» проводился для каждого исхода отдельно. Если указанные исходы отсутствовали, пациент относился к контрольной группе.

Учитывали досрочное прекращение участия в исследовании вследствие: смерти больного от других причин или выбытия больного из отделения гемодиализа (перевод на трансплантацию, в другой центр гемодиализа, смена места жительства). Такие случаи анализировали как «цензурированные».

В зависимости от длительности лечения программным гемодиализом 215 больных (110 женщин и 105 мужчин, 42,0 [32,0; 50,0] лет) были разделены на три группы. В I группе было

86 пациентов, находящихся на хроническом диализе от 1 года до 3 лет (3-36 мес.); во II группе (66 пациентов с длительностью диализа 4 (6 лет (37-72 мес.); в III группе (63 больных, проходящих лечение 7 и более лет (73-240 мес.).

За время наблюдения из обследования выбыло 102 пациента: 24 пациента умерло от причин, не связанных с ССО, 8 пациентов сменило место наблюдения и лечения, у 18 пациентов произведена трансплантация почки, 7 пациентов получали лечение перитонеальным диализом, у 45 пациентов выявлена сопутствующая патология, не отвечающая критериям включения.

В качестве группы здорового контроля были обследованы 20 здоровых добровольцев (10 женщин и 10 мужчин, возраст (48,5 [43,0;50,5] лет).

Гемодиализ проводили на аппарате Fresenius («Fresenius Medical Care», Германия) с использованием бикарбонатного диализирующего раствора и полисульфоновых диализаторов F8 и F 10 HPS. Продолжительность сеанса гемодиализа составляла 4 (5 часов 3 раза в неделю при адекватном подборе диализатора и скорости кровотока и диализирующего раствора.

Адекватность дегидратации оценивается по достижению «сухого веса» (пост диализный вес больного, регистрируемый при устранении гипергидратации). Клиническими признаками достижения «сухого веса» являлись отсутствие признаков гипергидратации и нормализацию артериального давления (АД), требующую отмены антигипертензивных средств.

Характеристика методов исследования

1. Физикальное обследование, измерение роста, веса, массы тела, расчет индекса массы тела (ИМТ) = Масса тела (кг)/рост (м²).

2. Измерение АД проводили после 5 – 10 минутного отдыха на обеих руках 2 раза с интервалом 15 минут. Использовали не ртутный сфигмометр с манжетой размером 13x35 см. Диастолическое АД определяли по 5 фазе Короткова (исчезновение тонов). За уровень АД принимали среднее арифметическое двух измерений во время двух исследований.

3. Лабораторные исследования:

клинические анализы: развернутый общий анализ крови

биохимические анализы: определение уровня креатинина и мочевины, скорость клубочковой фильтрации (СКФ), уровень фосфора (P), ммоль/л кальция (Ca), ммоль/л, произведения P x Ca, ммоль²/л²

Скорость клубочковой фильтрации (СКФ) определяли по формуле MDRD (Modification of Diet in Renal Disease Study):

СКФ (мл/мин) = 6,09 x (креатинин сыворотки крови мкмоль/л) - 0,999 x (возраст) 0,176 x (0,762 для женщин) x (мочевина сыворотки крови в ммоль/л) - 0,17 x (альбумин сыворотки в г/л) 0,318 (K/DOQI, 2002)

индекс адекватности диализа (Kt/V). Для расчета показателя Kt/V при гемодиализе мы использовали формулу Даугирдаса (John T. Daugirdas):

$$Kt / V = 2,2 - 3,3 \times (R - 0,03 - UF / W)$$

где R — отношение азота мочевины плазмы после- и перед диализом

UF — объем ультрафильтрации в литрах

W — вес больного после диализа (кг).

Показатели липидного профиля: общий холестерин (ОХС) ммоль/л, холестерин липопротеинов высокой плотности (ХСЛПВП) ммоль/л, холестерин липопротеинов низкой плотности (ХСЛПНП) ммоль/л, триглицериды (ТГ) ммоль/л, холестерин липопротеинов очень низкой плотности (ХСЛПОНП) ммоль/л, коэффициент атерогенности (К-атерогенности=(ОХ - ЛПНП): ЛПВП) Определение содержания ХСЛПОНП, ХСЛПНП проводили по формуле Friedwald W.T. (1972): ХС ЛПОНП = ТГ/ 2,2 (ммоль/л); ХС ЛПНП= ХС-ТГ/2,18-ХС ЛПВП (ммоль/л), продукты перекисного окисления липидов (ПОЛ) и антиоксидантной защиты (АОЗ): ТБК-позитивные продукты (ТБК) нм/мл, супероксиддисмутаза (СОД) усл. ед. / мл, каталаза усл. ед /мл.,

определение уровня нитратов (NO₃), нитритов (NO₂), суммарных метаболитов оксида азота (NO) сыворотки крови, мкмоль/л

определение концентрации гомоцистеина, мкмоль/л методом иммуноферментного анализа (ELISA, «AXIS-SHEILD» (Diagnostics Limited UK), анализатор «Bio-Rad» 680, США)

определение уровня паратиреоидного гормона (ПТГ) пг/мл (методом флюоресцирующих антител - МФА)

уровень мозгового натрийуретического пептида (МНУП) пг/мл с использованием тест- система «Мозговой натрийуретический пептид (BNP- 32) без экстракции» фирмы-производителя Peninsula Laboratories, Inc. (США)

молекулярно-генетическое выявление точечных мутаций гена MTHFR методом ПЦР с аллель-специфичными праймерами расширенное гемостазиологическое исследование, проведенное по общепринятым методикам выполнено на лазерном агрегометре «Биола LA 230-2» («Биола», Россия) и полуавтоматическом коагулометре «CD4» («Roche Diagnostics», Швейцария).

Статистический анализ данных проводился при помощи пакета программ прикладной статистики SPSS-17, MedCalc-11.4.2. При нормальном законе распределения признака в выборке количественные значения представлялись в виде средней арифметической и ее среднеквадратичного отклонения ($M \pm \sigma$), в противном случае рассчитывались медиана и интерквартильный размах (Me; 25%-75%). Для оценки различий между группами в количественных признаках при нормальном распределении и равенстве дисперсий, применяли t-критерий Стьюдента, в остальных случаях – непараметрический критерий Краскелла-Уоллиса, U-критерий Манна–Уитни. Качественные признаки описаны абсолютными и относительными частотами с оценкой межгрупповых различий с использованием критерия хи-квадрат Пирсона, а при ожидаемых частотах менее 5 – с помощью точного двустороннего теста Фишера. Величина связи между признаками оценивалась по значению коэффициента корреляции Пирсона в случае соблюдения закона нормального распределения данных и Спирмена – в остальных случаях. С целью оценки независимого вклада переменных в вероятность развития осложнений и исходов применены методы многофакторного статистического анализа: в случае одного показателя - ROC-анализ с построением характеристических кривых соотношения чувствительности и специфичности (ROC-кривых), в случае нескольких показателей – после предварительного проведения

факторного анализа и анализа таблиц сопряженности с расчетом ОШ с 95% доверительным интервалом (ДИ) использован дискриминантный анализ и метод пошаговой логистической регрессии. Для всех видов анализа статистически значимыми считались значения $p > 0,05$.

Структура кардиоваскулярных осложнений у больных ХБП в зависимости от длительности хронического диализа представлена в таблице 1.

Таблица 1 – Число случаев кардиоваскулярных осложнений у больных ХБП в зависимости от длительности терапии программным гемодиализом

Показатели	I группа	II группа	III группа
	3-36 мес. n = 86	37-72 мес. n = 66	73-240 мес.
Инфаркт миокарда	4	8	7
Нарушения ритма и проводимости	9	10	15
Декомпенсация ХСН	28	29	43
Острое нарушение мозгового кровообращения	5	7	7
Всего	46	54	72

У больных I группы развитие кардиоваскулярных осложнений было связано со следующими предикторами ССО: АГ, возрастом; показателями системы гемостаза, дислипидемией и другие.

Манифестация сердечно-сосудистых осложнений у пациентов II группы была ассоциирована с длительностью диализной терапии; концентрацией фосфора; уровнем Hb; адекватностью процедуры гемодиализа; индексом коморбидности Charlson; состоянием системы гемостаза: концентрацией фибриногена, выраженностью агрегации тромбоцитов, стимулированной ристомидином, длительностью ХПа-зависимого фибринолиза.

У больных III группы развитие кардиоваскулярных осложнений было связано с наличием АГ, дисфункции артериовенозной фистулы; ВГПТ; наличием синдиализной артериальной гипотензии; показателем индекса коморбидности Charlson; адекватностью процедуры гемодиализа, показателями системы гемостаза: активностью фактора Виллебранда; гиперлипидемией.

В ходе исследования у больных ХБП, получающих терапию программным гемодиализом, выявлены признаки структурно-функционального ремоделирования сосудистой стенки брахиоцефальных артерий, выраженность которых усугубляется по мере увеличения длительности нахождения на лечении программном гемодиализом.

Литература:

- Агранович, Н. В.** Научно-организационное обоснование развития профилактического направления в системе оказания нефрологической помощи населению [Текст]: автореф. дис. ... докт. мед. наук / Н. В. Агранович. – Ставрополь, 2006. – 45 с.
- Бибков, Б. Т.** Состояние заместительной терапии больных с хронической почечной недостаточностью в Российской Федерации в 1998-2005 гг. [Текст] (Отчет по данным регистра Российского диализного общества). / Б. Т. Бибков // Нефрология и диализ. – 2007.

- № 9 (1). – С. 6-85.

3. **Ванчакова, Н. П.** Нарушения поведения и негативные эмоции, у больных с ХПН, получающих гемодиализ [Текст] / Н. П. Ванчакова, К. В. Рыбакова, А. В. Смирнов // Нефрология. – 2000. - № 2. – Т. 4. – 92 с.
4. **Rutkowski, B.** Highlights of the epidemiology of renal replacement therapy in Central and Eastern Europe [Текст] / B. Rutkowski // Nephrol Dial Transplant. – 2006. – V. 21. – P. 4-10.
5. **Couser, W. G.** World Kidney Day 2011 [Текст]: Protect your kidneys, save your heart / W. G. Couser, M.C. Riera // Kidney International. – 2011. - № 79. – P. 483-485.

Мейтиев Ф.Ж.,

Мамбетов М.А.

*Институт медицинских проблем Южного отделения НАН Кыргызской Республики,
Кыргызский государственный медицинский институт переподготовки и повышения
квалификации*

ЖОЛ КЫРСЫГЫНАН ЖАБЫР ТАРТКАН ЖАРАНДАРДЫ ЭСЕПКЕ АЛУУ ТУТУМУН ӨРКҮНДӨТҮҮ ЖОЛДОРУ

Бул макалада жол кырсыктарынын кесепетинен, жабыркаган адамдар жөнүндө маалыматтар жана алардын медициналык эсеп-жыйынтык документтери изилденди. Жаракаттардын түзүмү, травманын орду, көп учурашынын өзгөчөлүктөрү, жол жаракаттардан улам өлүмгө учуроонун катышын талдоо көрсөтүлгөн. Мониторингтин натыйжалуулугун көтөрүү үчүн конкреттүү сунуштар берилди.

Негизги сөздөр: жол-унаа кырсыгы, травматизм, жабыркаган адамдар, медициналык үзгүлтүксүз жардам, өлүмгө учуроо, эсеп тутуму.

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СИСТЕМЫ УЧЕТА, ПОСТРАДАВШИХ В ДОРОЖНО-ТРАНСПОРТНЫХ ПРОИСШЕСТВИЯХ

В данной статье проанализированы данные о пострадавших в дорожно-транспортных происшествиях, данные опроса жителей, медицинские учетно-отчетные документации пострадавших. Представлена структура травм, которая имеет особенности типичных локализаций и сочетаний травмированных областей, дан анализ корреляционной зависимости показателей смертности от дорожно-транспортного травматизма, предложены рекомендации для повышения эффективности мониторинга дорожного травматизма.

Ключевые слова: дорожно-транспортное происшествие, травматизм, пострадавшие лица, неотложная медицинская помощь, смертность, система учета.

WAYS TO IMPROVE THE ACCOUNTING SYSTEM AFFECTED BY ROAD ACCIDENTS

This article analyzes data on casualties in road accidents, the data survey of residents, medical accounting and reporting documentation affected. The structure of injuries, which has features typical of locations and combinations of the injured area, the analysis of correlation of mortality from road traffic injuries, offered recommendations to enhance the monitoring of road traffic injuries.

Key words: traffic accident, injuries, affected individuals, medical emergency, mortality, accounting system.

Актуальность исследования. В последние годы рост смертности от внешних причин, в основном от дорожно-транспортного травматизма имеет не только большое медицинское, но и огромное социально-экономическое, значение (В.Д. Кондратьев, В.В. Лисин, 2000; И.А. Мыльникова, 2004; М.М. Каратаев и соавт., 2010).

В нашей республике второе место в структуре причин смерти занимают травмы, отравления и некоторые другие последствия воздействия внешних причин (3470 погибших, или 9,6% от общего числа умерших в 2012г.). Из 3470 погибших от всех несчастных случаев, 2740 (79,0%) погибли в трудоспособном возрасте, и мужская смертность более, чем в 3 раза превысила женскую (Республиканский медико-информационный центр Минздрава Кыргызской Республики, 2013).

Социальная значимость дорожно-транспортного травматизма определяется его большим влиянием на показатели заболеваемости населения, временной нетрудоспособности, инвалидности и преждевременной смертности. Сопоставление показателей травматизма и инвалидности показывает, что в среднем из каждых 100 пострадавших от травм 3 человека становятся инвалидами, что влечет за собой огромный социальный и экономический ущерб.

В настоящее время дорожно-транспортный травматизм (ДТП) и связанный с ними травматизм является крайне острой проблемой. Начиная с 2001г. отмечается устойчивый рост числа ДТП и связанных с ними случаев травмирования и гибели пострадавших. По данным ряда авторов, травмы при ДТП составляют от 30 до 40% от всех видов травм (В.И. Стародубов и соавт., 2003; Ю.В. Михайлова и соавт., 2007). Среди смертельных исходов при травмах роль ДТП повышается до 60% (М.Г. Вартапетов, 1997).

Цель работы. Разработать пути совершенствования системы учета, пострадавших в дорожно-транспортных происшествиях с созданием единой информационной системы о пострадавших в дорожно-транспортных происшествиях.

Материалы и методы исследования. Материалом исследования явились данные о пострадавших в дорожно-транспортных происшествиях в соответствующих учреждениях, данные опроса жителей, медицинские учетно-отчетные документации пострадавших. В работе использованы: клинико-статистический, социологический и аналитический методы исследования.

Результаты и обсуждение. В результате проведенной комплексной оценки мониторинга дорожного травматизма определены следующие особенности информационного обеспечения системы дорожной безопасности.

По формам медицинской отчетности существуют различия в числе зарегистрированных ДТП, раненых и погибших. На уровне города различия обусловлены принципами регистрации пострадавших и умерших: регистрация органами Главного управления безопасности дорожного движения (ГУБДД) пострадавших по месту ДТП, регистрация скорой медицинской службой по месту происшествия и регистрация амбулаторно-поликлиническими организациями по месту жительства пострадавшего. Вследствие этого в системе информационного обеспечения дорожной безопасности отмечается несоответствие отчетных данных различных ведомств, дезинтеграция данных о ДТП и последствиях, отсутствие данных о факторах риска, невозможность оценить медико-социальный ущерб от

дорожных травм с привязкой к месту (координатам) совершения ДТП.

Использование данных государственных систем учета позволяет провести только общую оценку травматизма, уровня смертности и анализа потребности медицинской службы для обеспечения пострадавших необходимым объемом медицинской помощи.

В такой ситуации необходимо сочетание мероприятий по совершенствованию системы учета, пострадавших в ДТП на двух уровнях: внутриведомственном и межведомственном.

Для совершенствования медицинской отчетности на ведомственном уровне необходимо в отчетных формах реализовать потенциал, заложенный в учетных документах (информация о характеристиках пострадавших как участников дорожного движения, информация о факторах риска ДТП и факторах, определяющих тяжесть травмы).

Для совершенствования информационной системы о состоянии дорожного травматизма на межведомственном уровне необходимо создание единой информационной системы, содержащей информацию о характеристиках ДТП и их последствий.

Детальный анализ записей в базах данных позволил изучить причины различий в регистрации случаев смерти и травм органами ГУБДД и медицинскими организациями.

Объединение баз, данных управления государственного управления безопасности дорожного движения, медико-информационного центра, Бишкекского научно-исследовательского центра травматологии и ортопедии и бюро судебно-медицинской экспертизы позволило восстановить картину смертности и травматизма от ДТП, имевших место в пределах административных границ г. Бишкек.

Из 450 обратившихся в 2014 году в БНИЦТО 63,7% были мужчины и 36,3% - женщины, средний возраст - $38,9 \pm 17,7$ года. Доля водителей составила - 26,2 %, пассажиров - 23,8 %, пешеходов - 41,4 % (в 8,6 % случаев информация отсутствовала). Основная часть пострадавших доставлена в больницу бригадой скорой медицинской помощи (85,5%), другие пострадавшие в ДТП лица обратились самостоятельно (3,6%) или доставлены попутным транспортом (9,0%), остальные направлены из других учреждений.

Из лиц, которым была оказана первая врачебная помощь в приемном отделении и направленных на амбулаторное наблюдение, распределение причин обращений за врачебной помощью было следующим: 86% случаев (178 человек) - закрытая черепно-мозговая травма и травма лица, 65% (134 случаев) - преимущественное поражением головы и лица, у остальных отмечены другие травмы или сочетания травм в других областях: преимущественно травма в области шеи - 1% (2 случая), груди - 4,8% (10 случаев), живота - 2,4% (5), таза - 2,4% (2), верхних конечностей - 6,8% (14 случаев), нижних конечностей - 6,3% (13 случаев) и сочетания нескольких областей - 6,3% (13 случаев). 26,2% составили водители, 28,6% - пассажиры, 30,2% - пешеходы, в 15% случаев информация неизвестна.

Из числа 244 госпитализированных находились в состоянии средней тяжести - 49,2 %, в тяжелом - 20,3% и в крайне тяжелом состоянии - 10,1%, остальные 20,4% в легком состоянии. Из лиц в тяжелом и крайне тяжелом состоянии, 41% пребывали в коме 1 степени тяжести, 38% в коме 2 степени тяжести и 21% в коме 3-4 степени. Их числа госпитализированных 61,4 % были мужчины, 38,6 % женщины, средний возраст составил $40,6 \pm 18,3$ лет. Водители составили - 26,2%, пассажиры - 20,5%, пешеходы - 49,3%, в 4%

информация отсутствовала.

Среди госпитализированных больных из приемного покоя 15,5 % были направлены в экстренном порядке в отделение анестезиологии и реанимации. Минимальный срок лечения в этих отделениях составил 1 день, максимальный - 14 дней, среднее значение длительности лечения в отделении составило 3,5 дня.

На момент поступления в больницу 15,0% госпитализированных находились в состоянии алкогольного опьянения, а результаты тестов были проведены у 11%, у остальных 4%, либо отсутствовало назначение на анализы, либо отсутствовали результаты исследования. У 10,5% было подозрение на наличие алкогольного опьянения при поступлении в приемное отделение больницы. У 8 человек результаты исследования крови на наличие алкоголя были положительными, однако в медицинской карте стационарного больного запись «запах алкоголя изо рта» отсутствовала. Минимальное значение уровня алкоголя в крови было 0,6 промилле (4 случая), максимальное значение - 7,8 промилле (1 случай). В 2 случаях уровень алкоголя в крови составил 6,7 промилле, в 4 случаях - 5,6 промилле, при том что, уровень алкоголя в крови выше 4 промилле уже считается тяжелым отравлением.

Причиной различия в действительном и зарегистрированном числе случаев ДТП в алкогольном опьянении является наличие случаев, при которых не проводились исследования крови и наличие случаев, при которых результаты не возвращались в больницу и не фиксировались в истории болезни и в базе ГУБДД. А также с тем, что в больнице определялся уровень алкоголя для водителей и пешеходов в обязательном порядке, а у других лиц в случае подозрения на состояние алкогольного опьянения.

Уровни алкоголя в крови умерших превышали уровни алкоголя в крови тех лиц, которые выжили после дорожной травмы. Данный факт, подтверждает влияние алкоголя на два взаимодополняющих и последовательных события в эпидемиологии ДТП: алкоголь увеличивает вероятность возникновения тяжелого ДТП и увеличивает вероятность смертельного исхода от травм.

В среднем длительность лечения лиц, пострадавших в ДТП составила 17,9±16,6 дней, в том числе водителей - 14,8±13,1 день, пассажиров - 9,9±6,9 дня, пешеходов 22,7±18,3 дня. Максимальная длительность лечения составила для водителя - 63 дня, для пассажира - 77 дней, для пешехода 89 дней.

Длительность пребывания в отделении анестезиологии и реанимации была равна: для водителей - 3,3±2,1 дня, пассажиров - 3,6±4,2 дня, пешеходов - 3,3±2,6 дня. В структуре госпитализированных в отделение анестезиологии и реанимации водители составили - 27,6%, пассажиры - 13,8%, пешеходы - 58,6%.

Анализ корреляционной зависимости показателей смертности от внешних причин выявил конкордантные взаимосвязи между показателями смертности от ДТП и показателями смертности от отравлений алкоголем ($r=0,47$, $P=0,07$) и слабую связь с уровнями показателей смертности от других внешних причин. Более выраженная взаимосвязь отмечена между смертностью пешеходов и смертностью от отравления алкоголем ($r=0,45$, $P=0,04$). Данный факт в значительной степени объясняется тем, что в России высокую долю смертей от ДТП составляют случаи смерти пешеходов, в том числе в состоянии алкогольного опьянения.

Сочетание таких характеристик, как высокая доля умерших на месте происшествия, слабая корреляционная связь больничной смертности с уровнем общей смертности от ДТП ($r=0,38$, $P=0,05$) и тяжестью последствий ДТП ($r=0,45$, $P=0,05$) свидетельствует о важности профилактического компонента в снижении смертности от ДТП в целом.

В структуре травм имелись следующие особенности типичных локализаций и сочетаний травмированных областей: у пешеходов - травмы головы и туловища, у водителей - травма лица, грудной клетки и суставов нижних конечностей, у пассажиров - травма головы и других частей тела в различных сочетаниях.

Путем сопоставления данных о тяжести последствий ДТП (длительность пребывания в больнице, число госпитализаций, тяжесть случая травмы, смертность) и данных о месте, времени и виде ДТП (с участием пешеходов и без их участия) были определены участки дорог, наиболее травмоопасные с медико-социальной и экономической точек зрения для проведения локальных мероприятий по профилактике тяжелых ДТП.

При этом определены участки дорог, опасные только для автомобилистов (ДТП без участия пешехода), участки дорог, опасные преимущественно для пешеходов, и участки дорог, опасные как для пешеходов, так и для автомобилистов.

Использование ремней безопасности и детских кресел - средств пассивной безопасности (СПБ) лиц, находящихся в транспортном средстве, позволяет в значительной степени снизить тяжесть полученных травм, и тем самым снизить уровень медицинских, социальных и экономических потерь от ДТП. Степень реализации эффекта средств пассивной безопасности зависит от личного выбора человека (водителя, пассажира), который в свою очередь определяется целым спектром факторов: знаниями, убеждениями, личным отношением, влиянием внешней среды.

Среди жителей гг. Бишкек и Ош отмечены диаметрально противоположные мнения в отношении роли ремней безопасности в обеспечении безопасности водителей и пассажиров. Они были единогласны в том, что их использование является редким и не популярным среди участников дорожного движения. Среди представителей группы отмечалось ошибочное представление о самой эффективности ремней безопасности (от понимания их эффективности до убеждения в опасности их использования) и о механизмах реализации их эффекта.

Влияние внешней среды проявлялось в форме подражания другим участникам дорожного движения, использование других лиц в качестве эталона. Опосредованным влиянием внешней среды являлось отсутствие активных мер воздействия, что в определенной степени говорит о тенденции самостоятельно не заботиться о собственной безопасности и перекладывать всю ответственность на другого. При этом респонденты считают роль «наказания» значительной в данном вопросе.

Факторы, озвученные респондентами как наиболее важные для выбора конкретного способа поведения (использования или не использования), включали: уровень самосохранительного поведения, неправильное понимание целей использования способов правил безопасности и сопоставления эффектов их использования, зависимость поведения от практики штрафных санкций.

Среди важнейших причин не использования детских кресел респонденты считают дороговизну данных устройств и не полное осознание их важности в обеспечении безопасности детей в транспортных средствах.

Динамика поведения в пользу использования ремней безопасности отмечалась у семейных лиц, что связывалось преимущественно со сменой жизненных приоритетов и осознанием важности собственной жизни и жизни ребенка, однако на отношение к использованию детских кресел данный факт не влиял: водители компенсировали его «более аккуратным» вождением.

Низкий уровень частоты использования ремней безопасности связан с низким уровнем самосохранительного поведения. Игнорирование ремней безопасности приводит и к большей тяжести травмы. Так если частота использования ремней безопасности в популяции водителей г. Бишкек составила - 4,9%, то у госпитализированных - 1,2%. Данные различия объясняются эффектом ремня безопасности в момент травмы (в момент ДТП): пристегнутые пассажиры или водители получили травмы меньшей тяжести и, следовательно, в меньшем числе были госпитализированы, тогда как лица, не пристегнутые ремнями безопасности в момент ДТП, получили более тяжелые травмы и большее их число поступило в больничное учреждение.

Принимая во внимание такие факты, как изначально низкий уровень использования ремней безопасности, долю водителей и пешеходов равную 50% от числа погибших, то внедрение эффективной программы по обязательному использованию ремней безопасности водителями и пассажирами транспортных средств, могло бы снизить уровень смертности до 20-25%.

Таким образом, данное исследование показало, что в стране имеются резервы снижения травматизма и как следствие смертности от дорожных травм при внедрении межведомственной программы профилактики тяжести дорожной травмы в момент дорожно-транспортного происшествия.

Для принятия соответствующих управленческих решений необходим мониторинг дорожного травматизма с использованием объединенных информационных систем и учета факторов риска, изученных в данном исследовании.

Определены следующие закономерности:

- факторами, определившими тяжесть дорожных травм, были: вид ДТП, время суток, участок дороги, категория участия в дорожном движении, наличие алкоголя в крови, тяжесть ДТП;

- доля пешеходов преобладает в структуре смертности и тяжело травмированных лиц;

- среди лиц, находившихся в транспортном средстве частота использования ремней безопасности в контингенте госпитализированных составила 3%, среди участников дорожного движения – 5,0-9,0%;

- доля лиц в состоянии алкогольного опьянения среди лиц среди госпитализированных по поводу дорожных травм составила 15,0%;

- определены участки дорог наиболее опасные для водителей транспортных средств и участки дорог, наиболее опасные для пешеходов и водителей, как по показателю числа

пострадавших, так и по тяжести полученных травм.

Выводы:

1. Наиболее тяжелым клиническим течением характеризуются сочетанная и множественная травмы, составляющие от $50,9 \pm 2,8\%$ случаев от общего числа пострадавших в дорожно-транспортных происшествиях.

2. Экспертиза качественных и количественных показателей, отражающих все значимые элементы организационно-лечебно-диагностического процесса в догоспитальном и стационарном периодах, является информативным и полноценным способом анализа экстренного медицинского обеспечения пострадавших при дорожно-транспортных происшествиях.

3. Разработанная методика, основанная на определении уровня соответствия набора критериев нормативным требованиям, позволяет проводить комплексную оценку эффективности функционирующей системы территориального здравоохранения в части организации медицинского обеспечения, пострадавших в дорожно-транспортных происшествиях.

4. Комплексная оценка эффективности экстренного медицинского обеспечения пострадавших при дорожно-транспортных происшествиях на догоспитальном и госпитальном периодах дает возможность выявлять «уязвимые места» организационной системы и осуществлять дифференцированные меры по ее совершенствованию.

5. Минимизации реагирования медицинской службы на вызовы с поводом «ДТП» способствуют следующие формы организации медицинского обеспечения:

- выделение на обслуживаемой территории зон ответственности подстанций скорой медицинской помощи и больниц для безотлагательного медицинского обеспечения пострадавших при ДТП;
- организация круглосуточных постов скорой медицинской помощи на наиболее аварийно опасных и проблемных по транспортной доступности участках магистралей;
- внедрение автоматизированной навигационно-диспетчерской системы управления выездными бригадами скорой медицинской помощи;
- организация системы оперативного взаимооповещения всех территориальных служб, привлекаемых к ликвидации последствий ДТП;
- создание имитационных моделей организации медицинского обеспечения, пострадавших при массовых дорожно-транспортных происшествиях на статистически наиболее травмо опасных участках магистралей, обеспечивающих поддержку оперативных управленческих решений по вводу необходимых и достаточных медицинских сил, выбору рациональных маршрутов и каналов госпитализации.

6. Устойчивое повышение оперативности и качества экстренного медицинского обеспечения пострадавших при дорожно-транспортных происшествиях может быть достигнуто только при создании единой организационно-управленческой системы с внедрением комплекса организационных технологий, учитывающих особенности территории, структуру и мощность организаций здравоохранения.

Предложения:

С целью повышения эффективности мониторинга дорожного травматизма и смертности необходимо:

- усовершенствовать систему регистрации пострадавших от дорожно-транспортных происшествий органами ГУБДД и медицинскими организациями, пересмотреть критерии классификации смерти как смерти от ДТП в зависимости от времени между ДТП и констатации смерти, учитывать место смерти пострадавшего (до прибытия скорой, в машине скорой помощи, в приемном отделении, в больнице);

- усовершенствовать пути взаимодействия органов ГУБДД и медицинских организаций по информационному обмену о пострадавших и погибших в ДТП;

- усовершенствовать анализ показателей дорожной безопасности путем использования индексов тяжести травм

По результатам исследования в рамках программы по профилактики дорожного травматизма необходимо усилить два компонента:

- профилактика ДТП с участием пешеходов путем (1) снижения числа этого вида ДТП и их (2) тяжести. Для реализации этих мероприятий следует использовать результаты картографического анализа дорожного травматизма;

- мероприятия по снижению тяжести травмы в момент аварии у лиц, находящихся в транспортном средстве, путем сочетания локальных мероприятий и масштабных мероприятий по обеспечению широкого использования ремней безопасности и детских кресел (средствами массовой информации, мероприятиями в дошкольных и школьных учреждениях, в школах подготовки водителей);

- Рекомендовать для профилактики дорожного травматизма определить мероприятия по контролю скорости движения и мероприятия по увеличению частоты использования ремней безопасности в ряд приоритетных пунктов программы профилактики.

Литература:

- 1. Варгапетов, М. Г.** Интенсивная терапия пострадавших в дорожно-транспортных происшествиях на догоспитальном этапе [Текст]: автореф. дисс. ... канд. мед. наук / М. Г. Варгапетов. – Москва, 1997. – 24 с.
- 2. Каратаев, М. М.** Необходимость рыночных преобразований в здравоохранении [Текст] / М. М. Каратаев, Ж. М. Каримов, У. А. Мамажанов // Медицинские кадры XXI века. – Бишкек, 2010. - № 4. – С. 22-27.
- 3. Кондратьев, В. Д.** Организационные и правовые проблемы медицинского обеспечения безопасности дорожного движения [Текст] / В. Д. Кондратьев, В. В. Лисин // Здравоохранение Рос. Фед. – 2000. - № 6. – С. 36-37.
- 4. Михайлова, Ю. В.** Проблемы смертности от травм, отравлений и других последствий воздействия внешних причин [Текст] / Ю. В. Михайлова, В. Г. Семенова, В. Н. Боровков // Профилактика заболеваний и укрепление здоровья. – 2007. - № 5. – С. 15-18.
- 5. Мыльникова, И. А.** Совершенствование медицинской помощи пострадавшим при дорожно-транспортных происшествиях на догоспитальном и госпитальном этапах оказания скорой медицинской помощи [Текст] / И. А. Мыльникова. // Скорая медицинская помощь. – 2004. - № 1. – С. 5-7.

СОДЕРЖАНИЕ

I. ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Эргешов Э.С., Абдуллаев У.Д.

Анализ работы несущих элементов зданий при сейсмических воздействиях. 6

Исманжанов А.И., Эрмекова З.К., Асанбаев И.И.

Исследование эксплуатационных характеристик малометаллоемкой солнечной опреснительной установки. 13

Токтосунов А.А., Токтобаева Г.Т.

Современные проблемы преподавания инженерной графики 17

II. ХИМИКО-БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Стамалиев К.Ы., Кулбаев А.З., Жолдошева З.А.

Воробьинообразные птицы (passeriformes) рекреационных зон юга Кыргызстана. 24

Алтыбаев К.И., Шекеев К.К., Тагаева Р.Ж.

Иксодовые клещи (ixodidae) грызунов Алайской долины и их место в эпизоотологии чумы 30

Абдыкааров А.М., Жакиева В.Т., Марасулов А.А.

Редкие виды позвоночных Кыргыз-Атинского государственного природного парка и пути оптимизации их охраны. 35

Султанкулов М.Д.

Развития химии – экологические проблемы 39

Раимбеков К.Т.

Воздействия додецилсульфата натрия на водный макрофит eichhornia crassipes solms. 44

Раимбеков К.Т.

Исследования биоэффекты воздействия однократных добавок додецилсульфата натрия на lemna minor 48

III. ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Жээнбекова Ж.А., Садыкжан кызы У.

Национальная одежда – часть материальной культуры кыргызского народа . . .52

IV. ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Райымбаев Ч.К., Ташибеков Т.Ч., Токторова В.К.

Проблемы миграции населения в Кыргызской Республике 57

Шакиев Ш.О.

Особенности становления и развития малого и среднего предпринимательства в Кыргызской Республике 62

Сайпидинов И.М., Кадырова Т.К.

Перспективы создания единой валюты Евразийского экономического союза . 67

V. ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ**Укуева Б.К.**

Искусство сказания эпоса Манаса и ее секреты 72

Тентимишова А.К., Абакулов Р.А.

Концепт “труд” в идиомах. 77

VI. ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ**Исаков Т.Э.**

Особенности обучения по кредитной технологии в условиях глобализации образования 82

Кадырова М.С., Айтышова Ж.Т., Хаджаева К.К.

Диагностика и методы работы с одарёнными детьми в начальных классах . . . 87

VII. ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ**Балтабаев А.Т.**

Актуальные вопросы исследования преступлений, совершаемые иностранными гражданами. 92

Балтабаев А.Т.

Криминологическая характеристика преступлений совершаемых иностранными гражданами в Кыргызской Республике 95

Батырбеков Т.Т.

О законодательном регулировании прохождения государственной службы в правоохранительных органах Кыргызской Республики 98

Жусупов Б.А.

Механизм правовой политики 106

Жусупов Б.А.

Субъекты правовой политики. 109

Истамкулов Ж.У.

Права граждан на благоприятную окружающую среду 113

Истамкулов Ж.У.

Юридическая ответственность как принцип экологического

законодательства	117
<i>Кушбаков Ч.</i>	
Материально правовые основы института частного обвинения.	121
<i>Кушбаков Ч.</i>	
Закрепление института частного обвинения в уголовно процессуальном законодательстве	124
<i>Мирзаева А.К.</i>	
Международно-правовые акты, регулирующие безопасность хвостохранилищ.	128
<i>Мирзаева А.К.</i>	
О правовом понятии хвостохранилищ.	132
<i>Турсунбаева Ч.М.</i>	
Нормативно правовое закрепление репродуктивных прав женщин.	136
<i>Турсунбаева Ч.М.</i>	
Закрепление репродуктивных прав женщин в семейном законодательстве . .	139
<i>Юсупалиев И.К.</i>	
Особенности борьбы с скотокрадством.	143

VIII. МЕДИЦИНА

<i>Мейтиев Ф.Ж.</i>	
Особенности оказания медицинской помощи пострадавшим в результате ДТП на догоспитальном этапе	147
<i>Гусейнов Х.М.</i>	
Заместительная почечная терапия при острой почечной недостаточности. . .	153
<i>Мамбетов М.А., Гусейнов Х.М.</i>	
Хроническая болезнь почек и сердечнососудистые осложнения.	160
<i>Мейтиев Ф.Ж., Мамбетов М.А.</i>	
Пути совершенствования системы учета, пострадавших в дорожно- транспортных происшествиях	166
Содержание (рус., кыр.).	174
Содержание (англ.).	177

CONTENT

I. TECHNICAL SCIENCE

Ergeshov E.S., Abdullaev U.D.

Analysis of the work of bearing elements in buildings 6

Ismanzhanov A.I., Ermekova Z.K., Asanbaev I.I

Research of performance characteristics of metal-capacious solar desalination plant 13

Toktosunov A.A., Toktobaeva G.T.

Modern problems of teaching of engineering graphics 17

II. CHEMICAL AND BIOLOGICAL SCIENCES

Stamaliev K.Y., Kulbaev A.Z., Zholdosheva Z.A.

Sparrowbirds (passeriformes) of recreational areas of southern Kyrgyzstan 24

Altybaev K.I., Shekeev K.K., Tagaeva R.ZH.

Ixodes ticks (ixodidae) of rodents of the Alay valley and their place in epizootologiya of plague 30

Abdykaarov A.M., Zhakiyeva V.T., Marasulov A.A.

Rare species of vertebrata of the state natural park Kyrgyz-Ata and way of optimization of their protection 35

Sultankulov M.D.

Chemistry's developments are the ecological problems 39

Raimbekov K.T.

Sodium dodesyl sulphat: effects on aquatic macrophyte of eichornia crassipes solms 44

Raimbekov K. T.

Research the biological effects of exposure to single addition of sodium dodesyl sulfate on lemna minor 48

III. HISTORICAL SCIENCES

Zheenbekova ZH.A., Sadykzhan kyzy U.

National clothes – a part of the material culture of kyrgyz people 52

IV. ECONOMIC SCIENCES

Raiymbaev Ch.K., Tashibekov T.Ch., Toktorova V.K.

Migration issues in the Kyrgyz Republic. 57

Shakiev Sh.O.

Establishment and development peculiarities of small and middle scale business in the Kyrgyz Republic 62

Saipidinov I.M., Kadyrova T.K.

Prospects of creation of common currency of eurasian economic union 67

V. PHILOLOGICAL SCIENCES

Ukueva B.K.

The Manas is own gifted talant and his mysterious. 72

Tentimishova A.K., Abakulov R.A.

Concept “labor” in idioms 77

VI. PEDAGOGICAL SCIENCES

Isakov T.E.

Features of training on credit technology of education in the conditions of globalization. 82

Kadyrova M.S., Aityshova ZH.T., Hadzhaeva K.K.

Put some diagnosis and its methods of working with the preschool children 87

VII. JURIDICAL SCIENCES

Baltabaev A.T.

Current issues in research crimes committed by foreign nationals 92

Baltabaev A.T.

Criminological characteristics crimes were committed by foreing citizens in tne Kyrgyz Republic 95

Batyrbekov T.T.

About legislative regulation of pulbic service in law enforcement bodies of the Kyrgyz Republic 98

Zhusupov B.A.

Mechanism of legal policy. 106

Zhusupov B.A.

Subject of legal policy 109

Istamkulov ZH.U.

He right of citizens to a healthy enviroment 113

Istamkulov ZH.U.

Legal responsibility as the principle of environmental legislation 117

<i>Kushbakov Ch.</i>	
Material and legal framework of the institute of private prosecution	121
<i>Kushbakov Ch.</i>	
Affirmation of the institute private prosecution federal rules of criminal procedure	124
<i>Mirzaeva A.K.</i>	
International legal acts regulating safety of tailings	128
<i>Mirzaeva A.K.</i>	
On the legal concept tailing	132
<i>Tursunbaeva Ch.M.</i>	
Normative legal assignment women's reproductive rights	136
<i>Tursunbaeva Ch.M.</i>	
Securing the reproductive rights of women in family law.	139
<i>Iusupaliev I.K.</i>	
Features against cattle rusting	143

VIII. MEDICINE

<i>Meityev F.J.</i>	
Features providing medical assistance to victims of road accidents in the prehospital	147
<i>Huseynov X.M.</i>	
Renal replacement therapy in acute renal failure.	153
<i>Mambetov M.A., Huseynov X.M.</i>	
Chronic kidney disease and cardiovascular complications	160
<i>Meityev F.J., Mambetov M.A.</i>	
Ways to improve the accounting system affected by road accidents.	166
Contents (rus., kyr.)	174
Contents (eng.)	177

Адрес редакционно-издательского совета:

723503. г. Ош, ул. Исанова 79, Кыргызско-Узбекский университет. Международный научный журнал «Наука. Образование. Техника.», тел.: (03222) 4-87-22, 4-87-13; тел/факс 4-87-22, 5-53-45.

E-mail: info@not.kg, ismanov1970@mail.ru.

Журнал зарегистрирован Министерством юстиции Кыргызской Республики (пр. №1770; рег. свид. № 387 от 23.06.1999 г.) и Национальной книжной палатой Кыргызской Республики (ISSN 1694-5220)

Номер подготовили: М.М. Исманов, М.К. Касымов.

Сдано в набор 09.12.2016. Подписано к печати 12.12.2016. Печать офсетная. Гарнитура «Times», шрифт 14.

Объем 21 усл. п.л. Заказ 25. Тираж 200 экз.